

EX PANNONIA

11.

SUBOTICA 2007.

*U finansiranju ovog broja časopisa učestvovali su:
SO Subotica i Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje i kulturu.*

EX PANNONIA

Broj 11.

Subotica 2007.

Izdavač: Istorijski arhiv Subotica

Za izdavača: Stevan Mačković, direktor IAS

Redakcija: Stevan Mačković, Tanja Segedinčev, Gabor Lalija

Lektor za srpski jezik: Smilja Prodanović

Korektura: Redakcija

Prevodi sažetaka na nemački i mađarski jezik: Zolna Matijević

Tiraž: 500 primeraka

Štampa: „REprint”, Subotica

Adresa redakcije: Trg slobode 1/III, tel. +381 (0)24 524-033

e-mail: suarhiv@suonline.net

web adresa: www.suarhiv.co.yu

ISSN 0354-9151

CIP - Каталогизација у публикацији Библиотеке
Матице српске, Нови Сад

930.25(497.113)

Ex Pannonia / redakcija Stevan Mačković, Tatjana
Segedinčev, Gabor Lalija - 1996, Br. 1. - Subotica:
Istorijski arhiv Subotica, 1996-.; 30 cm

Godišnje
ISSN 0345 - 9151

COBISS.SR-ID 74467596

Sadržaj – Садржај – Tartalom

ISTRAŽIVANJA, STUDIJE, ČLANCI:

Smilja Prodanović:	Prolog ratnih zbivanja	5
Czékus Géza:	A Horgos – Budzsák avarkori lelőhely embertani feldolgozása	17
Tatjana Segedinčev:	Uređenje grada viđeno očima Koste Petrovića	31
Mészáros Zoltán:	A délszláv állam és a délszláv nemzetek, valamint a nemzetiségek a korai titoizmusban	41
Зоран Вукелић:	Палић, Лудош, Келебија – језера или баре	48
Fábián Borbála:	A Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság első éve	56
dr Emil Libman:	Otvoranje prve građanske bolnice u Subotici 1841. godine	68
Korhecz Papp Zsuzsanna:	A ferencesek Szent Rókus festményének restaurálása	74

IZ ARHIVSKE PRAKSE:

Зоран Вељановић, Бранислав Егић:	Време транзиције и заштита архивске грађе	79
---	---	----

PRIKAZI:

Бранко Ђупурдија:	Породица колониста у Бајмоку 1945-1948, Београд 2005. године / Зоран Вукелић	85
	Leksikon podunavskih Hrvata, br. 4,5,6 / Ljubica Vuković Dulić	86
Gordana Prčić Vujnović, Viktorija Aladžić, Mirko Grlica,	GRADOTVORCI II subotički stambeni objekti od baroka do moderne = VÁROSTEREMTŐK II.: Szabadkai lakóépületek barokktól modernizmusig, Subotica/Szabadka, 2006. / Tatjana Segedinčev	87
Nikolaus Hartmann, Osvald Hartmann, Ronald Hartmann, Stevan Mačković, Karolj Pal:	Istina, na primeru Sekića, Die Warhenheit am beispiel von Sekitsch, Az igazság Szikics példáján, JP Forum, Újvidék 2007. / Mészáros Zoltán	88
Olga Kovačev Ninkov:	Život i delo Franca Ajzenhuta (1857-1903), Eisenhut Ferencz élete és művészete (1857-1903), Kunst und Leben von Franz Eisenhut (1857-1903), Gradski muzej, Subotica, 2007./ Marija Marić Jerinić	91
Ljudevit Vujković Lamić ml.,	100 godina od rođenja Ljudevita Vujkovića Lamića Moce, 1907-2007, Pučka kasina 1878, Subotica 2007./ Smilja Prodanović	93
Augerii Gislenii Busbequii omnia quae extant,	reprint 1758/Rita Fleis	94

OSVRTI:

Mészáros Zoltán (Zoltan Mesaroš)	Bliže izvorima	96
---	----------------	----

Prolog ratnih zbivanja

*„Bilo je to vrijeme kada je rat sazrijevao...”
(M. Krleža)*

Na razne načine učimo ili samo čitamo o velikim bitkama, vojskovođama, ratovanjima, uzrocima i poslasticama nekog rata. Ali nijedan rat ne dolazi preko noći, u jednom trenu. Prethodi mu niz aktivnosti među koje spadaju diplomatski razgovori, ali i pretnje i ucene. Sve se to dešava na višem, državnom i političkom nivou. Nas su zanimale postepene pripreme za rat, koji se slutio i nazirao kasnih tridesetih godina 20. veka, u običnom i svakodnevnom životu ljudi. Da o tome pitamo ma kog pojedinca, svaki bi ispričao svoju subjektivnu verziju događaja sa detaljima koji su njemu bili važni; to su slike koje bi se njemu urezale u pamćenje.

Ali sačuvani deo arhivske građe Istorijskog arhiva Subotica, koji je iz tih vremena između dva svetska rata dopro do nas, govori jezikom objektivnosti kroz prepisku i originalne dokumente. Uzeto je sedam godina pred rat jer one sadrže podatke za temu koja nas zanima. Ograničili smo se na delovanje Ekonomskog odeljenja Senata (Gradskog poglavarstva) grada Subotice (F: 47).

Osim par predmeta kroz koje se naslućuje neki strah i početak priprema za rat, čitava 1935. godina protiče u uobičajenim aktivnostima: uređenju parkova, nabavci semena, inspeksijskim poslovima, sakupljanju poreza, kontroli šuma, održavanju sajмова i „veselica”, radu Komisije za likvidaciju agrarne reforme iz Novog Sada, izdavanju lovačkih karti, sprovođenju licitacija, te opštoj brizi za poljoprivredu i privredu uopšte.

I godine 1936. za ove prostore rat je još daleko! Trguje se i brine o šumama, poljoprivredni poslovi su u toku, održavaju se predavanja i tečajevi, uvozi se i izvozi, brinu o proizvodnji vina, iznajmljuju se zgrade, prisustvuju izložbama i sajmovima, grade i popravljaju, posluju štedljivo i ekonomično. Samo je uočljivo pojačan rad brojnih humanitarnih organizacija.

Mirno je još i u 1937. godini. Svi su događaji više-manje uobičajeni. Ali je vojska u spisima nešto prisutnija.

Dok Evropom divlja fašizam, ovde se još 1938. godine vodi briga o ekonomiji: održavaju se licitacije, prodaje se i kupuje, kuju se planovi o modernizaciji, unapređuje se i kanališe poljoprivreda, saradnja sa ministarstvima u Beogradu je dobra. Bar prema spisima Ekonomskog odeljenja Senata u višenacionalnoj i više-konfesionalnoj Subotici nema ispada i provokacija.

Gradsko poglavarstvo je te godine za Centralni presburo sakupilo precizne podatke o gradu i okolini (površina, zemljište, poljoprivredna proizvodnja žita i hmelja; o vinogradima i rasadnicima, stočarstvu, ribarstvu, šumarstvu, lovu, Gradskoj ekonomiji Palić, agrarnim zajednicama i zadrugama, agrarnoj reformi).¹

Reč rat se u 1939. godini spominje češće, više se ne naslućuje nego je već tu, u blizini, a strahuje se da će stići i na ove prostore. Život i dalje ide svojim tokom, ali je manje izložbi i putovanja. Vodi se briga o preživljavanju, a ne o napretku. Sve se nešto sređuje, popisuje. Poljoprivreda još više dobija na značaju. Često se govori o lošoj situaciji, rastu cena, nezaposlenosti, nemogućnosti vraćanja dugova. Gotovo ništa se ne gradi, samo se postojeće krpi i popravlja. Rad raznih organizacija i udruženja se svodi na minimum ili gotovo zamire. Grad je osiromašio. Vojska se sve češće javlja u spisima.

Broj predmeta koji govore o pripremana za rat se 1940. godine uvećao! Rat se približio granicama zemlje. Sve su male mirnodopske teme zanemarene u spisima ili su u drugom planu. Velika se pažnja posvećuje poljoprivredi, setvi i žetvi, urodu, ishrani stanovništva, stvaranju zaliha hrane. Smanjio se broj proslava, ne spominju se u tolikom broju ni humanitarne organizacije, mada se govori o socijalnoj bedi, nezaposlenosti, siromašnima na samoj ivici egzistencije. Ne spominju se ni brojne male firme iz ranijih godina. Popisuju se alatke, knjige, prečišćivači semena, hmeljarnici, stoka. Retko se održavaju sajmovi. Radi se samo najnužnije i najneophodnije, praktične prirode.

Iz 1941. godine je sačuvano malo predmeta, jer su uvršteni samo dokumenti nastali do napada na Jugoslaviju 6. 4. 1941. godine. Standardne teme iz ranijih godina sada zamenjuju nove: Odbor za ishranu, zimska pomoć, zalihe ljudske i stočne hrane; kontrola mlinova, krupara i pekarskih radnji; hleb, krijumčarenje pšenice, teško ekonomsko stanje u zemlji.²

A onda je jednog dana „rat... ujahao u selo”, a „taj nesretni rat nije bio za ove ljude ni prva ni poslednja nesreća” (M. Krleža). Stigla je „grozna, krvava Oluja” (D. Vasiljev) i u ove krajeve sa beskrajnim i plodnim poljanama donela samo bol, stradanje, patnju, razaranje i smrt.

¹ Istorijski arhiv Subotica, F: 47.1413 III 58/1938.

² 1423 III 682/1941.

Tri su se velike teme nametnule u istraživanjima: vojska, rad humanitarnih organizacija i snabdevanje stanovništva. One su obuhvatile sve predmete Ekonomskog odeljenja Senata koji posredno ili neposredno govore o pripremama stanovnika Subotice i okoline za Drugi svetski rat.

Vojska

Sledimo sačuvane dokumente koji su na neki način povezani sa vojskom. U drugim odeljenjima Senata vojska je takođe prisutna, a postoji i samo Vojno odeljenje Senata. Hronološki gledano to izgleda ovako:

U 1935. god. vojska intenzivno komunicira sa gradom. Od grada traže uglavnom sitne usluge (badnjak, zasađivanje stabala i grmlja u krugu kasarne, poneko deblo), ali traže i zgradu za smeštaj privremene vojne bolnice.^{3, 4} Grad je tim molbama uglavnom izlazio u susret, ali je vojsci zemerano što čini šumsku štetu. Tu je štetu prijavljivao lugar, a odnosila se na bespravnu seču pruća i granja.^{5, 6, 7, 8}

Vojna vežbališta su 1937. god. precizno ucrtana i opisana u predmetu⁹ u kome Potiska divizijska oblast šalje Ekonomskom odeljenju Senata kartu Subotice i okoline sa ucrtanim vojnim vežbalištima: na pašnjaku Bukvać, na pašnjaku kod fabrike „Zorka” (tzv. Svinjski jaraš), kod jevrejskog groblja (tzv. Staro vašarište pored Ulice Save Tekelije) i kod Aleksandrova. Tražili su od grada sklapanje ugovora o zakupu tih prostora sa svoja vežbališta. Isto tako su tražili da im se odrede mesta gde mogu da kopaju rovove. Gradsko poglavarstvo im za to određuje Čordaški put i prostor ispred kasarne Kralja Petra II, a vojska je za to tražila severni deo Aleksandrova.¹⁰

- Kraljevska banska uprava Dunavske banovine iz Novog Sada obaveštava grad da će se komisijski kupovati konji za vojsku na godišnjim sajmovima u Bajmoku (17. 8.), Bačkoj Topoli (20. 8. i 3. 10.), Malom Idošu (5. 9.) i Subotici (24. 10.).¹¹ U Suboticu je te 1937. god. došla vojna komisija sa zadatkom da kupi konje za vojsku. O tome je trebalo da se obavesti građanstvo.¹²

Subotička savezna streljačka družina traži 1938. god. dozvolu da vežba na bivšem vojnom strelištu na Kelebi-

ji. Ali grad odgovara i njima i vojsci da za vežbanje koriste vojno strelište u Radanovačkoj šumi „u one dane kada vojska isto strelište ne upotrebljava”. Na to se upućuje i Uprava streljačkog okruga Stari Bečej.¹³ Te je godine na zahtev Vojnog odeljenja Gradskog poglavarstva Subotice sastavljen i spisak svih službenika Ekonomskog odeljenja (prema Uredbi o oslobađanju ljudstva od vojne dužnosti u pripravnim, mobilnom i ratnom stanju). Na tom je spisku dvadeset i osam imena gradskih činovnika sa adresama i činom koji imaju u vojsci.¹⁴

Konji se za vojsku nabavljaju i 1939. god. na sajmovima. Te su godine planirali da nabave sto konja. „Konji treba da odgovaraju ovim uslovima: visina 160-165 cm mereno trakom, obim grudi najmanje za 12 cm veći od visine, starost 3-6 godina i zatvorene boje. Vojska će otkupiti i izvestan manji broj malo težih konja za artiljeriju. Cena oko 5-6000 dinara, po grlu.”¹⁵

Počinje da se insistira na telesnom vaspitanju vanškolske omladine i Tehničko odeljenje šalje učitelja-nadzornika Ivana Turata (Turato) da nedeljom obilazi škole u kojima se vežba.¹⁶

- Gradsko veće donosi odluku da se da plata gradskim službenicima za trajanja vojne vežbe.¹⁷

Vežbe se intenziviraju 1940. god. pa se Gradsko poglavarstvo žali Komandi mesta da vojska uništava „gr. pašnjak i senokos” tzv. Svinjski jaroš, kao i druge pašnjake koji su bili zakupljeni. Na senokosu je vežbala „jedna mitraljeska četa”. Zakupac gradskog pašnjaka kod Gradske klaonice Josip Sabo Šipoš se žalio da vojnici „koji su smešteni u cigljani „Glid” napasivaje konje i pored toga i kose travu koju je on uzeo pod zakup od grada...”¹⁸

- Ministarstvo vojske i mornarice oslobađa vojnih vežbi u vreme setve i žetve traktoriste i one koji rukuju vršalicama.¹⁹

- Jedan gradski savetnik (potpis je nečitak!) piše predsedniku gradske opštine Subotica: „čast mi je izvestiti da organi dostavnog oteka kraj redovnog posla ne mogu obaviti popis krava a naročito obzirom na pozive za vojnu vežbu.”²⁰

- Kraljevska banska uprava Dunavske banovine dopisom obaveštava Suboticu da se kod dela „našeg siromašnijeg sveta” stvara raspoloženje „protiv vojnih vlasti” (jer da su od siromašnih uzimali stoku u vojne svrhe a ne

³ 1407 III 220/1935.

⁴ 1408 III 1949/1935.

⁵ 1408 III 1997/1935.

⁶ 1408 III 2184/1935.

⁷ 1408 III 2234/1935.

⁸ 1408 III 2522/1935.

⁹ 1411 III 168/1937.

¹⁰ 1412 III 2209/1937.

¹¹ 1412 III 1949/1937.

¹² 1412 III 2595/1937.

¹³ 1416 III 1549/1938.

¹⁴ 1416 III 930/1938.

¹⁵ 1418 III 1022/1939.

¹⁶ 1418 III 2262/1939.

¹⁷ 1418 III 2302/1939.

¹⁸ 1420 III 998/1940.

¹⁹ 1421 III 1237/1940.

²⁰ 1419 III 41/1940.

od bogatih). Vojne su vlasti to pojasnile i demantovale. Tada je gradska policija predložila da se obavi popis stoke po kvartovima i po okolnim selima (ukupno je bilo 10902 kopitara!).²¹

Naravno, vojne se vežbe nastavljaju i 1941. god. Gradska je vlast i dalje izdavala pašnjake ali je već u oglasu za licitaciju pašnjaka i parcela u Radanovačkom progonu (od 31. 1. 1941. god.) pisalo: „Zakupnik mora trpeti vežbanje vojske i fudbalska igrališta”.²²

- Računovodstvo je tražilo podatke o zaposlenima koji su bili pozvani na vojne vežbe. Gradski „gazda” Miško Prčić šalje spisak gradskih nameštenika iz Gradskog „slagališta” koji su već bili na vojnoj vežbi.²³

- Na traženje Komande Starobečejskog vojnog okruga (a po nalogu Ministarstva vojske i mornarice) da im se dostavi cena jahaćih konja, šef Ekonomskog odeljenja Poljaković odgovara da im je cena od 7000-10 000 dinara.²⁴

- Isto Ministarstvo upozorava da se za vojne potrebe ne uzimaju priplodni bikovi ni u miru ni u ratu.²⁵

Po pojedinim reakcijama može se posumnjati da grad još ne shvata ozbiljno političku situaciju u zemlji i svetu. Već 1941. god. kada samo što nije puklo, neke su reakcije neumesne, kao ona kada grad traži naplatu učinjene štete od Štaba odseka sa utvrđivanje pri vojsci. Tada Poljaković izveštava Gradsko poglavarstvo da su vojnici „kopali rovove, pleli žice i činili utvrđivanje”.²⁶

- Ali se zato dozvoljava Štabu potiske divizijske oblasti da na gradskom zemljištu ukopa „benzinske cisterne za potrebe vojske” u krugu vojnog skladišta u Subotici.²⁷

- Vojska je te godine, barem prema sačuvanim dokumentima iz Ekonomskog odeljenja, bila smeštena u Dudovoj šumi, tri kasarne, privremenoj vojnoj bolnici²⁸ i na Čordaškom putu. Za te tri kasarne (čija se lokacija ne spominje) samo se konstatuje da su neadekvatne. Zato je Gradsko poglavarstvo prihvatilo njihov predlog da se podigne zgrada nove kasarne i 26. 3. 1941. god. šalju dopis o tome u Novi Sad.²⁹ Naravno, do realizacije te odluke nije došlo.

- U Dudovoj šumi je bio smešten 3. bataljon 34. pešadijskog puka.³⁰ Marija Foro, koja je bila zakupac gostione u Dudovoj šumi, žali se na prisustvo vojske koja joj je kvarila posao jer su zauzeli deo gostione za potrebe

vojne kuhinje. Zato joj je grad nakon komisijiskog pregleda smanjio zakup sa 6000 na 4500 dinara.³¹

- U jednom se predmetu grad poziva na Zakon o nastanjivanju vojske i mornarice po kome država plaća gradu zakup. „Za nastanjivanje vojske i mornarice u redovnom i pripravnim stanju, po zgradama i zemljištima samoupravnih ili privatnih ustanova, preduzeća i pojedinih lica, država daje sopstvenicima naknadu u novcu” (citat iz tog Zakona).³²

Od vojnih institucija koje se spominju u Ekonomskom odeljenju navodimo tri: Vojno-geografski institut, Vojno-tehnički zavod i Institut civilne zaštite. Ministarstvo šuma i ruda naredilo je 1936. god. da se dozvoli nesmetan rad Vojno-geografskom institutu na terenu gde su izvodili „triangulacione i topografske radove”.³³

- Vojno-tehnički zavod u Obilićevu navodi se kao mesto koje proizvodi industrijske maske (za rad sa cijanovodičnom kiselinom).³⁴ „Gasno-plinske maske” spominju se i u 1939. god. kada Kraljevska banska uprava Dunavske banovine piše o potrebi sušenja koštica od šljiva i drugog voća, jer su one služile „za izradu aktivnog ugljena kojim se pune sprave za disanje (filter) kod gasnih-plinskih maski”.³⁵

- Institut civilne zaštite je radio 1940. god. u gradskoj zgradi na Beogradskom putu br. 117 koju je do kraja 1939. god. iznajmljivala vojska.³⁶

Razmišljalo se i o psihološkom ratu. Ministarstvo šuma i rudnika upozorava još 1937. god. na pojavu širenja kleveta i laži koje su imale za cilj podrivanje i rušenje vlasti, te određuje kako ih treba suzbiti. Koriste se izrazi kao: „tendenciozno i krivo tumačenje pol. dnevnih događaja”, „neodgovorni elementi i mračni ljudi” koji žele da „mučki zatruju celo javno mnjenje, da ga dovedu u zabludu i da veštački stvore neraspoloženje prema najvišim državnim faktorima”. Sugerise se da „difamator (treba) prijavljivati vlastima”, „treba odbijati... prijem letaka, a njihove rasturače odmah... treba prijavljivati...” Za to se kaže da je „podmukli i opaki rad pojedinih nesavesnih ljudi”.³⁷ Posebno se apeluje na državne službenike koji moraju tome da se suprotstave. Oni su pri stupanju na posao polagali zakletvu ovog tipa: „Ja... zaklinjem se jedinim Bogom, da ću Kralju Petru II i Otadžbini biti veran, da ću se u radu pridržavati Ustava i zemaljskih zakona, da ću čuvati državno i narodno

²¹ 1419 III 31/1940.

²² 1423 III 241/1941.

²³ 1423 III 694/1941.

²⁴ 1423 III 349/1941.

²⁵ 1423 III 667/1941.

²⁶ 1423 III 239/1941.

²⁷ 1423 III 284/1941.

²⁸ 1423 III 284/1941.

²⁹ 1423 III 210/1941.

³⁰ 1422 III 13/1941.

³¹ 1423 III 275/1941.

³² 1422 III 77/1941.

³³ 1410 III 2219/1936.

³⁴ 1412 III 1192/1937.

³⁵ 1418 III 1961/1939.

³⁶ 1419 III 12/1940.

³⁷ 1412 III 2434/1937.

jedinstvo i da ću dužnosti svoga zvanja tačno otpravljati i samoupravne i državne interese savesno zastupati i braniti. Tako mi Bog pomogao.”³⁸

Očekivao se i napad iz vazduha. Sačuvan je dopis Ministarstva šuma i rudnika iz 1935. god. upućen Kraljevskoj banskoj upravi Dunavske banovine o zaštiti Beograda, Zemuna i Pančeva od neprijateljskih napada iz vazduha u kome se potencira očuvanje šuma i zelenila uopšte.³⁹ Gradsko poglavarstvo donosi odluku da se naziv Otseka za pasivnu odbranu od napada iz vazduha i obaveznog telesnog vaspitanja skрати u OTVOP.⁴⁰ Taj je OTVOP (koji je radio u sklopu Tehničkog odeljenja) zahtevao da se u svim odeljenjima i odsecima Gradskog poglavarstva predmeti u vezi vazdušne odbrane rešavaju u roku od 24 sata.⁴¹

- Od 1935. god. počinje da se spominje subotički aero-klub „Naša krila”. Svi gradski službenici su bili pozvani da se upišu u taj klub kako bi pomogli razvoj jugoslovenskog vazduhoplovstva.⁴² Mesni odbor aero-kluba „Naša krila” iz Subotice traži zemljište za izgradnju aerodroma uz obrazloženje da „bi mogao poslužiti kao stanica za međunarodni vazdušni saobraćaj a u isto vreme i pretstraža za odbranu grada Subotice od napada iz vazduha. „Grad je za te svrhe odobrio 50 lanaca zemlje na južnoj strani grada između Čantavirskog i Žedničkog puta (pustara Aleksandrovo), ali nisu imali 500.000 dinara za kupovinu tog zemljišta. Aero-miting se u Subotici održavao dva dana i to iza fabrike „Zorka”.⁴³

- Kraljevski jugoslovenski aero-klub želi tih godina da podigne „vazduhoplovnu svest naroda” i za svoj su rad sakupljali novac prodajom lutrije.⁴⁴

Od mogućih napada iz vazduha trebalo je da se štiti maskiranjem objekata i kamuflažom. Šef Vojnog odseka (potpis nečitak!) šalje sledeći dopis na adresu Gradske klaonice: „Do sada je vrlo malo urađeno na maskiranju državnih nadležstava i većih industrijskih objekata u cilju zaštite od ugleda iz vazduha. Kao glavna smetnja navodi se budžetska nemogućnost. Da bi se i ovaj cilj postigao i sa minimalnim sredstvima, predlaže se kamuflaža navedenih objekata zasađivanjem puzavaca razne vrste pored zidova i na krovovima. U koliko bi se i ove vrsta maskiranja propustila, vlasnici-stanovnici će snositi sve eventualne posledice. Ovaj raspis ima se čuvati sa dosada primljenima kao poverljivi dokument. „Potom se Gradska klaonica obratila Gradskom poglavarstvu, a oni su zatražili mišljenje gradskog baštovana Lajče Domonkoša. On im odgovara 9. 3. 1937. god. ovako: „Čast mi

je izvestiti da sam u smislu odluke III br. 241/1937 gr. zgrade i objekte pregledao i ustanovio sam da se iste zasađivanje puzavaca raznih vrstima na može udovoljiti pošto su gr. zgrade sa svih strana opkoljene trotoarom i to najviše sa ciglom i asfaltom. Potrebno bi bilo da se isti otkloni da bi se mogli zasađivati sa puzavcima.”⁴⁵

- Ministarstvo vojske i mornarice je još 1938. god. izdalo Opšti uput za rad u cilju odbrane zemlje na slučaj neprijateljskog napada iz vazduha, a Komanda Staro-Bečejskog vojnog okruga je tada zatražila od grada pošumljavanje (u cilju kamuflaže protiv neprijateljskog izviđanja i napada iz vazduha) sledećeg zemljišta: vašarište, opštinska imanja severno od vojne kasarne uz Ulicu Save Tekelije do fabrike „Zorka” tzv. Cigansko ostrvo, zemljište južno od pruge Subotica-Crvenka i zemljište oko Stadiona kralja Petra II.⁴⁶

- Kada je dr Matija Eyetović želeo da kupi dva jutra zemlje pod šumom na Čavolju 1940. god. i imao je nameru da je iskrči, njegovu je molbu grad odbio sa sledećim obrazloženjem: „S obzirom na naređenje vojnih vlasti, a na osnovu upute za maskiranje (kamuflažu) u cilju zaštite od neprijateljskih napada iz vazduha, gr. opština treba da vrši pošumljavanje i zasađivanje drveća na svim svojim zemljištima i otvorenim mestima.”⁴⁷ Gradsko poglavarstvo je čak odbilo traženje Ministarstva vojske i mornarice da se dozvoli seča šuma uz obrazloženje da se „tome protive interesi zemaljske odbrane”. Grad je tada raspolagao sa 8000 k. j. šume.⁴⁸

- Prema Zakonu o zemaljskoj odbrani Kraljevska banska uprava Dunavske banovine imala je pravo da traži i dobije od grada određene podatke o stanju privrede i broju stanovnika. Subotica je 1935. god. imala 4462 domaćinstva, 70752 ha zemlje za obradu i 45000 zemljoradnika. U njihovom je posedu bilo 9140 konja i 1265 volova, 6000 plugova, 1000 sejačica, 3200 drljača i 75 „vršačić” mašina. U slučaju potrebe oko 21000 ljudi je bilo slobodno.⁴⁹ Inače, naredba Ministarstva poljoprivrede je bila da se bilo kakvi podaci o poljoprivredi ne smeju dostavljati nikome, pa čak ni vojsci.⁵⁰ Ali 1939. god. Ministarstvo vojske i mornarice traži da im se dostave podaci o firmama i zadrugama (nabavlačkim, kreditnim, žitarskim, pirinčarskim, stočarskim, mlekar-skim, ovčarskim, svinjarskim, živinarskim, vočarskim, vinogradarskim, povrtarskim i ribarskim) koje mogu vojsku i stanovništvo snabdeti hranom. Subotičani su poslali odgovor ali on nije sačuvan.⁵¹

³⁸ 1420 III 791/1940.

³⁹ 1408 III 3200/1935.

⁴⁰ 1417 III 972/1939.

⁴¹ 1418 III 1450/1939.

⁴² 1408 III 1760/1935.

⁴³ 1410 III 1965/1936.

⁴⁴ 1412 III 1382/1937.

⁴⁵ 1411 III 241/1937.

⁴⁶ 1416 III 2379/1938.

⁴⁷ 1421 III 1080/1940.

⁴⁸ 1420 III 520/1940.

⁴⁹ 1408 III 3672/1935.

⁵⁰ 1407 III 1365/1935.

⁵¹ 1418 III 1001/1939.

- U jednom dopisu Kraljevka banska uprava Dunaške banovine objašnjava da se prema Pravilniku o popunjavanju vojne sile popisanom stokom i prenosivim sredstvima oslobađaju priplodna grla u miru i u ratu.⁵²

I na kraju očekivano dolazi mobilizacija i regrutna komisija. U Subotici već 1940. god. postoji mobilizacioni odsek koji traži od Gradskog poglavarstva da se kod poreskog popisa istovremeno vrši i popis „poljopr. podataka“ (alati, stoka i dr.).⁵³ A po naredbi Starobečkog vojnog okruga za potrebe regrutne komisije dostavljaju se podaci o ishrani stanovnika Subotice (koliko se jede hleba, brašna, mesa, mleka i mlečnih proizvoda, ribe).⁵⁴

Iz godine u godinu vojska evidentno obavlja pripreme za rat. Čak i kroz Ekonomsko odeljenje Senata koje se bavilo privredom grada, vidljiva su ta kretanja. U Evropi

tutnji rat i to se moralo osetiti i ovde. Iako još nismo bili u epicentru krvavih događaja, talasi potresa stižu i do nas. Sve oči su okrenute prema zapadu. A još 1938. god. u jednom zanimljivom tekstu Nemačka se navodi kao primer racionalnosti, ekonomičnosti i samostalnosti: „U svome nastojanju da se privredno što potpunije emancipuje od inostranstva, Nemačka posvećuje naročitu pažnju racionalizaciji domaćih sirovina do krajnjih mogućih granica. Tako je, pored ostaloga, u toku prošle godine sakupljeno semenje od grožđa, što preostaje posle ceđenja vina, pa je iz njega isceđeno oko 400.00 litara odličnog ulja...“⁵⁵ Ali upozorenje i otrežnjenje stiže ubrzo. Poči-nju da dolaze izbeglice sa svih strana. Zanimljivo je da iz Besarabije (današnja Moldavija) stižu nemačke izbeglice. Prihvatne stanice za njih su Veliko Gradište, Strizivojna-Vrpolje i Zagreb, a u Zemunu i Pra-

Poštarina plaćena u gotovom	God. XXI — Broj 28	Ček. račun broj 59.137
Subotičke Novine		
Uredništvo i uprava: Paje Kujundžića ul. 9. Rukopisi se ne vraćaju.	Subotica, petak 21 lipanj 1940	Izlaze petkom. Godišnja pretplata 50 din. Polugodišnja 25 din. Pojedini broj 1 din.
Hoće li doći do mira		
Francuska zatražila od Njemaca častan mir		
Pregovori se vode, ali se borba ipak žestoko nastavlja		
Rusija okupirala Litvaniju i Estoniju		
<p>Od prošle nedelje na francusko-nemačkom frontu dogodile su se upravo neverovatne promjene. Nijemci su već u petak ošli u Pariz koji se nije ni branio. Francuska komanda ga je proglasila za otvoren grad da bi ga pošteđela od rušenja. Od Pariza su Nijemci pošli dalje istom brziom, zauzimajući grad za gradom. Francuzi videći da se bore sami i da ne mogu odoljeti brojnijem i nadmoćnijem neprijatelju pokušali su staviti se u pregovore sa Njemačkom. Prvo se zahvalio na predsjedništvu vlade g. Reynand, a sastav nove vlade je povjereno maršalu Petainu. U</p>	<p>nedjelju u ponoć maršal Petain je stupio u vezu sa g. Hitlerom pošto je prethodno saopćio i Engleskoj da Francuska želi pregovarati sa Njemačkom. Engleska je pokušavala skloniti Francusku neka se i nadalje bori i da ne pregovara sa Njemačkom, ali uzalud Francuska je ostala pri svojem.</p> <p>U vezi sa kapitulacijom Francuske vodeće ličnosti Francuske držale su narodu razne govore i davale su razne izjave. Tako je maršal Petain u jednom svom govoru iznio razloge zašto su morali kapitulirati.</p>	<p>mačke uslove večeras u deset časova.</p> <p>Francuski predstavnici prešli su nemačke linije automobilima koji su nosili bijele zastave.</p> <p>Sastanak delegacija održaće se izgleda danas u Kompjenju</p> <p>Sa merodavnog mjesta večeras se potvrđuje da se francuski opunomoćenci malaz na putu za mjesto u kome će se voditi pregovori za zaključenje primirja. Pregovori će otpočeti uskoro. Do ovog trenutka još nije zvanično saopćeno mjesto u kome će se voditi pregovori.</p> <p>U dobro obaviještenim krugovima smatra se da će se pregovori voditi u Kompjenju, u kome je Nemačka 1918 godine usvojila francuske uslove za mir.</p> <p>Kao i ranije i večeras se ništa ne govori o prethodjećem sastanku koji je, međutim najvažniji za Evropu postigao Versaillesa. Isto tako u njemačke strane ništa ne govore</p>
<p>Maršal Petain objašnjava razloge francuskog poraza</p> <p>Predsjednik vlade maršal Petain održao je 20-og o. mj. u 13.30 časova slijedeći govor na radiju:</p> <p>„Francuzi!</p> <p>„Tražio sam od neprijatelja da se učini kraj neprijateljstvima. Via</p>		
<p>suviše malo oružja, suviše malo saveznika.</p> <p>„Eto razloga našeg poraza.</p> <p>„Svi narodi doživjeli su sad uspehe, sad poraze.</p> <p>„Po načinu na koji narodi reagiraju, narodi su slabi ili veliki.</p>		
<p>JAVLJAJU</p> <p><i>iz Madrida</i></p> <p>da su španske trupe ušle u Tanger da obaveju internacionalnost grada i okoline. Ovaj korak je učinjen u saglasnosti sa francuskom vladom.</p> <p><i>iz Alne</i></p> <p>da je odlukom vlade zabranjeno slobodno proslavljanje mesa, kruha, brašna, šećera, kafe i cigare osim na karti.</p> <p><i>iz Moskve</i></p> <p>da su Litvanija, Letonija i Estonija primile ultimatum sovjetske vlade i kopom se između ostaloga traži da se povuče garnizoni što je odmah po primitku sitipatuma i učinjeno.</p> <p><i>iz Berlinu</i></p> <p>javlja vrhovna komanda, da se napredovanje njemačkih trupa u Francuskoj nastavlja u svim pravcima, tako su predhodnice već ušle u Cherbourg, Rennes, Dijon i tako dalje gradova. Kod Orleansa su prete motorizovano jedinice Loira, a one jediliće što su prošle Maginotovu liniju i zauzele Verdun, Metz i Dijon izbjegle na švajcarsku granicu i opkolile francuske trupe što su se u Maginotovoj liniji borile. Na Versaillesu kaži i na ulasku u Versailles dva- tvo gdje je proglašavana 1871 njemačka carevina, a 1918 započeta njemačka araznata, sada se više zastava sa kukastim križem, Pariz je predat bez borbe. Od pobitka lipnja zarobljeno je oko pola milijuna francuskih vojnika. Pred Napoleonom grobom i pred grobom Neznanog Junaka je postavljena njemačka počasna straža. Bombardovanje je 30 vlakova za front; pri narzetu Orleansa zarobljeno je 25 bombardera spremnih za bombardovanje njemačkih položaja. 3 podmornice su pri povratku</p>		

Subotičke novine 21. 6. 1940.

⁵² 1421 III 1298/1940.

⁵³ 1421 III 1606/1940.

⁵⁴ 1421 III 1316/1940.

⁵⁵ 1416 III 1082/1938.

TJEDNI PREGLED

Kriza u Francuskoj još nije prestala. Admiral Darlan je bio u Parizu i sastao se više puta sa Lavalom, ali uspjeha nije bilo. Laval je bilo ponuđeno ministarstvo bez listice i mjesta u vijeću, ali on nije mogao na to pristati. On je tražio ministarstvo vanjskih poslova i puni autoritet u sprovođenju svojih propisa, tj. apsolutnu vlast u vladi. Sjedišni maršal se još na ovo nije odlučio nego je poslao ostavke ministra Flandina posjerio sastav nove vlade admiralu Darlanu. Flandin je dao ostavku, jer se ne smatra zgodnom ličnosti za sprovođenje politike suradnje, kako je on to sam rekao u osobnom pismu maršalu Petainu. — Medutim u Berlinu nijesu zadovoljni sa ovom vladom. Sve su ličnosti na mjestu, ali i to još Laval, vele u Berlinu. Smatra se da će ova vlada imati samo probni karakter vlade sa Lavalom na čelu.

Zakon o pomoći Velikoj Britaniji došao je pred predstavnički dom. Do ovoga časa još nije potpuno izglasan. U glasanju za ovaj prijedlog dogodila se zanimiva upadica. Kada je njime većina demokratskih zastupnika napustila dvoranu za glasanje, opozicija je stvorila većinu i izglasala Dierksenov prijedlog kojim se ograničava Predsjedničkova vlast i daje se vlast zastupničkom domu da može ovlaštenja svaki čas ukiniti.

Šef španjolske države general Franco odgovorio je 11. o. mj. preko Francuske u Italiju. Njegov pravi ministar vanjskih poslova Serrano Suner. General Franco će se sastati sa Mussolinijem, a prema novinskim vijestima i sa Hitlerom i von Ribbentropom. Ovaj sastanak šefova triju država od izvanredne je važnosti. Govori se naime da će se razmotriti kako bi Španija mogla pristupiti trojnom paktu. Pošto Španija je u ovoj ratu od izvanredne važnosti. Na njezinom je zemljištu Gibraltar, ona uz to ima luke koje bi mogle poslužiti kao izvršna uporišta za brodove koji operišu na Sredozemnom Moru. Od pristupanja Španjolske trojnom paktu puno zavisi razvitak budućih događaja. O čemu će se još voditi riječ pokazat će nam skorji dan.

Govor britanskog premijera Churchilla danijeli smo u sadržaju na drugom mjestu. Ovaj govor je povoljno primljen u svim prijateljskim zemljama, osobito u Americi. Ministar vanjskih poslova rekao je novinarima, da je sa pažnjom slušao govor. Nadodao je da Amerika nistoji svim silama da poveća proizvodnju da tako može u dovoljnoj količini opskrbiti i U.S.A. i Velikoj Britaniji.

Maršal Petain objavio je ustavni akt, po kojem sve njegove funkcije i prava šefa francuske države preuzima admiral Darlan u slučaju, ako on bilo iz kojeg razloga prije ratifikacije nevođeustava po narodu, bude spriječen u vršenju te funkcije.

Genova bombardirana

300.000 kg. eksploziva 72 poginulo 226 ranjeno

Rat na Sredozemnom Moru je svakim danom jači. Akcije aviona i brodova su sve želeće i sve smionije. Tako se 10. o. mj. protuklo nekoliko engleskih ratnih brodova do važne talijanske luke Genova i bombardirali je.

U operacijama protiv pomorske baze i objekata u Genovi sudjelovao je bojni brod „Renown“, uzimajući brod „Majaya“, sudjelovala je krstarica „Sheffield“ kao i neke lake pomorske snage. U akciji je bio i brod nosač aeroplana „Arc Royal“, s kojega su se dizali britanski hidroplani. Bombardiranje je bilo upravljeno na važnu Ansaldova električnu centralu, tvornica kot-

lova, glavnu električnu centralu, dokkove na suhom, lučke uređaje u unutrašnjosti luke, na skladišta, na brodove za opskrbljivanje, na glavni teretni kolodvor i na željezničko čvoršte. Nastali su požari.

Britanski hidroplani bacili su u Livorno više tona eksplozivnih bombi i velik broj zapaljivih bombi. Glavni objekt ovog napadaja bila je tamnošnja rafnerija, koja je jedna od najvećih i najvažnijih u Italiji. Osim toga bio je napadaj upravljen i na druge ratne ciljeve.

U Pisi se drugi britanski hidroplani napali željezničko čvoršte i aerodrom. Oborena sa dva talijanska aeroplana.

London pod vatrom neprijateljskih aviona
Potopjeno 10.000 tona brodova

Iza dalje stanke njemački bombarderi su ponovo započeli svoju akciju iznad engleskih gradova. O tome govori izvještaj.

Vrhovno zapovjedništvo njemačke oružane sile javlja:

Borbeni aeroplani pod vodstvom kapetana Fisegeia napali su oko 500 km zapadno od portugalske obale, britanski konvoj, potopivši ovom prilikom ukupno 24.500 tona neprijateljskog brodovlja. Isto tako oštećili su daljnja četiri broda, pa je konvoj potpuno raspršen. Izvidnički aeroplani prošli su do otoka Islanda, gdje su srušili četiri paljbov oborili aerodrom, zapovjedništvo od Engleza, jedan naš borbeni aeroplan je napao bombom engleski izvidnički brod na istočnoj škotskoj obali. Tokom 9. o. mj. u

noći bili su napadaji naših aeroplana upereni protiv ratnih ciljeva u Londonu i jugoistočnoj Engleskoj.

U noći između 9. i 10. o. mj. bacili su pojedinačni neprijateljski aeroplani bombe na dva mjesta sjeverozapadne Njemačke. Materijalna je šteta učinjena samo jednom seljačkom imanju. Neprijatelj je izgubio je 9. o. mj. dva lovačka aparata u borbi sa našim jedinicama pred norveškom obalom. Uništili smo četiri engleska biračna balona. Dva se naša aparata nisu vratila.

Nakon uspješnog napadaja na konvoj blizu portugalske obale, pripada tonuži, potopljena po ovaj eskadriji, iznosi oko 350.000 tona. Osim toga ova je eskadrija oštećila od 1. kolovoza do danas velik broj neprijateljskih trgovačkih brodova.

Akcija britanskih bombardera

Boulogne, Dunkerque i Calais bombardirani

Britansko zrakoplovstvo ima mnogo težu ulogu nego njemačko. Bare britanskog zrakoplova su mnogo dalje od cilja nego njemačkih. Uprkos svemu tome britanski avijatičari vraćaju posjete njemačkim zaposjednutim gradovima.

Službeno se saopćuje, da su britanski lovci i bombarderi letjeli 10. o. mj. iznad sjeverne Francuske i bombardirali vojničke objekte kod

Boulogna, Calaisa i Dunkerquea, da su sigurno oborena dva njemačka aeroplana, a jedan se britanski aeroplan nije vratio. Primijećeni su požari između Boulogne i Dunkerquea. U naknadnim operacijama oborili su poljski avijatičari tri njemačka lovca. Naročito je šestoko bombardirano pristanište Calaisa. Bombe su pogodile brodove i pristanišne uređaje.

Albanska fronta

Samo lokalne borbe

Vrhovno zapovjedništvo talijanske oružane sile broj 259 javlja:

Na grčkoj fronti djelatnost izvidnica i topništva. Odredi našeg zrakoplovstva šestako su bombardirali neprijateljsku pozadinu, skladišta, pomorske baze, željezničke uređaje i neprijateljsku komoru. Na aerodromu u Janji uništili smo ili oštećili više neprijateljskih aeroplana. U toku zračnih borba oborili su naši lovci 12 neprijateljskih aeroplana u plamenu.

Službeno izvještje broj 107 glavnog stožera grčke vojske od 10. veljače glasi:

Tokom dana bilo je lokalnih operacija, koje su se uspješno završile. Naše zrakoplovstvo oborilo je tri

neprijateljska aeroplana. Svi su se naši aeroplani vratili u svoje baze.

U službenom izvještaju ministarstva unutrašnje sigurnosti od 10. veljače veli se, da su neprijateljski aeroplani letjeli iznad unutrašnjosti zemlje.

Neprijateljski aparati bacili su bombe na Volos, gdje je bilo veoma malo žrtava među građanstvom i neznatne štete u okolini Janjine, gdje je ranjeno nekoliko osoba, na Prevezu, gdje nije bilo ni štete ni žrtava, na Lerinu, gdje je bilo malo žrtava i nikakve štete i nepokan na jedan grad u zapadnom Peloponezu, gdje nije bilo ni jedne žrtve, a materijalna šteta je mala.

„Pobijediti ili umrijeti“

Riječi engleskog ministra Churchilla

U nedjelju 9. o. mj. na večer održao je predsjednik engleske vlade Winston Churchill velik govor preko radija engleskom carstvu.

U svome govoru se Churchill obazreo na razvoj situacije u posljednjih 4—5 mjeseci. On je pokazao velik napredak u svim pravcima. Prošle jeseni su prošili probnici da su na vrhuncu trumfa, ali engleski narod je pružio otpor veći nego se ikko mogao nadati. Mi lili su uništili moral engleskog naroda, ali engleski narod je ostao nepokolebljiv i sav je usplamlito u takovim razmjerima kakosti nisu viđeni ni u jednoj ljudskoj zajednici.

Prva pobjeda britanskog naroda je u očajnom napadu, a druga pobjeda će biti kada se osuđeni teror i tortura probu življa u metropoli.

Iza toga se Churchill osvrnuo na rat u Albaniji i odao priznanje junackoj grčkoj vojsci. Iza toga je odao priznanje vojsci koja je zauzimala u pobjedama na afričkom ratištu. Od cjelokupne talijanske armije koja je ubila velik ugled, zarobljeno je ili umršeno preko 150.000 vojnika. Područje koje je zauzeto gotovo je slično kao Velika Britanija, a od izvanredne je strateške važnosti. Aeroplanski tereni kod Benghazija predstavljaju terene od velikog strateškog značenja za sve ratne operacije na Sredozemnom Moru.

Po tome se Churchill osvrnuo na pomoć Amerike. On se navrće na stajalište koje je američki narod pokazao prema Engleskoj u vrijeme prvog svjetskog rata. On se navrće na pomoć Amerike. On se navrće na stajalište koje je američki narod pokazao prema Engleskoj u vrijeme prvog svjetskog rata. On se navrće na pomoć Amerike. On se navrće na stajalište koje je američki narod pokazao prema Engleskoj u vrijeme prvog svjetskog rata.

Pobje se Churchill osvrnuo na akcije njemačkog zrakoplovstva na Mediteranu. Govorio je o slučaju nosača aeroplana Ilustrions koji je bio napadnut od njemačkih aeroplana, ali Nijemci su u dva tri dana od 150 aeroplana izgubili 90. Ilustrions je pak u brodogradilištu na Malti teško popravljen da je mogao sam otploviti put Aleksandrije.

Churchill je ukazao na potrebu trgovačkog brodovlja, jer neprijatelj nastoji da uništi britansku mornaricu, koja dovlaži potrebnu materiju u Veliku Britaniju. Poslije svega Churchill se osvrnuo na invaziju koju neprijatelj sprema na engleske otoke. O u invaziju neprijatelj mora pokušati radi strah. prirodnih i političkih poteškoća. Tu je Churchill pokazao sve pripreme koje je Engleska učinila da spriječi neprijatelja u njegovu naumu. Engleska se vojska nalazi pod zapovjedništvom izvršnog generala Broocka.

Ali ono što je najvažnije od svega toga to je da svoja vjera položim na jednostavnu, ali svrhishodnu našu odluku: pobijediti ili umrijeti. Ta naša odluka prožima i prolizmat će 4 miliona Engleza, koji u svojim rukama imaju oružje za obranu. Neprijatelj se u ovim rimskim mjesecima sprema na invaziju i on može imati svrduje uspjeha, može doći i na vrata Indije, može gospodariti Azijom i Evropom, ali britanski imperij i svijet koji govori engleski neće uvući svoj mač.

Svoj govor je završio riječima upućenim na američki narod: **Dajte nam oružja i čemo mi ovaj posao izvršiti.**

hovu se za njih otvara tranzitni logor. Kraljevska banska uprava Dunavske banovine dostavlja Uredbu o oslobađanju Vlade Nemačkog rajha od plaćanja taksi za materijal i opremu za njihov privremeni smeštaj, kao i za njihovu ishranu u logorima.⁵⁶

Ne bi se očekivalo da je vojska u tolikoj meri i kroz toliki broj predmeta prisutna baš u Ekonomskom odeljenju. To govori i o dobroj komunikaciji i saradnji između grada i vojnih vlasti. Ako je bilo nesuglasica, one su se rešavale u hodu na opštu dobrobit, a vođeni su bili zajedničkim interesima.

Rad humanirarnih organizacija

Njihov se rad oseća u životu grada iz godine u godinu. Ono što je do nas doprlo od sačuvanih dokumenata samo je, verujemo, manji deo njihovih aktivnosti.

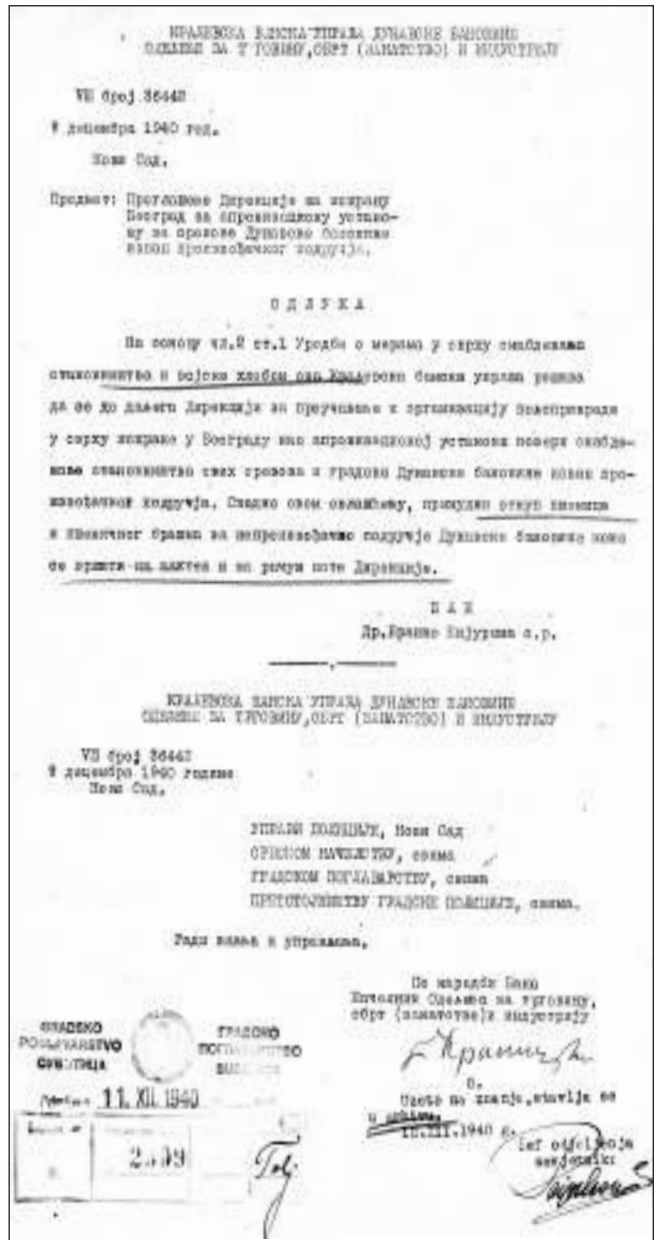
- U 1935. god. svojim radom se ističe humanitarna organizacija „Dobro delo”, Dobrotvorna zajednica Bunjevaka Subotica, Crveni krst i Zavod sv. Terezije M. I. „Kćeri milosrđa” u Subotici. Grad ih je pomagao u vinu koje im se isporučivalo sa Gradske ekonomije Palić^{57, 58} drvima za ogrev⁵⁹ i krompirom po sniženoj ceni.⁶⁰ Tako je grad preko njih pomagao najsiromašniji sloj građana. Osim navedenih organizacija naredne 1936. god. spominje se i rad: Dobrotvorne zadruge Srpkinja u Subotici⁶¹ koja je za svoju slavu (Sretenje - 15. 2.) dobila od grada 50 l vina za lutriju, zatim rad Prosvetnog i potpornog društva Istra-Trst-Gorica, Jugoslovenskog ženskog saveza, Radničkog doma (Javna berza rada Novi Sad) i Uboškog doma kome je sa Gradske ekonomije Palić prebačeno te 1936. god. 1539 kg krompira.

- Za Jugoslovenski ženski savez (koji se pojavljuje samo kroz taj predmet!) Kraljevska banska uprava Dunavske banovine šalje obaveštenje o postojanju njihove lutrije „koja je namijenjena pomaganju siromašne i nezbrinute dece, dakle čisto humana i socijalna akcija, a koja će biti proširena i za pomaganje starijih koji su u nevolji.”⁶²

- Zanimljivo je i Prosvetno i potporno društvo Istra-Trst-Gorica koji se kroz spise javljaju 1936. i 1939. god. U molbi iz 1938. god. pišu: „Iz svojih materijalnih sredstava pomažemo siromašne emigrante iz Italije, kojih ima svakim danom sve više i više, osobito otkako ih fašistička Italija tera u Abisiniju. Svi su oni upućeni u prvom redu na naša društva, kojih ima u državi oko 40. „Tada su tražili da im grad ustupi za jedno veće prostoriju bivše kafane „Beograd” za održavanje društvene večeri.”⁶³ Za jednu drugu proslavu su tražili u 1939.god. od grada

pomoć u vinu. Grad im je odobrio iz podruma Gradske ekonomije Palić pedeset litara vina. Tada su naveli da „vrše svoju delatnost u cilju zbrinjavanja, potpomaganja i kulturnog napretka svojih članova emigranata iz okupiranih krajeva Italije.”⁶⁴

- Javna berza rada iz Novog Sada je planirala da izgradi Radnički dom na površini od 185 kv. hv. zemlje. To je mesto trebalo da bude radničko sklonište, kuhinja i kupatilo. Ali Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja im je tražilo da izgrade socijalni hotel i javno kupatilo.⁶⁵

IAS, F: 47. III 2309/1940.

⁵⁶ 1421 III 1861/1940.

⁵⁷ 1407 III 441/1935.

⁵⁸ 1408 III 1734/1935.

⁵⁹ 1408 III 2357/1935.

⁶⁰ 1408 III 3274/1935.

⁶¹ 1409 III 555/1936.

⁶² 1410 III 1419/1936.

⁶³ 1409 III 720/1936.

⁶⁴ 1417 III 528/1939.

⁶⁵ 1410 III 1835/1936.

Par godina kasnije želeli su da zbog velike nezaposlenosti pokrenu javne radove na pošumljavanju i sađenju vinograda. Grad ih je odbio sa obrazloženjem da ne raspolaže sa tolikom zemljom, a da sađenje vinove loze vrše stručna lica. Ograđuju se uz konstataciju da rado primaju svaku pomoć „u cilju što jačeg suzbijanja socijalne bede našeg grada”.⁶⁶

- Grad je pomagao i Uboški dom kao socijalnu ustanovu. Šalju im 1539 kg krompira 1936. god.⁶⁷ jednog ovna za proslavu dvadesetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja,⁶⁸ „bakalsku i kolonijalnu” robu,⁶⁹ veš i kuhinjske stvari.⁷⁰

- Župnik Blaško Rajić založio se za rad Zavoda sv. Terezije MI „Kćeri milosrđa” u Subotici. Ispred Župnog ureda Rimokatoličke crkve sv. Roka u Subotici on traži od grada hvat drva za njih. U svom pismu kaže: „U ulici Skerlićevoj br 4, za crkvom sv. Roke nalazi se samostan Kćeri Milosrđa, ukojem sada stalno prebiva 5 č sestara. One primaju dječicu koja još nije za školu od 9-1 do 6 godina, najviše od najsiriomašnijih radničkih roditelja i dok im matere na poslu, č sestre njeguju djecu, i poučavaju, u 80% posve badava. Netkome padne na pamet, da im ovu uslugu uzvratu nekom milostinjom. Osim ovoga iste Sestre dvore Patronažu djevojčica, od 10–20 godina koje sami sebi rade, a ni njihovi roditelji, da klatare svecom i nedjeljom po ulicama, te se djevojčice nadju, njih po 50–150 nedjeljom i svecom popodne i vrlo lijepo provedu sa č sestrama. Ove su redovnice siromašne, bez svakih sredstava. Ono što čine našoj sirotinji, čine altruistički.”⁷¹ Grad im je tada poklonio bagremove oblice, a 1938. god. trećinu ovna.⁷²

- Društvo za pomaganje bednih i nevoljnih u Subotici „Dobro delo” je iz godine u godinu dobijalo pomoć od grada u vinu, krompiru ili mesu. Uselili su se u prostori-je zgrade u Ulici kralja Aleksandra br. 13 (koju je prethodno napustila Podružnica javne berze rada u Subotici). Sačuvana je izjava Anastasije Manojlović od 16. 1. 1939. god. u kojoj piše: „Dolepotpisana potpretsednica humanog društva za pomaganje bednih i nevoljnih „Dobro Delo” u Subotici, ovim izjavljujem i obavezujem se, da ću prostoriju u gr. zgradi Kr. Aleksandra ul. br. 13 odnosno Paje Dobonovačkog br. 1., koje mi se ustupa sa održavanje diletantske trupe za jedan pozorišni komad do daljnijeg naređenjana opoziv grada smesta gradu ustupiti. Ujedno uzimam na znanje, da mi se ta prostorija daje dnevno na upotrebu od 18–20 časova.”⁷³

- Za Dobrotvorno društvo „Kneginja Zorka” nalazimo podatke samo u 1940. i 1941. godini. U jednom pred-

metu na ceduljici Irena Boudar (ili Bondar) piše: „Dragi Joso lepo vas molim da učinite sve da dobijemo od grada vino, jer prošle godine zaista nismo dobili – a sada ćemo, 15.og, imati priredbu i bife u korist odev. siromašne dece. Vino treba poslati u dom „zadužbine D. Radića” kod domarke. Ona će preuzeti i nama predati. A Marija Boudar piše u molbi: „Ove godine društvo nije slavilo svoju slavu zbog današnjih teških prilika pa je time htelo da uštedi troškove oko priređivanja slave, da bi na taj način što više siromašne dece da zbrine odelom i obucom.”⁷⁴

- Posebno mesto u humanitarnom radu zauzima Crveni krst. U organizaciji Crvenog krsta svake su godine organizovani „kermesi” (dobrotvorne zabave u prirodi) na Paliću, čajanke u Gradskom pozorištu, zabavne večeri (na Paliću, u Sokolskom domu, u kafani „Srpski kralj”). Grad im je za te prilike poklanjao od 20–80 l vina iz gradskog podruma na Paliću. Oni su želeli u 1936.god. da im se dodeli zemljište „za oporavilište dece” na Paliću,⁷⁵ a podmladak Crvenog krsta je bio angažovan oko podizanja voćnjaka uz narodne škole.⁷⁶

Iako su i sami bili humanitarna organizacije, pomagali su rad drugih humanitarnih organizacija kao što je bila Ruska kolonija, Društvo za zaštitu siromašne dece u Subotici itd. (O radu Sreskog odbora Društva Crvenog krsta 1939. god. pisano je opširnije u članku objavljenom u časopisu „Rukovet” br.7–8–9/1998.)

- Osim ovih humanitarnih organizacija rade i: Potporno udruženje studenata na Pravnom fakultetu, Sokolsko društvo Subotica I „Stadion” i „Matica”, Organizacija ratnih dobrovoljaca, Dečiji dom „Marija” (koji se održavao od prihoda zadužbine Marije Vojnić a zbrinjavao je četrdeset djevojčica), Srpsko pevačko društvo „Graničar” i Kolo srpskih sestara.

Grad Subotica je posedovao i poseban račun pod nazivom: Zimska pomoć i održavanje gradskih kuhinja. Gradsko poglavarstvo je organizovalo prikupljanje dobrovoljnih priloga za zimsku pomoć „subotičkoj sirotinji”. Tu su ulazili nezaposleni, stariji od šezdeset godina, udovice sa troje dece do četrdeset godina i udovice preko četrdeset godina sa decom ispod šesnaest godina starosti. Na tome je bio angažovan dr Matija Evetović.⁷⁷

- Gradsko poglavarstvo je sastavilo spisak gradskih službenika koji će sakupljati zimsku pomoć za siromašne, a potom je 29.11.1940. god. deliti u Velikoj većnici Gradske kuće. Bila su obezbeđena kola i konji kojima će se pomoć dovesti do sabirališta.⁷⁸

- U 1938. god. grad je angažovao kredit od 15000 dinara za isplatu nadnica radnika, za nabavku ma-

⁶⁶ 1420 III 279/1940.

⁶⁷ 1410 III 4205/1936.

⁶⁸ 1416 III 2178/1938.

⁶⁹ 1418 III 2174/1939.

⁷⁰ 1420 III 460/1940.

⁷¹ 1409 III 931/1936.

⁷² 1416 III 2178/1938.

⁷³ 1417 III 49/1939.

⁷⁴ 1423 III 511/1941.

⁷⁵ 1410 III 1929/1936.

⁷⁶ 1412 III 1727/1937.

⁷⁷ 1419 III 196/1940.

⁷⁸ 1421 III 2204/1940.

Gradsko Poglavništvo Subotica
IV Broj 15218/1940 godine
28 novembra 1940 godine
Subotica

Predmet: Akcija sakupljanja zimske pomoći.

Kraljevska Banska uprava svojim aktom VI br. 42869/1940 g. naredila je da se i ove zime u svim većim mestima organizira akcija za sakupljanje zimske pomoći kako bi se izhranila mesna sirotinja, nezbrinuta deca, porodice nezaposleni radnika i siromašnih vojnih obveznika. Shodno toj naredbi ovdašnja socijalna, humana i dobrotvorna društva održala su sednice dne 14 i 20 novembra 1940 godine i odredila da će se pristupiti sakupljanja priloga za zimsku pomoć. Na osnovu § 88 i 96 Zakona o gr. općinama u smislu naredbe Kraljevske banske uprave VI br. 42869/1940 g. donosim ovu

O d l u k u :

1/ Uzimam na znanje zapisnike akcionog odbora za zimsku pomoć c 14 i 20 novembra 1940 godine u celosti.

U vezi sakupljanja priloga određujem niže navedene gradske činovnike i službenike da neizostavno prisustvuju podeli sakupljački rejon grada Subotice kako nutarnjeg tako i vanjskog teritorija grada Subotice i to u 9 sati prije podne na dan 29 novembra 1940 godine u Velikoj Većnici gradske kuće:

Crnković Antun

Vojnić Stjepan

Stefanović Ing. Vaso

Viličić Dr. Vladislav

Sudarević Ivan

Jaramazović Koloman

Čović Gavro

Gubić Koloman

Miljački Remija

Suvajdžić Nikola

Stojanović Nemanja

Kopunović Lajčo

Zvekanov Bela

Drnković Stjepan

Kuliš Ivan

Štilinović Josip

Marcikić Stjepan

Mert Stjepan

Šefčić Grgo

Vukov Marko

Andrašić Josip

Blesić Zigmund

Jurić Djuro

Milodanović Julije

Romić Beno

Rudić Franjo

Rudić Marko

Kajundžić Albe

Bekefi dr. Djordje

Klein Josip

Beniš Matija

Bibić Nikola

Mijatov Nikola

Vereš Josip

Vojnić Z. Bela

Štrasburger Mihajlo

Kopunović Aleksandar

Ostrogonac Koloman

Šinković Dezider

Temnović Mihajlo

Ilgen Stjepan

Mazić Andrija

Poljaković Martin

Tomanić Ing. Oton

Kovačić Janko

Perčić Blaško

Jaramazović Djuro

Letmanji Josip

Teleki Stjepan

Šićarević Emil

Borković Ilija

Crnjaković Franjo

Delić Stjepan

Isakov Zvezdan

Ivković Iv. Josip

Miković Jašo

Milanković Antun

Ostrogonac ~~Marko~~

Pekić Jakov

Poljaković Ladislav

Radak Antun

Svirčević Lazar

Temunović Geza

Tumbas Gavro

Vidaković Petar

Buljovčić Julije

Stentić Josip

terijala i prevoza drva povadenih na Daničićevom putu.⁷⁹

- Iste godine je na taj račun uplaćeno 2.500 dinara za dnevnicu radnika na javnim radovima u parku kupališta Palić i za kresidbu drveća po gradskim ulicama. Dnevnicu je bila šesnaest dinara, a nedeljno se zapošljavalo dvadeset i pet radnika (deset na Paliću i petnaest u gradu).⁸⁰

- Dr Ladislav Lipozenčić je odobrio svotu od 30.000 dinara za nadnice radnicima „koji se imaju zaposliti u gr.ekonomiji na radovima oko podizanja novog vinograda”.⁸¹

Dakle, delovalo je mnogo humanitarnih organizacija koje su okupljale veliki broj Subotičana spremnih da pomognu siromašnima, bolesnima i nezaposlenima, ljudima sa dna društva. Bez obzira na njihov način okupljanja i druženja, motivi su im svima bili isti - filantropski. Nisu mogli da reše nagomilane probleme društva niti su se time bavili, ali su u mnogome pomogli ublažavanju tih problema. I ono što nam se čini važnim - to nisu papirnata i administrativna rešenja, već konkretna pomoć upućena porodicama bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost.

Snabdevanje stanovništva

Od 1935-1938. god. o snabdevanju stanovništva nema podataka u građi Ekonomskog odeljenja Senata. Zato 1939. god. Ministarstvo vojske i mornarice šalje stanovništvu uputstvo o snabdevanju hranom u slučaju rata, koje je švajcarsko Ministarstvo narodne privrede dalo svom narodu.⁸² Tu između ostaloga piše da u slučaju ekonomske opsade „zemlja mora raspolagati jednom minimalnom zalihom svih životnih potreba”. Oslanjaju se na iskustva iz prethodnog svetskog rata. U tom se tekstu navodi da je za jednu odraslu osobu za dva meseca potrebno: 3 kg šećera, 800 g pirinča, 250 g variva, 1-2 kg testenine, 750 g kukuruznog griza, 800 g masti, 2 kg brašna, 400 g soli, 20 kom. jaja, 500 g kuvanog voća, 500 g meda, 500 g voća, 500 g pasulja, 200 g suvog povrća, 400 g konzervi (meso i riba), pola litre kondenzovanog mleka, 2 sapuna, 1 sveća ili 1 l špiritusa. Daju se uputstva kako i gde smestiti hranu da se sačuva od kvarenja. Tekst zaključuju rečenicom: „U mnogim mestima mora se ozbiljno štediti sa hlebom i treba izbegavati njegovo rasipanje.” (pisano u Bernu, 5. aprila 1939. god.)

- Kraljevska banska uprava Dunavske banovine šalje dopis u kome se ističe da treba povećati površinu zemlje

pod žitaricama i industrijskim biljkama (naročito uljarićama). Tekst počinje ovako: „Događaji koji se razvijaju u Evropi učinili su da se poljoprivredni proizvodi traže i sve bolje plaćaju. U ovom pogledu naročito su važne žitarice i industrijske biljke.”⁸³

Za ove naše prostore hleb je bio i ostao hrana i simbol. „Zrno do zrna pogača...”, „U ratara crne ruke a bijela pogača”, „Sitom trbuhu i dobar hljeb nije ugodan” - samo su neke od narodnih poslovice i mudrosti koje govore o hlebu. Njegova vrednost raste u ratnim vremenima.

- Kada Kraljevska banska uprava Dunavske banovine upozorava da u nekim krajevima nema žita jer ga ljudi čuvaju, čekaju veće cene, kalkulišu i ne daju da se melje u mlinovima, Gradsko poglavarstvo odgovara da u Subotici ima žita.⁸⁴

- Izdata je Uredba o merama u svrhu snabdevanja stanovništva i vojske hlebom.⁸⁵ Dr Ladislav Lipozenčić traži da se prema toj Uredbi u Subotici osnuje „aprovizacioni odbor”.⁸⁶ A Banska uprava određuje cene hleba za opskrbu stanovništva i vojske⁸⁷ i donosi sledeću odluku: „Na osnovu čl. 2 st. 1 Uredbe o merama u svrhu snabdevanja stanovništva i vojske hlebom ova Kraljevska banska uprava rešava da se do daljega Direkciji za proučavanje i organizaciju poljoprivrede u svrhu ishrane u Beogradu kao aprovizacionoj ustanovi poveri snabdevanje stanovništva svih srezova i gradova Dunavske banovine izvan proizvođačkog područja. Shodno ovom ovlašćenju, prinudni otkup pšenice i pšeničnog brašna za neproizvođačko područje Dunavske banovine može se vršiti na zahtev i za račun iste Direkcije.”⁸⁸

- U 1940. god. formiran je Odbor za ishranu kojega čine: dr Ladislav Lipozenčić, Joso Vukov, Albe Tumbas, Marko Jurić, Luka Sekelj, Jašo Mačković i Dragutin Svoboda. Taj se sastav vremenom menjao. Ministarstvo za snabdevanje i ishranu naroda je 1941. god. putem telegrama tražilo da se popišu sve zalihe pšenice u gradu i okolini. Zato policija poziva građane da prijave zalihe pšenice iz 1940. god. Nešto kasnije se pozivaju građani da prijave svoje potrebe za brašnom, kao i broj članova svoje porodice. Gradsko poglavarstvo je zabranilo izvoz žita i brašna, te propisalo da se hleb peče od 30 % kukuruza i 70 % pšeničnog brašna.⁸⁹

- U januaru 1941. god. Kraljevska banska uprava Dunavske banovine traži od Gradskog poglavarstva (a na zahtev Ureda za kontrolu cena) da se izvrši kontrola mlinova, krupara i pekarskih radnji zbog zloupotreba Uredbe o meljavi i hlebu. Pekari su sa pšeničnim brašnom mešali kukuruznu prekrupu (koja je služila za

⁷⁹ 1413 III 431/1938.

⁸⁰ 1413 III 59/1938.

⁸¹ 1422 III 29/1941.

⁸² 1418 III 1282/1939.

⁸³ 1418 III 2394/1939.

⁸⁴ 1420 III 908/1940.

⁸⁵ 1421 III 1237/1940.

⁸⁶ 1421 III 1684/1940.

⁸⁷ 1421 III 1777/1940.

⁸⁸ 1421 III 2309/1940.

⁸⁹ 1422 III 7/1941.

stočnu ishranu!) umesto prosejanog kukuruznog brašna,^{90, 91} Pekaru Samuilu Gombou (Gombo) dozvoljava Načelstvo sreza subotičkog da za potrebe Jevrejske bolnice peče hleb od „jedinačnog brašna”. Isto je dozvoljeno pekaru Josipu Misajloviću za potrebe Gradske javne bolnice.⁹²

– „Staranje o ishrani” i vođenje evidencije o zalihama brašna grad je poverio Ekonomskom odeljenju. U februaru 1941. god. sa teritorije Subotice je otišlo, po njima, jedanaest vagona brašna (po naredbi Prizada). Ističe se „da svi moramo više a napose i sve žrtvovati za celinu naše države...”⁹³ iako se u istom predmetu govori o nestašici brašna sa kojom se suočavaju pekari i Udruženja zanatlija za grad Suboticu. No, Gradsko poglavarstvo je negiralo vest o nestašici brašna.

– Tada se počinje pojavljivati i krijumčarenje pšenice. Antun Špicer, Bela Pečerić i Andrija Kiš daju izjave policiji jer je Jovan Kiš uhvaćen u krijumčarenju 1980 kg pšenice (dvoja kola).⁹⁴

Druge po važnosti su „uljane biljke” – uljarice (repica i lan) i zato Ministarstvo poljoprivrede insistira na pojačanoj setvi tih biljaka 1940. god.⁹⁵

– Ali zalihe hrane su se već počele stvarati, pa zato Ministarstvo trgovine i industrije upozorava da se preko Zajednice prerađivača ulja prodaje ulje na veliko u većim količinama od uobičajenih, te da je potrebna pravilna raspodela jestivog ulja.⁹⁶

Prethodno spomenutoj Direkciji za proučavanje i organizaciju poljoprivrede u svrhu ishrane stanovništva dostavljen je i spisak „mlekarsko-sirarskih zadruga” – njih sedamnaest, izdvojena je pčelarska zadruga sa proizvodnjom od 18 000 kg meda godišnje, kao i Dezider Kemenj kao jedini proizvođač konzervisanog povrća u ovom kraju⁹⁷

Toj je Direkciji bila poverena i briga o bezbednosti i čuvanju rezervi hrane i sprovođenju pravilnika za izvršenje Uredbe o rezervama hrane pri Gradskom poglavarstvu u Subotici. Osnovan je Općinski odbor za ishranu. Ovaj je Odbor morao da svakog meseca prikuplja podatke o zalihama stočne i ljudske hrane i potrošnji istih”.⁹⁸

– Iako je Kraljevska banska uprava Dunavske banovine pisala da se industrijska preduzeća trebaju pobrinuti da stvore rezerve hrane za podmirenje jednomesečnih potreba stanovništva, Udruženje industrijalaca je to odbilo sa obrazloženjem da Subotica nije mali i siromašni grad, te da je Gradsko poglavarstvo nadležno da se stara o ishrani stanovništva⁹⁹

Privilegovano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije ili skraćeno PRIZAD je često spominjano u periodu 1940/1941. god.

– Ministarstvo unutrašnjih poslova šalje obaveštenje da će Prizad poslati na teren svoje ljude koji će organizovati magacinski prostor za smeštaj hrane.¹⁰⁰ Sa Gradske ekonomije Palić Prizadu se nudi na prodaju 500 kg vune.¹⁰¹

– I kad je reč o otkupu viška kukuruza, Gradsko poglavarstvo smatra da je Prizad zadužen za viškove i za posredovanje između proizvođača i potrošača.¹⁰² Zanimljivo je da je dva dana nakon bombardovanja Beograda stigao dopis Otkupne stanice Privilegovanog izvoznog a.d. Subotica upućen Gradskom poglavarstvu: „U vezi vašeg dopisa od 29. 3. o. g. a na osnovu uputstva Privilegovanog izvoznog a.d. iz Beograda, ovim vas izveštavamo da Vam stavljamo na raspoloženje u mlinu Gornjo-Bačkom 100 mtc, i u mlinu „Margit” 200 mtc jedinačnog pšeničnog brašna. Tekst je potpisao Josip Rebić¹⁰³

– Ministarstvo unutrašnjih poslova daje objašnjenje da se iznos od 300 kg pšenice ili 240 kg brašna računa po članu domaćinstva od žetve do žetve. „Sav višak iznad ovih količina, kojoj se ima dodati i potrebna količina pšenice za setvu, proizvođači su dužni prodati Prizadu”¹⁰⁴

Ministarstvo trgovine i industrije je stavilo pod kontrolu cena i sve sapune osim luksuznih.¹⁰⁵ Ured za kontrolu cena traži da se spreči nelegalna trgovina jutanim vrećama (džakovima).¹⁰⁶ Ujedno Banska uprava šalje upozorenje da se dosledno sprovodi Uredba o istupnom kažnjavanju lica koja stvaraju poremećaje na tržištu namirnica.¹⁰⁷

Osim institucija koje su učestvovala u organizaciji snabdevanja stanovništva u tom predratnom vremenu u

⁹⁰ 1423 III 229/1941.

⁹¹ 1423 III 217/1941.

⁹² 1423 III 459/1941.

⁹³ 1423 III 402/1941.

⁹⁴ 1423 III 470/1941.

⁹⁵ 1421 III 1618/1940.

⁹⁶ 1421 III 2343/1940.

⁹⁷ 1420 III 711/1940.

⁹⁸ 1421 III 1237/1940.

⁹⁹ 1421 III 1739/1940.

¹⁰⁰ 1420 III 992/1940.

¹⁰¹ 1421 III 1290/1940.

¹⁰² 1421 III 1269/1940.

¹⁰³ 1422 III 7/1941.

¹⁰⁴ 1423 III 436/1941.

¹⁰⁵ 1420 III 929/1940.

¹⁰⁶ 1421 III 1485/1940.

¹⁰⁷ 1421 III 1959/1940.

Subotici ističu se: Kraljevska banska uprava Dunavske banovine, Prizad, Odbor za ishranu i Ured sa kontrolu cena. Naravno, u sve su uključena i Ministarstva (unutrašnjih poslova, vojske i mornarice, socijalne politike i narodnog zdravlja, poljoprivrede, snabdevanja i ishrane, trgovine i industrije). Osim navedenih Uredbi (o rezervama hrane, o meljavi i hlebu, o istupnom kažnjavanju lica koja stvaraju poremećaje na tržištu namirnica, o merama u svrhu snabdevanja stanovništva i vojske hlebom) 1941. god. se koristi i Pravilnik o ustanovljenju i radu potrošačkih zajednica o snabdevanju hranom i ogrevom zaposlenika kod privrednih preduzeća.¹⁰⁸ Važno je istaći da se reč glad ne pojavljuje ni u jednom dokumentu i to ne zato što su prikrivali istinu, već se stiče dojam da je društvo bilo dobro organizovano i funkcionalno. Kratkotrajne nestašice nečega pokrivala su se uvozom ili unutrašnjom pre raspodelom. Stalno se govori o kontroli, rezervama ili zalihama, poljoprivrednoj raspodeli, kalkuliše se i ekonomise.

Zaključak

Ostale se teme Ekonomskoj odeljenja Senata odnose na čisto ekonomska pitanja. Sami za sebe kažu da u nji-

hov delokrug rada ulaze svi predmeti koji su u vezi sa iskoriscavanjem gradskih nepokretnih dobara, sa unapređenjem privrede, zakupima imanja i gradskih zgrada, ubiranjem banovinske pristojbe na lovišta, osiguranjem svih gradskih zgrada, nabavkom stoke, deobom drva iz gradskih šuma i deobom sena, nabavkom odela za gradske nameštenike. Oni sakupljaju statističke podatke o poljoprivredi i izvršavaju sva naređenja Banske uprave iz Novog Sada i Ministarstva poljoprivrede iz Beograda.¹⁰⁹ Tako je u miru. Taj se organizovani red sruši za čas u poživinčanim ratnim vremenima.

Kako se za rat priprema pojedinac (ako se uopšte čovek može za to pripremiti!) je individualna i iskustvena stvar svakoga ponaosob. Ali društvo može da bude više ili manje organizovano. Ovo je društvo bilo dobro ustrojeno (ma šta da su nam o tome rekli u školi ili ma kakva da su naša politička ubeđenja!). Takav utisak ostavljaju sačuvani dokumenti, a to bi trebalo da bude jedino merodavno u našoj oceni. Da se za rat moglo i trebalo pripremiti i više i bolje uvek se može reći, ali ko može da odredi granice priprema do kojih se ide? I šta je tu dosta, previše ili premalo? Možda je jedino pravo pitanje: Šta učiniti da više nikada ne dođe do rata na ovim našim prostorima?

ÖSSZEFOGLALÓ

A háborús események prologusa

A néhány évvel a II. világháború előtt keletkezett Szabadka város Szenátusának gazdasági iratai tanulmányozása közben három jelentős témakör foglalkoztatott bennünket: a katonaság, a jólétonsági szervezetek és a lakosság ellátása.

– A katonaság évekig tartó előkészületeket végzett a háborúhoz. Az ehhez kötődő iratok jelenléte a gazdasági ügyosztályban a katonaság és a városi közigazgatás közti jó kommunikációról tanúskodik. A közjó érdekében a problémák megoldása menet közben történt.

– Abban az időben Szabadkán több jólétonsági szervezet is tevékenykedett. Még ha nem is sikerült a nehézségek kiküszöbölése, munkájukkal hozzájárultak azok enyhítéséhez.

– A gazdasági ügyosztály irataiban nincs adat a lakosság ellátásáról a 1935–1938 közti időszakban. A világháború kezdetéig a Dunai Bánság Királyi Igazgatósága, a Prizad, az Élelmezési Bizottság és az Árelenőrző Hivatal kiemelkedő munkásságát észlelhetjük. A tevékenységbe bekapcsolódott több belgrádi Minisztérium is. Sikerült kikerülni az éhséget, egyes cikkek hiányát pedig külföldről pótolták.

Az iratokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a társadalom szervezete jól működött. Még csak a következő kérdésre nincs felelet: Mit kell tenni, hogy a jövőben ne legyen többé háború?

ZUSAMMENFASSUNG

Der prolog des kriegs

Die wirtschaftlichen Schriften des Stadtrathes in Subotica, die kurz vor dem II. Weltkrieg entstanden sind, enthalten viele Angaben im Zusammenhang mit drei großen Themen, und zwar: Armee, Wohltätigkeitsvereine und Unterhaltsbelieferung der Einwohner.

– Die Armee hat sich auf den Krieg jahrelang vorbereitet. Die Schriften der wirtschaftlichen Serie zeigen uns, daß zwischen Armee und der städtischen Administration eine gute Zusammenarbeit war. Wegen Allgemeinguts wurden die Probleme gemeinsam und schnell gelöst.

– Zu der Zeit gab es in Subotica mehrere Wohltätigkeitsvereine. Obwohl sie vielmals nicht imstande waren die Schwierigkeiten mit Erfolg zu beseitigen, brachten sie mit ihrer

Tätigkeit zu ihrer Milderung.

– Über den Unterhalt der Einwohner zwischen 1935–1938 enthält die wirtschaftliche Serie keine Informationen. Bis zu dem Anfang des Weltkrieges

bemerkte man eine reiche Tätigkeit folgender Gesellschaften: Königliche Direktion der Donauer-Banschaft, Prizad, Unterhaltslieferungskommission und Preisüberwachungsamt. An dieser Tätigkeit haben auch verschiedenen Ministerien aus Belgrad teilgenommen. Der Hunger ist vermieden, die mangelnden Artikel sind aus Ausland importiert.

Eine Frage bleibt jedoch weiterhin unbeantwortet: „Was sollte man machen, um den Krieg zu vermeiden?“

¹⁰⁸ 1423 III 371/1941.

¹⁰⁹ 1402 III 3255/1932.

A Horgos – Budzsák avarkori lelőhely embertani feldolgozása

Abstract

CZÉKUS, G: Anthropological examinations on the skeletal remains in Horgos – Budzsák (Vojvodina, Serbia).

This paper deals with those 48 skeletons, discovered in Horgos, which originate of a 7-8th century. The number of infant skeletons was big. There were more female than male skeletons. Most of the members of both sexes had deceased at mature age (50–60 years old). There was no significant morphometric difference between the skulls of males resp. females, this also holds - with a few exceptions - for the epigenetic traits. Viewed from above, the skull of males was ovoid and romboïd, the one of females was romboïd. From the rear view, it was hause shaped. The glabella of males was of 4 and 5th, of females was of 1 and 2nd degree. The fossa canina was moderate. Moderate prognathia alveolaris was characteristic. The stature of males was tall medium - 168,9 cm (SjØvold), whereas that of females was tall medium too 159,02 cm (SjØvold). With both sexes a moderate asymmetry was observed. Male bones were robust, female ones were gracilis. The humerus was medium robust with both sexes. With both sexes femur was weak pilaster, the tibia was euryknem.

Key words: Horgos - Budzsák, Morphometric analysis; Epigenetic traits; Anatomic variations.

Abstrakt

CEKUŠ G.: Antropološka obrada avarske nekropole iz Horgoš – Budžaka

Vojvodina je u arheološkim nalazima veoma bogata. Veliki broj podataka se odnosi na Avare, koji su bili žitelji u prvom redu Podunavlja i Potisja, odnosno mesta između pomenutih reka u 7. i 8. veku. Za njihovo bolje i kompleksnije upoznavanje neophodna su arheološka iskopavanja i ispitivanja. U našem radu smo dali skroman doprinos ostvarivanju ovog cilja: izložili smo antropološke karakteristike avarskih ostataka sa nalazišta Budžak iz Horgoša. Zahvaljujući antropološkim ispitivanjima znamo, da su preminuli sačinjavali jednu heterogenu populaciju. Među njima je veliki broj dece. One

osobe, koje su preživele (dečje) zarazne bolesti, relativno su dugo živele. Prosečna starost muškaraca je 57 godina, a žena nešto preko četrdeset. Ispitivanja su dala odgovor i na metričke i morfološke karakteristike lobanje i postkranijuma (u prvom redu dugih kostiju). Iz vrednosti dužine kostiju udova moguće je izračunati pretpostavljenu telesnu visinu.

Gljučne reči: Avari, starost, lobanja, postkranijum, telesna visina.

Bevezetés

A (nomád) avar közösség a Kárpát-medence népességei között a népvándorlás korában, mintegy 250 éven át jelentős tényező volt.

Az avarok főleg a Duna-Tisza között népesítették be (Üllő-Kecskemét-Szabadka-Újvidék-Baja). Központi településeik valószínű a bácskai löszhátságon és a patakok környékén voltak. Vajdaságban mintegy 20 helységről tudjuk, hogy egykoron avarok laktak helyükön. Szabadkán 5, Adorjánon és Zentán 4-4 lelőhelyről van tudomásunk (Szekeres, 1981, 1983).

Ittlétük a IX. századig bizonyított. Az első avar kaganátusból a kis, családi temetők ismertek (Ada, Mohol, Adorján, Gombos, Nosza, Szabadka, Szikics), a másodiktól pedig a nagy, soksíros temetők (Topolya, Verbász, Horgos, Kanizsa, Ómoravica, B. Sokolac, Kishegyes, Hódság, Zenta, stb.).

Észak Bácska régészeti lelőhelyekben nagyon gazdag, így avarkori leletekben is. Soksíros temetőt tártak fel Ómoravicán (Koplaló), Topolyán, Horgoson, Kanizsán, B. Sokolacra, Verbászon.

A feltárt nagyobb települések embertani feldolgozása a legtöbb esetben megtörtént (Czékus, 1985, Cekuš, 1991a, 1991b; Czékus, 1990, Farkas, 1984).

A Horgos-budzsáki lelőhely a település déli szélén, a Horgos-Kanizsa műút bal oldalán, a Budzsák-majorság területén van. Az egykori homokbánya területén 1981-ben és 1982-ben összesen 48 sírt tártak fel. A régészek a temetőt a VIII. századra datálják. (Ric, **). A temető alapterülete mintegy 600 m². A sírok tájolása ÉNy-DK. Ezek mélysége elérte a 3 m-t is. A gyereksírok sekélyen, egy kisebb területen voltak. Egy részük megsemmisült még akkor, amikor a homokbánya aktív volt. Némely sírban még megfigyelhető volt a sír falkonstrukciója is. Az

elhunytkat háton, természetes testhelyzetben fekvé, arccal DK felé fordulva temették el. Egy női sírból újszülött csontváz került elő, de sajnos, a gyerekcsontok elkallódtak, nem kerültek be a szabadkai Városi Múzeumba. A sírmellékletek átlagosak voltak (fülbevaló, üvegpasztilák). A temetőt nem háborgatták.

1. táblázat. A csontvázak megtartása

NEM Sex	ESET	Koponya - Cranium		Hosszúcsontok - Postcranium	
		mérhető - measured	nem mérhető - unm.	mérhető - measured	nem mérhető - unm.
♂	10	8	2	9	1
♀	20	19	1	18	2
Együtt: Total	30	27	3	27	3
%	100,00	90,00	10,00	90,00	10,00

A csontvázanyag aránylag jó megtartású (1. táblázat). Az antropológiai feldolgozást a csontok tisztítása, restaurálása és leltározása előzte meg.

Az antropológiai értékelés szempontjai

A restaurált leleteket legelőször a *feltételezett elhalálzási életkorok* szerint csoportosítottuk.

A gyerek- és fiataikorú egyén elhalálzási korát a hosszúcsontok méreteit figyelembe véve Stoukal-Hanakova módszere szerint (1978) táblázati értékekből, illetve az epiphysisporcok elcsontosodása alapján (Ferembach, Schwidetzky, Stoukal, 1979) állapítottuk meg. A feltételezett elhalálzási kort éveken adtuk meg, majd az Infancia I (0-6,5 év), Infancia II (7-15 év) kategóriákba csoportosítottuk.

A felnőttek elhalálzási korát a *koponyavarratok* endo- és ektokraniális felszínének obliterációja, a felfürészés után a *humerus* és *femur proximális epiphysisének* trajektóriumhálózata, valamint a *facies symphiseos felszínének barázdáltsága* alapján Nemeskéri-Harsányi-Acsádi (1960) módszerével határoztuk meg. A kiszámított életkorok alapján (Sjrvold, 1975, 1978) Adultus (21-40 év), Maturus (41-60 év) és Senilis (60 évnél idősebb) csoportokba soroltuk a leleteket. A felnőttek valószínű elhalálzási kora a meghatározás alapján kapott intervallum átlagát jelenti. A rossz megtartású csontvázak esetében a fogak kopását (abrázióját) is figyelembe vettük.

A következő szempont a *feltételezett nem* meghatározása volt. A nemiség eldöntéséhez 15 *koponyajelleget*, 7 *medence-jelleget*, egy *keresztcsont*-tulajdonságot és 4 *combcsont-jelleget*, összesen 27 tulajdonságot vettünk figyelembe, attól függően, hogy a lelet milyen megtartási állapotban volt. A rosszabb megtartású, esetleg hiányos csontvázak esetében természetesen kevesebb jelleg alapján tudtuk meghatározni az illető nemét. A felnőttek nemét nagy valószínűséggel meg tudtuk határozni.

Ezek a meghatározások után következett a *csontok*

mérése. Martin (Martin-Saller, 1957-1966) módszerét követtük. A koponyán 33, a posztkraniális vázcsontokon 32 méretet vettünk fel (mindkét oldali csontokat megmértük). A kapott értékeket a mellékelt táblázatokban tüntettük fel.

A koponyaméretekből 14, a posztkraniális csontok esetében pedig 9 indexet számítottunk ki. A felvett méretekből az aritmetikai átlagot és a szórást, valamint a kategóriákba csoportosítást végezhetjük el.

A hosszúcsontok méretéből Sjrvold (1990), Olivier (1976), Pearson (1899) és Trotter-Gleser (1988) képletei alapján a testmagasságot számítottuk ki.

A leletek értékelése

A leletek nemek és életkorok szerinti megoszlása

A 2. táblázatban a leletek nemek és elhalálzási kor szerinti megoszlását adjuk meg.

Két esetben nem tudtuk meghatározni az illető korát. Tizennégy személy korai gyerekkorban, (Infans I.), ket-tő pedig késői gyerekkorban, (Infans II.), öt ifjúkorban (Juvenis), három felnőttkorban (Adultus), tizenhárom érettkorban (Maturus) hunyt el, kilencen pedig az öregkort (Senium) is megélték. A férfiak között öt érettkorú és négy öregember korát tudtuk beazonosítani. A nők közül is legtöbben az érett kort érték, de öt öregkorú személy csontváza is előkerült. Egy férfi életkorát nem tudtuk meghatározni.

A gyerekek számított életkora 4, a férfiaké 57, a nőké pedig 42 év.

2. táblázat. A halottak korcsoport és nem szerinti megoszlása

Feltételezett elhalálzási kor (N) - Age (N)									
Nem Sex	Infancia I korai gyerek- kor	Infancia II késői gyerek- kor	Juvenis ifjúkor	Adultus felnöt- tkor	Maturus érettkor	Senium öregkor	?	Össz: Total	%
♂					5	4	1	10	20,83
♀			4	3	8	5		20	41,66
?	14	2	1				1	18	37,50
Együtt Total	14	2	5	3	13	9	2	48	
Együtt %	29,16	4,16	10,41	6,25	27,08	18,75	4,16	9,97	99,99

A legtöbb férfi 60 évnél idősebb korában hunyt el, míg a nők valamivel rövidebb életűek voltak, legtöbben 50-60 évet éltek meg (3. táblázat). Erőszak (vágás, törés) nyomai nem voltak, ezek szerint egy békés időszakban éltek.

A tanulmányozott temetőben több nőt (20), mint férfit (10) temettek el. A szériában a gyerekek aránya 33%, ami jóval magasabb, mint az ómoravicai, topolyai, kanizsai vagy sokolaci, de a közeli Dél-magyarországi értékek-

től is. A csontvázmaradványok nemi összetétele tehát: 10 férfi, 20 nő, 14 ismeretlen nemű gyerek és 2 felnőtt.

3. táblázat. Az elhalálozottak évtizedes korcsoport és nem szerinti megoszlása

Nem - Sex	0-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60- (év) (year)	?
♂			1	1	3	4	1	
♀		4	2	5				
?	16	1					1	
Együtt Total	16	5		4	3	9	9	2
Együtt %	33,33	10,41	0,00	8,33	6,25	18,75	18,75	4,16

***A sexuális indexről a következő mondható el: mindkét nem sexuális vonása közepes. A férfiak átlagértéke +1,22, a nőké -1,04, tehát a férfiak nemi vonásai erősebbek. A férfiaknál kifejezett a regio glabellaris, arcus superciliaris (átlagértéke +1,57), a trigonum men-

tale (+1,56) és a az angulus pubis (+1,50), a nőknél pedig az angulus pubis (átlagértéke -1,30), protuberantia occipitalis externa és a lineae nuchae (-1,28) és a pelvis major (-1,27). Legkevésbé nem-meghatározó jelleg az incisura ischiadica major (+0,83), illetve a foramen obturatum (-0,44).

A koponya abszolút és relatív méretei

Az egyes abszolút méretek és indexek paramétereit a 4., 5. és a 6. táblázatban tüntettük fel. Mind a férfiak, mind a nők esetében a koponyaméretek átlagértéke alapján azok közepes hosszúak, közepes szélesek, közepes széles homlokkal. Az agykoponya alacsony. A járomív közepes széles. Az arc magas (férfiak), illetve közepes magas (nők). A felsőarc közepes magas. A kis esetszám miatt a koponyaméretek kategorizálásából adódó adatokat fenntartással kell fogadni (5. táblázat).

4. táblázat. A koponyaméretek és indexek paramétereit

Koponyaméretek Parameters Martin	♂					♀				
	N	W	X	?	KV%	N	W	X	?	KV%
1 G-OP	5	176-194	184,60	6,88	3,73	14	163-186	175,29	5,96	3,40
1c M-OP	5	173-187	179,00	5,47	3,05	14	165-180	172,29	4,29	2,49
5 NA-BA	5	95-111	102,60	5,67	5,53	8	88-105	97,50	5,40	5,54
8 EV-EV	6	135-146	143,00	3,69	2,58	15	128-148	141,47	4,91	3,47
9 FT-FT	6	92-107	99,83	5,01	5,02	15	89-121	97,20	7,12	7,33
10 CO-CO	5	116-127	120,80	4,35	3,60	13	108-120	115,85	3,56	3,08
11 AV-AV	5	125-130	127,00	1,89	1,49	11	109-132	121,64	6,60	5,43
12 AST-AST	5	110-124	114,40	5,08	4,44	11	103-117	111,45	4,02	3,61
17 BA-B	5	123-140	128,80	6,20	4,82	8	120-134	123,50	4,44	3,59
23 OBIM	5	522-553	535,80	10,4	1,94	11	497-534	515,00	12,00	2,33
25 N-O	5	172-197	184,80	9,06	4,90	8	166-189	175,63	7,06	4,02
38 KAPACITÁS*	5	1335-1464	1379,80	45,33	3,28	8	1136-1467	1281,63	100,73	7,85
38 KAPACITÁS**	5	1047-1485	1352,93	158,10	11,69	8	1276,80-1370,51	1306,21	29,78	2,28
40 BA-PR	5	91-113	100,80	8,49	8,42	8	92-100	96,50	2,44	2,53
43 FMT-FMT	5	102-114	107,60	4,02	3,74	11	97-115	103,91	5,01	4,82
45 ZY-ZY	3	137-141	138,67	1,69	1,22	7	122-136	127,00	4,37	3,44
46 ZM-ZM	6	89-111	102,17	7,00	6,86	9	82-116	93,11	9,19	9,87
47 N-GN	6	110-135	122,83	8,97	7,30	7	102-120	111,43	6,38	5,73
48 N-PR	6	63-84	73,17	7,40	10,11	8	59-70	65,63	3,96	6,04
51 MF-ERD	6	37-40	39,00	1,00	2,56	7	36-39	37,57	1,04	2,79

Koponyaméreték Parameterek Martin	♂					♀				
	N	W	X	?	KV%	N	W	X	?	KV%
S	5	36-39	37,60	1,20	3,19	8	35-45	38,25	2,81	7,36
52 ORB.MAG. D. MMAGVIS.OR.D	6	30-38	35,50	2,62	7,40	8	29-34	31,25	1,85	5,92
S	5	30-38	35,40	2,93	8,30	9	30-39	33,00	2,58	7,82
54 A.P.SZÉL.	6	24-32	26,67	2,80	10,52	21	21-30	25,50	2,53	9,95
55 N-NS	1	41-41	41,00	0	0	4	25-33	30,00	3,00	10,00
61 EKM-EKM	2	70-70	70,00	0	0	3	60-63	61,00	1,41	2,31
62 OL-STA	6	44-50	47,33	2,13	4,50	6	40-46	43,17	1,94	4,51
63 ENM-ENM	4	42-47	44,25	2,27	5,14	6	34-42	38,33	3,09	8,06
65 KDL-KDL	5	112-124	117,80	4,57	3,88	5	109-127	114,20	6,61	5,79
66 GO-GO	8	80-107	94,88	9,80	10,33	9	88-104	96,11	5,42	5,64
68 MAND. HOSSZ	6	80-92	86,83	3,84	4,43	13	70-102	81,23	8,65	10,65
69 ID-GN	8	24-36	32,25	3,69	11,46	11	23-34	29,00	2,92	10,07
70 ÁGMAGASS.	8	58-74	67,00	4,97	7,42	13	54-70	62,00	3,96	6,38
71 ÁGSZÉL.	8	29-39	33,75	3,38	10,01	14	26-61	32,36	8,28	25,60
69/3 D	6	15-18	16,33	0,93	5,74	10	23-17	14,40	1,49	10,39
69/1 D	6	23-29	26,33	2,20	8,38	9	18-29	22,88	3,50	15,34
8:1	5	70,68-82,95	77,49	4,30	5,55	14	73,14	80,92	3,66	4,53
17:1	5	64,43-73,30	69,82	3,30	4,73	8	65,59-73,41	69,76	2,62	3,76
17:8	5	84,25-103,70	90,39	7,08	7,84	8	81,76-91,78	85,33	3,10	3,64
9:8	5	63,45-79,26	70,00	5,32	7,60	13	61,81-81,76	68,61	5,28	7,69
47:45	3	79,71-87,59	84,37	3,37	4,00	6	80,31-91,36	88,40	6,48	7,33
48:45	3	45,65-53,90	49,73	3,36	6,77	6	47,58-56,56	52,21	3,58	6,85
66:9	5	77,67-115,22	99,05	12,49	12,61	9	75,21-107,87	98,66	9,62	9,75
66:45	3	58,39-77,54	68,47	7,85	11,46	6	72,22-78,23	76,13	2,06	2,71
52:51D	6	76,92-95,00	91,03 94,07	6,40	7,03	7	78,38-87,18	83,59	3,26	3,90
S	5	83,33-102,70	94,07	6,39	6,79	8	77,78-100,00	87,10	6,23	7,16
54:55	1	65,85-102,70	65,85			4	77,42-96,77	87,24	9,15	10,49
63:62	3	89,36-94,00	91,55	1,90	2,07	4	81,40-97,50	89,64	5,78	6,45
66:65	5	70,80-95,54	81,72	7,95	9,74	5	79,82-88,18	84,70	3,25	3,84
9:45	3	72,34-72,54	75,02	2,12	2,83	7	71,32-96,03	77,44	8,06	10,41
69/3:69/1	6	57,14-6969,57	62,27	4,03	6,47	9	50,00-83,33	64,75	9,92	15,32

* Welcker szerinti koponyakapacitás (cm³)** Pearson szerinti koponyakapacitás (cm³)

A koponyaindexekről megállapítottuk, hogy az átlagok alapján mindkét nem koponyája közepes hosszú, alacsony, a férfiak homloka széles, a nők közepes széles. A férfiak arca és felső arca is széles, a nők közepes széles. A nők szemürege magasabb. Mindkét nemet a

széles szápad jellemezte.

A koponyajelző-kategóriák szerinti csoportosítása (6. táblázat) a kis esetszám miatt csak tájékoztató jellegű.

5. táblázat. Néhány koponyaméret osztálykategóriák szerinti eloszlása

Méretek Character Martin No	♂			♀		Összesen N
	Kategóriák Category		N	Kategóriák	N	
1 koponya legnagyobb hossza	rövid	X-1779,9	2	X-169,9	2	4
	közepes hosszú	180-189,9	1	170-179,9	8	9
	hosszú	190-X	2	180-X	4	6
	Együtt		5		14	19
8 legnagyobb agykoponya- szélesség	keskeny	X-139,9	1	X-134,9	1	2
	közepes széles	140-149,9	5	135-144,9	10	15
	széles	150-X		145-X	4	4
	Együtt		6		15	21
9 legkisebb homlok- szélesség	keskeny	X-96,9	2	X-92,9	2	4
	közepes széles	97-101,9	1	93-97,9	9	10
	széles	102-X	3	98-X	4	7
	Együtt		6		15	21
17 basion-bregma magasság	alacsony	X-129,9	3	X-123,9	6	9
	közepes magas	130-137,9	1	124-131,9	1	2
	magas	138-X	1	132-X	1	2
	Együtt		5		8	13
45 járomívszé- lesség	keskeny	X-129,9		X-121,9		
	közepes széles	130-137,9	1	122-129,9	5	6
	széles	138-X	2	130-X	2	4
	Együtt		3		7	10
47 morfológiai arcmagasság	alacsony	X-113,9	1	X-105,9	2	3
	közepes magas	114-121,9	3	106-113,9	2	5
	magas	122-X	2	114-X	3	5
	Együtt		6		7	13
48 felsőarcmagasság alacsony	X-68,9	3	X-64,9	3	6	
	közepes	69-73,9		65-69,9	4	4
	magas	74-X	3	70-X	1	4
	Együtt		6		8	14
38 koponya- kapacitás Welcker szerint (cm ³)	oligenkephal	X-1300,9		X-1150,9	1	1
	euenkephal	1301-1459,9	4	1151-1309	4	8
	aristenkephal	1451-X	1	1301-X	3	4
	Együtt		5		8	13
38 koponya- kapacitás Pearson szerint (cm ³)	oligenkephal	X-1300,9		X-1150,9	1	1
	euenkephal	1301-1459,9	2	1151-1309	4	6
	aristenkephal	1451-X	2	1301-X	4	6
	Együtt		5		8	13

6. táblázat. Néhány koponyajelző osztálykategóriák szerinti eloszlása

Jelzők – Index	Kategóriák – Category		♂	♀	Összesen
			N	N	N
8:1 hosszúság- szélesség jelző	nagyon hosszú koponya	65-69,9			
	hosszú koponya	70-74,9	2	1	3
	közepes hosszú koponya	75-79,9	2	5	7
	rövid koponya	80-84,9	1	6	7
	magyon rövid koponya	85-89,9		2	2
	túl rövid koponya	90-X			
	Együtt		5	14	19
17:1 hosszúság- magasság jelző	alacsony koponya	X-69,9	3	4	7
	közepes magas koponya	70-74,9	2	4	6
	magas koponya	75-X			
	Együtt		5	8	13
17:8 szélesség- magasság jelző	alacsony koponya	X-91,9	4	8	2
	közepes magas koponya	92-97,9			
	magas koponya	98-X	1		1
	Együtt		5	8	13
9:8 transversalis- frontoparietalis jelző	keskeny homlok	X-65,9	1	5	6
	közepes széles homlok METRIOMETOP	66-68,9	1	3	4
	széles homlok	69-X	3	5	8
	Együtt		5	13	18
47:45 morfológiai arcjelző	nagyon széles arc	X-79,9	1		1
	széles arc	80-84,9	2	2	
	közepes széles arc MESOPROSOP	85-89,9	2	2	4
	keskeny arc	90-94,9			
	nagyon keskeny arc	95-X		2	2
	Együtt		3	6	9
48:45 felsőarcjelző	nagyon széles arc	X-44,9			
	széles arc	45-49,9	2	2	4
	közepes széles arc MESOPROSOP	50-54,9	1	2	3
	keskeny arc	55-59,6		2	2
	nagyon keskeny arc	60,0-X			
	Együtt		3	6	9
52:51 D szemüregjelző	alacsony szemüreg	X-75,9			
	közepes szemüreg	76-84,9	1	4	5
	magas szemüreg	85-X 5	3	8	
	Együtt		6	7	13
54:55 orrjelző	keskeny orr	X-46,9			
	közepes széles orr	47-50,9			
	széles orr	51-57,9			
	nagyon széles orr	58,0-X	1	4	5
	Együtt		1	4	5
63:62 szájpadjelző	keskeny szájpad	X-79,9			
	közepes széles szájpad	80-84,9		1	1
	széles szájpad	85-X 3	3	6	
	Együtt		3	4	7
66:9	leptomandibularen	X-94,9	1	2	3
	mesomandibularen	95-104,9	2	3	5
	eurymandibularen	105-X	2	4	6
	Együtt		5	9	14

A koponya leíró jellegei

Alaki szempontból a férfiak és nők koponyája főleg a nemi dimorfizmus tekintetében különbözik. A férfi koponya felülnézetből ovoid, hátulnézetből bomba és ház alakú. A protuberantia occipitalis externa hármaskifejezettségű, a glabella (csontos szemöldökív) pedig négyes és ötös. A fossa canina középmező, jellemző a mérsékelt alveoláris prognathia. Az apertura piriformis infantilis, a szemüreg pedig négyszögletes. A nők koponyája felülnézetből ovoid, hátulnézetből ház alakú. A protuberantia occipitalis externa alig fejlett. A fossa canina középmező, az alveoláris prognathia pedig mérsékelt (7. táblázat).

7. táblázat. A koponya alaki jellemzői

Jelleg character	♂	♀	Összesen
	%	%	
NORMA VERTICALIS felülnézeti körvonala			
Norma verticalis (Sergi)			
romboid	40,00	30,00	
ovoid	60,00	33,00	40,00
szfenoid	20,00	20,00	20,00
szferoid			
birsoid	20,00	6,66	10,00
Együtt	100,00	100,00	100,00
NORMA LATERALIS koponya oldalnézete			
Homlok íveltsége			
Slope of forehead			
egyenes (1)	16,66	53,3	42,86
mérs. domború (2)	66,66	33,33	42,86
domború (3)	16,66	13,33	14,29
Együtt	100,00	100,00	100,00
Nyakszirt íveltsége			
curvooccipital-ívelt (1)	50,00	40,00	42,86
curvooccipital – ívelt (2)	50,00	53,33	52,38
planoocc.-lecsapott (3)			
Együtt	100,00	100,00	100,00
OS OCCIPITALE nyakszirtcsont			
Norma occipitalis nyakszirtcsonti nézete			
bombaforma	40,00	40,00	40,00
ház alak	40,00	60,00	55,00
sátor alak	20,00		5,00
Együtt	100,00	100,00	100,00
Prot. occ. externa			
(0)		41,17	29,16
(1)		29,41	20,83
(2)	14,28	5,88	8,33
(3)	57,14	11,76	25,00
(4)	28,57	11,76	16,66
Együtt	100,00	100,00	100,00

Jelleg character	♂	♀	Összesen
	%	%	
Foramen magnum öreglyuk alakja			
deltoid	100,00	66,66	83,33
ovoid			
körte		33,33	16,66
kerek			
Együtt	100,00	100,00	100,00
OS FRONTALE			
Glabella (csontos szemöldökív)			
(1)		29,41	20,83
(2)		29,41	20,83
(3)	14,28	29,41	25,00
(4)	42,85	11,76	20,83
(5)	42,85		12,50
(6)			
Együtt	100,00	100,00	100,00
Sutura supranasalis			
1	33,33	53,33	47,61
2	33,33	6,66	14,28
-	33,33	40,00	38,10
Együtt	100,00	100,00	100,00
OS ZYGOMATICUM			
kicsi			
közepes	33,33	60,00	50,00
nagy	66,66	40,00	50,00
Együtt	100,00	100,00	100,00
MAXILLA			
Fossa canina			
sekély (2)	10,00	24,99	15,62
közepes mély (3)	45,00	58,33	50,00
mély (4)	20,00	8,33	15,62
nagyon mély (5)	10,00		6,25
Együtt	100,00	100,00	100,00
Prognathia alveolaris			
függőleges alv. rész (1)	4,76	2,77	
mérsékelt alv. progn. (2)	85,71	60,00	75,00
kifejezett	9,52	40,00	22,22
Együtt	100,00	100,00	100,00
Spina nasalis anterior alulsó orttövis			
(2)	16,66	42,85	26,31
(3)	16,66		10,52
(4)	33,33	42,85	36,84
(5)	33,33	14,28	26,31
Együtt	100,00	100,00	100,00

Jelleg character	♂	♀	Összesen
	%	%	%
OS NASALE Orrcsont			
O. nasale (lateralis) orrcsont oldalnézete			
erőtéljes (1)	66,66	25,00	50,00
mérsékelt (2)	16,66	62,50	35,00
gyenge (3)	16,66	12,50	15,00
<i>Együtt</i>	100,00	100,00	100,00
Orrgyök alakja O. nasale (lateralis)			
mély	60,00	40,00	50,00
sekély	40,00	60,00	50,00
magas			
<i>Együtt</i>	100,00	100,00	100,00
Apertura piriformis			
infantilís (1)	56,25	40,00	50,00
fossa praenas. (2)	25,00	50,00	34,61
athropin	6,25	10,00	7,69
<i>Együtt</i>	100,00	100,00	100,00
ORBITA Szemüreg formája			
kör	15,38	30,00	21,73
ellipszoid	23,08	20,00	21,73
négyszögletes	46,15	20,00	34,78
romboid	7,69	30,00	17,39
szabálytalan	7,69		4,34
<i>Együtt</i>	100,00	100,00	100,00
Torus supraorbitalis			
+		20,00	14,29
-	100,00	80,00	85,71
<i>Együtt</i>	100,00	100,00	100,00
MANDIBULA alsó állkapocs			
Foramen mentale D	P ₁ szintje	20,00	25,00
	P ₂	80,00	75,00
<i>Együtt</i>	100,00	100,00	100,00
Foramen mentale S	P ₁ szintje	20,00	16,75
	P ₂	80,00	83,33
<i>Együtt</i>	100,00	100,00	100,00

A koponya epigenetikus jellegei

A vizsgált nagyszámú anatómiai változat (epigenetikus tulajdonság) előfordulása nemi különbséget többnyire nem mutat, néhány esetben azonban a különbség kifejezett. Ezek a következők: az ossa wormiana, a

foramen parietale, vagy a homlokcsonti sáv (Sut. metopica, 8. táblázat).

8. táblázat. A koponya epigenetikus jegyei

Epigenetikus jellegek Epigenetic traits		♂	♀	Összesen
		%	%	%
Os incae	+		8,33	4,46
	-	100,00	91,66	95,23
<i>Együtt</i>		100,00	100,00	100,00
Ossa wormiana	+	42,86	26,66	31,81
	-	57,14	73,33	68,18
<i>Együtt</i>		100,00	100,00	100,00
Os astericum D	+			
	-	100,00	100,00	100,00
<i>Együtt</i>		100,00	100,00	100,00
S	+			
	-	100,00	100,00	100,00
<i>Együtt</i>		100,00	100,00	100,00
For. parietale D	+	14,28	20,00	18,18
S	+	14,28	13,33	13,64
D+S	+	42,85	6,66	18,18
	-	28,57	60,00	50,00
<i>Együtt</i>		100,00	100,00	100,00
Os epiptericum D	+	20,00		6,25
	-	80,00		93,75
<i>Együtt</i>		100,00		100,00
S	+		9,10	6,25
	-	100,00	90,90	93,75
<i>Együtt</i>		100,00		100,00
	-	100,00	84,61	89,47
<i>Együtt</i>			100,00	100,00
Torus palatinus	+	16,66	16,66	16,66
	-	83,33	83,33	83,33
<i>Együtt</i>		100,00	100,00	100,00
Torus maxillaris	+		16,66	11,11
	-	100,00	83,33	88,88
<i>Együtt</i>		100,00	100,00	100,00
Sutura metopica	+	37,50	6,25	16,16
	-	62,50	93,75	83,33
<i>Együtt</i>		100,00	100,00	100,00

A postcraniális váz jellemzői

A hosszúcsontok esetében mindkét nemnél kisebb-nagyobb asszimetria észlelhető. Ez főleg a felkarra, comb- és sípcsontra jellemző. A férfiak csontjai robusztusak, a nőké gracilisak. A kulcsont mindkét nemnél robusztus, a felkar közepes robusztus, az alkar arányos. A pilaszter gyenge, a nőknél nincs. A combcsont lapos. A sípcsont keresztmetszete kerek (9. és 10. táblázat).

9. táblázat. A vázcsontok paraméterei

Méret		♂					♀				
		N	W	x	σ	KV%	N	W	x	σ	KV%
Scapula (lapocka)	1 D	0					1	143-143	143,00		
	S	0					0				
	2D	1	110-110	110,00			2	92-97	94,50	2,50	2,65
	S	0					0				
Clavicula (kulcscsont)	1 D	5	143-170	154,00	9,72	6,32	8	125-162	144,37	12,43	8,61
	S	3	154-170	163,00	6,68	4,01	6	135-157	143,50	8,40	5,85
	6D	9	37-46	42,55	2,71	6,37	11	31-41	35,90	3,55	9,89
	S	8	38-50	43,87	3,55	8,09	10	23-42	34,50	4,98	1,45
Radius (orsócsont)	1 D	6	230-273	252,50	14,34	5,68	6	208-245	229,16	13,55	5,91
	S	5	242-263	250	7,10	2,84	8	206-243	223,75	12,70	5,67
	1bD	6	229-272	251,00	14,42	5,75	6	205-244	226,83	14,42	6,36
	S	5	241-262	247,80	7,57	3,06	8	204-242	221,62	12,71	5,74
Ulna (singcsont)	1 D	5	247-285	267,80	13,82	5,16	3	235-267	250,00	41,50	16,60
	S	4	260-298	277,50	13,52	4,88	3	235-253	241,33	8,26	3,43
Humerus (felkarcsont)	1 D	4	308-350	329,50	20,03	6,08	7	283-330	307,00	13,72	4,47
	S	4	305-346	330,75	15,56	4,70	6	282-332	307,50	14,97	4,87
	2D	4	302-346	323,50	21,02	6,50	8	281-327	300,37	14,12	4,70
	S	4	300-343	326,25	16,07	4,93	7	280-328	302,00	14,29	4,73
	4D	4	60-64	61,75	1,47	2,39	11	48-70	58,63	6,34	10,82
	S	6	60-72	64,83	4,14	6,38	10	50-67	57,20	5,65	9,88
	7D	8	63-73	68,00	3,20	7,81	16	49-75	60,18	6,99	11,62
	S	7	59-73	67,14	4,32	6,44	16	35-75	58,43	8,77	15,02
Sacrum (keresztcsont)	1	2	118-118	118,00			3	93-120	109,33	11,73	10,73
	2	3	98-111	102,33	6,13	5,98	3	93-119	104,33	10,87	10,42
	5	4	109-127	116,50	6,87	5,90	4	105-118	111,75	5,80	5,19
Femur (combcsont)	1 D	5	428-470	456,60	15,51	3,40	8	379-473	419,00	29,70	7,09
	S	5	436-475	460,00	14,34	3,12	10	377-484	422,00	31,46	7,46
	2D	4	427-468	454,60	15,09	33,32	8	378-473	416,37	30,66	7,37
	S	5	433-472	457,20	13,88	3,03	10	376-481	418,40	31,11	7,44
	6D	7	28-31	29,42	1,05	3,56	18	21-36	25,05	3,37	13,47
	S	8	26-32	29,25	2,04	6,99	17	21-35	25,82	3,90	15,10
	7D	7	25-34	29,42	2,66	9,06	18	20-30	24,77	2,61	10,55
	S	8	26-32	29,37	1,93	6,58	17	19-29	25,29	2,91	11,49
	9D	7	31-37	34,14	1,72	5,05	16	24-35	30,25	2,95	9,74
	S	8	30-37	32,87	1,90	5,77	17	25-38	29,11	2,80	9,63
	10 D	7	24-31	27,42	2,26	8,24	16	19-32	23,62	3,53	14,96
	S	8	24-31	27,25	1,85	6,80	17	19-31	23,94	3,37	14,07
	18 D	3	46-48	47,00	0,81	1,73	10	38-50	42,70	3,84	9,01
	S	4	43-49	49,00	2,24	4,56	13	37-49	42,30	3,79	8,96
	21 D	3	79-83	80,66	1,70	2,10	4	65-78	70,50	4,72	6,70
	S	2	80-82	81,00	1,00	1,23	6	66-83	72,33	6,13	8,47

Méret		♂					♀				
		N	W	x	σ	KV%	N	W	x	σ	KV%
Tibia (sípcsont)	1 D	3	372-380	376,66	3,40	0,90	8	320-356	339,62	11,64	3,43
	S	4	335-387	367,25	19,68	5,36	8	308-397	341,25	25,85	7,58
	1bD	4	330-377	360,50	18,03	5,01	9	310-352	331,77	13,36	4,04
	S	5	333-398	370,20	21,63	5,84	8	303-393	336,12	26,17	7,79
	3D	3	70-79	74,66	3,68	4,93	4	65-78	70,50	5,02	7,13
	S	4	73-79	75,50	2,18	2,89	5	65-78	70,00	4,86	6,94
	8a D	7	29-36	32,57	2,44	7,49	15	24-39	29,53	3,95	13,37
	S	8	28-36	32,50	2,35	7,21	13	24-38	29,76	3,53	11,87
	9a D	7	21-27	24,71	2,18	8,84	15	18-27	21,40	2,27	10,63
	S	8	20-26	23,75	2,04	8,60	13	17-26	21,00	2,48	11,81
	10b D	7	69-84	79,57	4,59	5,77	15	60-90	71,13	7,13	10,02
	S	7	69-86	79,85	5,00	6,26	13	60-89	71,30	7,32	10,27
Fibula (szárkapocscs.)	1 D	1	371-371	371,00			1	324-324	324,00		
	S	1	377-377	377,00							
Clavicula 6:1	D	5	26,47-30,77	28,63	1,48	5,16	8	22,29-29,32	25,09	2,15	8,58
	S	3	26,67-29,41	28,43	1,25	4,39	6	22,93-28,57	25,20	2,06	8,23
Ind. clav.-hum. humer D (1:2)	D	2	44,51-49,56	47,03	2,52	5,37	5	43,75-48,86	45,72	1,88	4,12
	S	2	44,90-50,90	47,90	3,00	6,26	5	45,51-48,70	47,27	1,14	2,42
I. sacr. (5:2)		2	114,29-120,41	117,35	3,06	2,61	3	98,32-116,83	110,06	8,34	7,58
Ind. scapulae I. (2:1)	D						1	64,34	64,34		
	S										
Humerus 7:1	D	4	19,43-21,86	20,67	0,86	4,16	7	18,02-22,68	19,83	1,43	7,20
	S	4	19,65-22,62	21,21	1,16	5,42	6	12,41-22,12	18,76	3,00	16,70
Ind.brachialis (1:2)	D	3	73,47-80,20	76,94	2,75	3,58	6	73,50-79,48	75,87	1,90	2,50
	S	4	73,95-80,67	76,65	2,51	3,28	6	74,07-78,57	76,08	1,58	2,08
I. pilastricus (6:7)	D	7	90,63-112,00	100,61	7,24	7,20	18	91,30-133,33	101,41	10,99	10,84
	S	8	96,30-103,45	99,56	2,07	2,09	17	91,30-125,93	102,27	10,81	10,58
I. platimericus (10:9)	D	7	70,27-88,57	80,39	6,06	7,54	16	66,67-100,00	78,00	7,65	9,80
	S	8	72,97-93,94	83,03	5,82	7,01	17	60,53-103,33	82,50	10,96	13,28
I. cnemius (9a:8a)	D	7	68,57-93,10	76,14	7,65	10,05	15	65,63-81,48	72,81	4,35	5,98
	S	8	66,67-83,87	73,16	5,13	7,01	13	63,33-80,77	70,71	5,09	7,20

10. táblázat. A vázcsont jelzők osztálykategóriák szerinti eloszlása

Jelző Index	Kategória Category	Határértékek		%		
				♂	♀	Összesen
A kulcscsont robuszticitási jelzője Clav. 6:1	gracilis	X-23,4	D		37,50	23,10
			S	33,33	22,20	
	közepes	23,5-25,4	D	25,00	15,40	
			S	33,30	22,20	
	robusztus	25,5-X	D	100,00	37,50	61,60
			S	100,00	33,30	55,60
Kulcscsont-felkarcsont jelző Clav. 1:H2	aránylag rövid	X-45,9	S	50,00	60,00	57,10
			D	50,00	20,00	28,60
	közepes kulcscsont	46-47,9	S		20,00	14,30
			D		40,00	28,60
	aránylag hosszú	48-X	S	50,00	20,00	28,60
			D	50,00	40,00	42,90

Jelző Index	Kategória Category	Határértékek		%		
				♂	♀	Összesen
Felkarcsont robuszticitási jelzője H7:1	gracilis	X-19,5	D	25,00	42,90	36,40
			S		66,70	40,00
	közepes	19,6-21,9	D	75,00	42,90	54,50
			S	75,00	16,70	40,00
	robusztus	22-X	D		14,30	9,10
			S	25,00	16,70	20,00
Brachiális jelző R1:H2	aránylag rövid alkar	X-74,9	D	33,30	50,00	44,40
			S	25,00	33,30	30,00
	arányos alkar	75-79,9	D	33,30	50,00	44,40
			S	50,00	66,70	60,00
	aránylag hosszú alkar	80-X	D	33,30		11,10
			S	25,00		10,00
Keresztcsont hossz.-szél. jelzője Sac 5:2	keskeny keresztcsont	X-99.9			33,30	20,00
	mérs. széles	100-105.9				
	széles keresztcsont	106-X		100,00	66,70	80,00
Comcsont pilaszter jelzője F6:7	pilasztér nélküli	X-99,9	D	28,60	50,00	44,00
			S	25,00	47,10	40,00
	gyenge pilaszter	100-109,9	D	54,10	38,90	44,00
			S	75,00	29,40	44,00
	közepes p.	110-119,9	D	14,30		4,00
			S		11,80	8,00
	erős p.	120-X	D		11,10	8,00
			S		11,80	8,00
Comcsont platymer jelzője F10:9	nagyon lapos	X-74,9	D	14,30	31,20	26,10
			S	12,50	29,40	24,00
	lapos combcsont	75-84,9	D	57,10	62,50	60,90
			S	62,50	35,30	44,00
	közepes	85-99,9	D	28,60		8,70
			S	25,00	29,40	28,00
	kerek combcsont	100-X	D		6,30	4,30
			s		5,90	4,00
Sipcsont cnemicus jelzője T9a:8a	nagyon erősen lapos sipcsont	X-54,9	D			
			S			
	lapos	55-62,9	D			
			S			
	gyengén lapos	63-69,9	D	14,30	33,30	27,30
			S	25,00	16,10	38,10
	kerek sipcsont	70-X	D	85,70	66,70	72,70
			S	75,00	53,90	61,90

A vázcsontokon vizsgált anatómiai variációk előfordulása rendszerint ritka. Jelentős gyakoriság és nemi külön-

ség csupán a perforatio fossae olecrani humeri esetében mutatkozik; csak női felkaron figyeltük meg (11. táblázat).

11. táblázat. A vázcsontok néhány anatómiai variációja

Tulajdonság Variations		%		
		♂	♀	Összes
Végtagcsontok Pos cranium	masszív rob.	75,00	16,70	31,20
	vékony grac.	25,00	83,30	68,80
	Együtt	100,00	100,00	100,00
Perforatio fossae olecrani humeri	D	25,00	5,30	11,10
	S		5,30	3,70
	D + S		42,00	29,60
	nincs	75,00	47,40	55,60
	Együtt	100,00	100,00	100,00
Incisura scapulae D	1	40,00	40,00	40,00
	2	20,00	40,00	30,00
	3	20,00	20,00	20,00
	4			
	5	20,00		10,00
	Együtt	100,00	100,00	100,00
Incisura scapulae S	1	33,30	60,00	45,40
	2	16,70	40,00	27,30
	3	33,30		18,20
	4			
	5	16,70		9,10
	Együtt	100,00	100,00	100,00
Sternum (szegycsonnt)	masszív	100,00	66,70	80,00
	gracilis		33,30	20,00
	Együtt	100,00	100,00	100,00
Foramen sterni	van	40,00		14,30
	nincs	60,00	100,00	85,70
	Együtt	100,00	100,00	100,00

A számított testmagasság

A testmagasság egyéni értékei nagyon eltérőek, csakúgy, mint a különböző módszerekkel számított értékek (12. táblázat).

12. táblázat. A testmagasság paraméterei

Módszer Method	♂					♀				
	N	W	x	σ	KV%	N	W	x	σ	KV%
Breitinger/Bach	9	165,05-174,71	170,03	3,31	1,95	10	154,62-167,84	159,94	4,01	2,50
Olivier	9	162,03-176,29	168,95	4,82	2,85	10	151,39-170,51	159,02	5,61	3,53
Pearson	9	158,41-170,66	165,18	4,41	2,67	10	145,71-165,79	153,51	5,40	3,52
Trot. - Gleser	9	162,98-177,56	170,64	5,05	2,96	10	150,81-173,73	160,50	6,66	4,15
Átlag - Average	9	162,56-174,81	168,70	4,37	2,59	10	150,63-169,47	158,24	5,39	3,41

A Breitinger és Trotter-Gleser módszerével számított termet-értékek csaknem azonosak, de nagyobbak az Olivier képleteivel számítottól. Legkisebb termet-értéket Pearson módszerével kaptunk. Az átlagértékek alapján a férfiak termete közepes (Pearson), illetve magas (Breitinger). A nők termet-értéke valamivel magasabb a Bach szerinti számítással, mint az Olivier szerintivel. Pearson képletei alapján jutottunk a legalacsonyabb terstma-

gasság-átlagértékhez. A nők termet-átlaga a számítási módszerektől függően közepes (Olivie), illetve magas (Olivier, Trotter-Gleser, Bach).

A testmagasság osztálykategóriái alapján a férfiak többsége magas termetű, de ezen belül szerzőktől füg-

gően vannak eltérések.

A nők is magas termetűek voltak (13. táblázat). Olivie-er módszerével számolva a budzsáki avar közösség tagja volt egy nagyon magas nő is (170,5cm).

13. táblázat. A testmagasság osztálykategóriái

A termetértékek csoportosítása Category	Breitinger-Bach				Olivier				Pearson				Trotter-Gleser			
	♂		♀		♂		♀		♂		♀		♂		♀	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
törpe																
nagyon alacsony																
alacsony									2	22,2	2	20,0				
Alacsonyak									2	22,2	2	20,0				
kisközepes			3	33,3	2	20,0	1	11,1	2	20,0	1	11,1	2	20,0		
közepes	2	22,2	2	20,0			2	20,0	2	22,2	4	40,0	2	22,2	1	10,0
nagyközepes	2	22,2	3	30,0	1	11,1	1	10,0	3	33,3	1	10,0			2	20,0
Közepes együtt Medium total	4	44,4	5	50,0	4	44,4	5	50,0	6	66,7	7	70,0	3	33,3	5	50,0
magas	5	55,5	5	50,0	5	55,6	4	40,0	1	11,1	1	10,0	6	66,7	4	40,0
nagyon magas							1	10,0							1	10,0
óriás																
Magas együtt Tall total	5	55,5	5	50,0	5	55,6	5	50,1	1	11,1	1	10,0	6	66,7	5	50,0
Összesen	9	100,0	10	100,0	9	100,0	10	100,0	9	100,0	10	100,0	9	100,0	10	100,0

Összehasonlító vizsgálatok

A viszonylag kis esetszám miatt nem tudunk értelmes összehasonlítást végezni. Azonban megállapítható, hogy a horgosi széria számított testmagassága eltér a környező avar leletek ezen értékétől (Kanizsa, B. Sokolac, Ómoravica, Mélykút)

Összefoglaló

Munkánk során a Horgos - Budzsák feltárt VIII. századi temető 48 csontvázanyagát elemeztük és az alábbi összefoglaló megállapításra jutottunk:

A gyereksírok száma 18. Több a nő, mint a férfi lelet. Legtöbbször érettségi korban hunytak el. A nők valamivel rövidebb életűek voltak.

A koponya és a hosszúcsontok mérete is heterogén. Az agykoponya méreteiben kifejezett a nemi dimorfizmus. A koponyaméreték átlagértéke alapján azok közepes hosszúak, közepes szélesek, közepes széles homlokkal. Az agykoponya alacsony. A járomív közepes

széles. Az arc magas (férfiak), illetve közepes magas (nők). A felsőarc közepes magas. Az epigenetikus tulajdonságok tekintetében ugyancsak nincs különbség, néhány esetben azonban jól érzékelhető nemi különbség mutatkozott. A különböző módszerekkel végzett testmagasság-számítás szerint a népesség átlagos testmagassága nagyközepes és magas.

Irodalom

- Acsádi Gy., Nemeskéri J. (1970): History of Human Life Span and Mortality. Akadémia, Budapest.
- Bach, H. (1965): Zur Berechtigung der Körperhöhe aus den langen Gliednabenknochen weiblicher Skelette. *Anthrop. Anz* 29. 12-21.
- Bottyán L. O. (1968): The outlines of an anthropological reconstruction of the cemetery (XI-XIV) at Sopronbánfalva, West Hungary. *Anthropologia Hungarica*, 8; 97-121.
- Breitinger, E. (1937): Zur Berechtigung der Körperhöhe aus den langen Gliednabenknochen. *Anthrop. Anz.* XIV 249-267.
- Cekuš G. (1991a): Antropološko proučavanje tri

Avarske nekropole u Severnoj Bačkoj. Doktorska disertacija. PMF, Novi Sad.

- Cekuš G. (1991b): Antropološko proučavanje Avarske nekropole u Staroj Moravici. Rad Vojvođanskih Muzeja. Novi Sad. 33/1991. 85-105.

- Cekuš G. (1993): Antropološka obrada dela srednjovekovnog groblja u Hajdukovu. Rad Vojvođanskih Muzeja 34. 95-113. Novi Sad..

- Czékus G. (1985): Az ómoravicai (Stara Moravica) avar temető embertani jellemzése. Doktori értekezés. JATE, Szeged.

- Czékus G. (1994): Embertani vizsgálatok Verušić-B (Vojvodina, Jugoszlávia) XI. századi temetkezéseinek csontvázmaradványain. Anthropol. Köz. 36; 21-38.

- Czékus G. (1997): Anthropological presentation of skeletons from the Verušić-NA (Vojvodina, Yugoslavia) cemetery from the sarmatian age (4th-5th centuries). Acta biol. Szeged. 42, pp 17-24

- Éry K. (1970): Összehasonlító biometriai vizsgálatok VI-XII. századi közép-Duna medencei népességek között. Anthropol. Köz. 14 1-2 7-34

- Ivaniček F. (1951): Staroslovenska nekropola u Ptuju. SAZU 5 pp 101

- Farkas Gy. (1996): Fejezetek a biológiai antropológiából I-II. JATE, Szeged.

- Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M. (1979): Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. Homo 1979, 30: 1-32

- Lipták P., Marcsik A. (1965): A Tégylás-angolkerti középkori (XI-XIV) temető embertani ismertetése. Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen. 79-93

- Lotterhof E. (1968): Anthropological investigation of the skeletal material of a cemetery at Baja-Pető from the XI-XVI centuries. Acta Biol. Szeged, 14; 81-87

- Martin, R., Saller, K. (1957-1966): Lehrbuch der Anthropologie Bd I-II G. Fischer Verlag, Stuttgart.

- Nemeskéri J., Harsányi L., Acsády Gy. (1960): Methoden zur diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. Anthropol. Anz. 24. 70-95.

- Olivier G. et al (1978): New estimations of stature and cranial capacity in modern man. J. Hum. Evol. 7:513-534

- Pearson, K. (1899): On the reconstruction of the stature of prehistoric races Mathem. Contr. Theor. Evol. V. Phil. Trans. Roy. Soc. Ser. A 192, 169-244.

- Stloukal M., Hanáková H. (1978): Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Washstumsfragen. Homo 1978, 29: 53-69

- Štefančič M. (1988): Staroslovensko grobišče Dlesc pri Bodeščah v Blejskem Kotu. Glasnik ADJ, 25; 35-40.

- Štefančič M. (1988): Ranosrednjovekovni skeletni nekropole Sv. Erazmo kod Ohrida. Etnoantropološki problemi. - Monografija, 5; Beograd

- Szekeres L, Szekeres Á. (1996): Szarmata és XI. századi temetők Verusicson (Subotica-Azotara). Szabadka.

- Wenger S (1970): Data to the anthropology of the early Árpadian age population of the Balaton area (The anthropology of the XI-XII cemetery at Zalavár-Kápolna). Anthropol. Hung., 9; 63-147

Uređenje grada viđeno očima Koste Petrovića

U knjizi koju je objavio 1938. godine Kosta Petrović daje koncepciju, potrebe i svoje viđenje života u dobro uređenim gradovima. Akcenat njegovog građevinskog pravca je dat na pružanju mogućnosti za udoban i zdrav život stanovnika unutar grada. Po njemu cilj urbanističkog planiranja i arhitektonskog talenta je pružiti čoveku mogućnost za odmor i rekreaciju putem uređenih zelenih površina, parkova, odmorišta i sportskih stadiona. Poseban akcenat u svojim napisanim delima kao i u ovoj knjizi, a takođe i u svojim projektima, posvećuje telesnom vežbanju i vaspitanju kao preduslovu za sreću i zdrav život. Graditelji gradova moraju da poznaju ove komponente života, kao i da budu upoznati sa uzrocima i posledicama pogrešno planirane gradnje, kao i da dobro budu upoznati sa prošlosti grada i sa međusobnom povezanošću.

Ove ideje koje je zastupao će se protezati kroz ceo njegov životni i stručni pravac i tok.

Kosta Petrović je rođen 31. maja 1891. godine u Klanjcu (Hrvatska). Otac mu je bio Dušan, gradski savetnik. Biografiju i životnu sudbinu ovog inženjera u velikoj meri će odrediti politički događaji i zbivanja koji će uslediti na životnim prostorima srednje Evrope i Balkana. Završio je Tehnički fakultet.

Od 1. avgusta 1914. godine do 1. decembra 1918. godine neprekidno je bio na vojnoj dužnosti. Zajedno sa njim su bila na dužnosti još dva subotička inženjera (Oton Tomanić i Franjo Frolih). Vojnu dužnost su služili kod Železničke komande bivše austrougarske vojske.

Kosta Petrović se oženio sa Milanom Sarajlić 8. novembra 1921. godine u Subotici. Imao je dve ćerke: Ivanku, koja se rodila 1923. godine i Dušanku, rođenu 1924. godine.

Sve ono što će obeležiti njegovu karijeru i po čemu će ostati poznat započeće 1920. godine njegovim zapošljavanjem u gradskoj službi.

Ceo život će mu biti obeležen radom u gradskoj Tehničkoj službi, nesebičnim entuzijazmom u „Sokolskom društvu” i članstvom u masonske loži „Alkotas” (Stvaranje).¹¹⁰

U knjizi koju je objavio 1928. godine „Subotica i kupalište Palić” u predgovoru naglašava kako osnovu savremene uprave gradova čini sređenost temeljnih tehničkih podataka i statistika, na kojima se baziraju komunalni programi, koji se godinama i decenijama sprovode u život. Ove teze će ga pratiti kroz njegov rad.

Došavši na položaj šefa gradskog Građevinskog odeljenja Kosta Petrović uočava haotično stanje u pogledu građevinskih evidencija, numerisanja kuća, kvartova, planova ulica, regulacionih osnova, numerisanja salaša, upisa u gruntovni list pojedinih značajnih građevina. Zbog svega toga odmah izrađuje program rada gradskog Građevinskog odeljenja za budući period. Tadašnji gradonačelnik dr Franja Sudarević usvaja ovaj program rada.

Tako su godine 1921. sve ulice od I-VIII kvarta dobile nove nazive. Izrađen je novi privremeni plan Subotice (I-VIII kvart bez Segedinskih vinograda, Aleksandrova i Palića).

Gradonačelnik grada Subotice ga 18. maja 1921. godine imenuje za inženjera gradskog kupališta Palić. Za ovu funkciju nije dobijao platu već dnevnice u iznosu 30 kruna dnevno.¹¹¹

Od 1921. do 1922. godine izvršeno je novo numerisanje kuća u unutrašnjem gradu - oko osam hiljada kuća. Geodetski osek gradskog Tehničkog odeljenja osnovan je 1922. godine.¹¹²

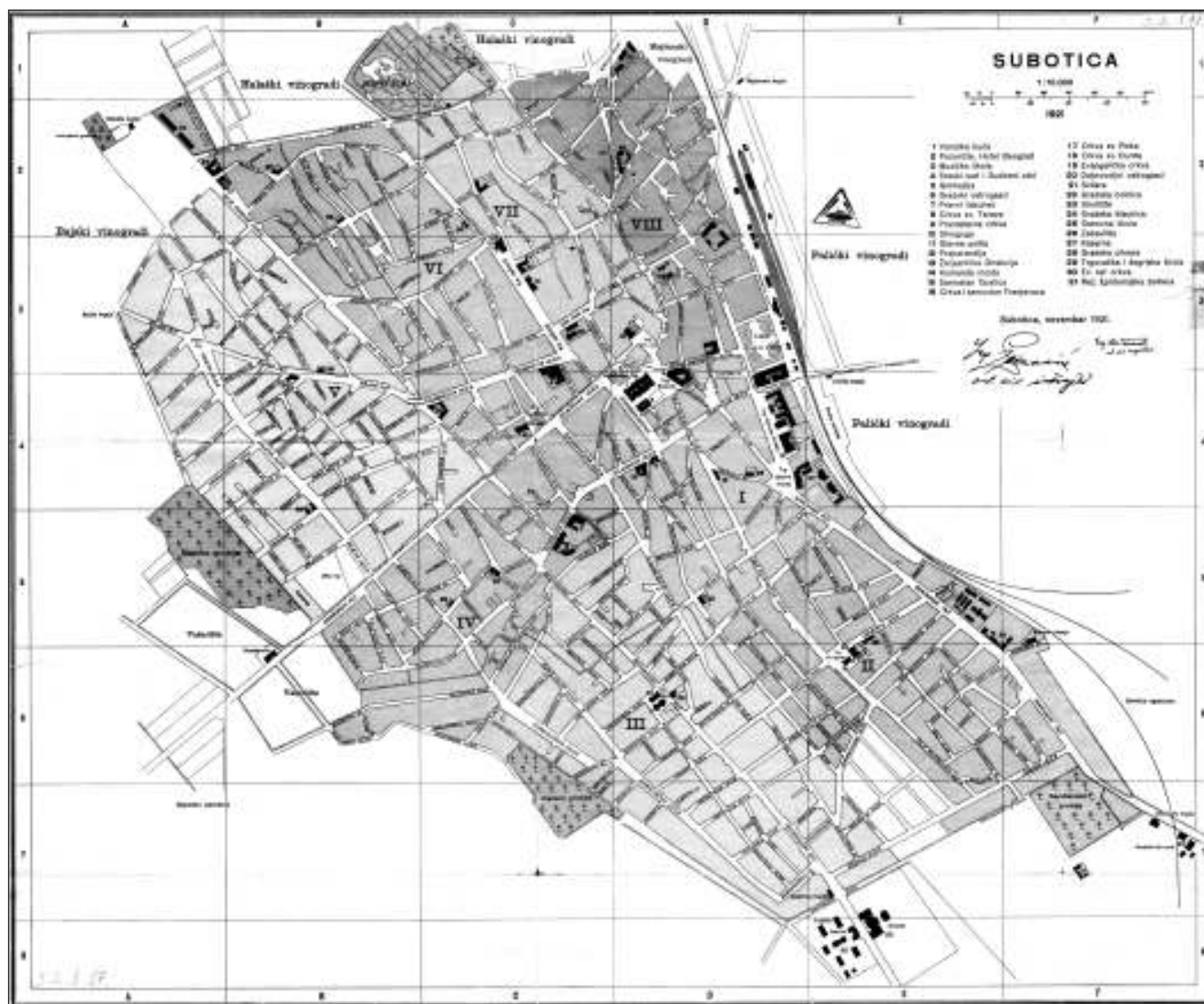
Po osnivanju odmah se pristupa premeravanju Segedinskih vinograda, što se završava 1923. godine. Ovim premeravanjem omogućen je razvitak ovoga dela grada. Na inicijativu inženjera Koste Petrovića godine 1922. reguliše se centar grada, oko buduće Manojovićeve a danas Nazorove ulice. Izrađen je u detalje i spremljen plan za otvaranje Radijalnog puta, koji je trebao da poveže centar grada sa njegovim „plućima” Dudovom šumom. Kosta Petrović je zastupao ideju zdravog života. Baš zbog povećavanja parkovskih prostora u gradu zastupa ovu ideju otvaranja Radijalnog puta i povezivanja sa Dudovom šumom. Dudova šuma se nije mogla ubrajati u gradske parkove jer nije postojala komunikacija sa gradom. Odgovarajućom komunikacijom Dudova šuma bi poslužila kao ukras grada.¹¹³ Otvaranjem Radijalnog

¹¹⁰ Stevan Mačković, *Industrija i industrijalci Subotice (1918-1941)*, Subotica, 2004, 61.

¹¹¹ IAS, F:47, XII 398/1921.

¹¹² Istorijski arhiv Subotica, Senat grada Subotice, VII 12697/1940.

¹¹³ Istorijski arhiv Subotica, Zbirka projekata, 65, 1-7.

Karta grada iz 1921. godine

puta Subotica bi dobila novi gradski park sa dobrom saobraćajnom vezom, otvorilo bi se novo gradilište, došlo bi do razvitka samoga grada. Odbor za otvaranje Radijalnog puta se formira 1928. godine od strane Gradskog senata. Te godine donosi se odluka o razmatranju ove ideje. Kao osnov za otvaranje je poslužila „Regulatorna osnova grada Subotice”.¹¹⁴ Troškovi oko otvaranja ulice trebali su delimično da padnu na teret grada, a delimično na teret samih građana. Najpre je trebalo izvršiti ekproprijaciju poseda. Ove odluke su donete na sednici Senata grada 30. novembra 1928. godine. Stanovnici toga dela grada podržavali su ovu ideju. Izrađeni su svi planovi, projekti, predračuni i nacrti za otvaranje ulice.¹¹⁵ Ovaj projekat su pratile žalbe i pritužbe pojedinaca koji su imali svoje posede u ovome delu grada. Mirko Rotman, fabrikant iz Subotice koji je imao fabriku u Ulici cara Lazara, upućuje protest protiv odluke Skupštine grada Subotice u vezi regulisanja i ekproprijacije Radijalnog puta.¹¹⁶ Pitanje otvaranja nove ulice omeo je Drugi svet-

ski rat. Nakon završetka rata ovaj plan nastavlja da se realizuje, da bi se on i ostvario šezdesetih godina prošloga veka.

Novo numerisanje salaša započeto je 1926. godine, a završeno je 1928. godine. Urađena je nova podela pustara, što je bilo jedno od najvećih tehničkih radova ovog odeljenja.

Numeracija je izvršena i na Paliću. Izgrađen je novi nacrt Palića, a ulice su promenile nazive.

U gradu Subotici u IX, X, XI i XII kvartu je utvrđena regulaciona osnova. Zahvaljujući ovome na inicijativu samoga Koste Petrovića 1928. godine odštampana je karta grada Subotice i Palića. Karta je izrađena u srazmeri 1:10.000 i štampana je kao prilog knjizi „Subotica i kupalište Palić”.¹¹⁷ Sam autor navodi da je knjiga izdata zahvaljujući velikim zalaganjem gradonačelnika Daragutina Stipića, a knjiga se nije prodavala već je služila isključivo za zvaničnu upotrebu gradske uprave. Koliko je dobro napisana govori nam podatak da je do današnjih dana

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Istorijski arhiv Subotica, Zbirka projekata, 65, 4-5.

¹¹⁶ Isto, 2.

¹¹⁷ Kosta Petrović, Subotica i kupalište Palić, Subotica, 1928.

Kosta Petrović u sokolskoj uniformi

ostala nezamenjiva prilikom proučavanja života Subotice u tom periodu. Knjiga „Subotica i kupalište Palić” izašla je iz štampe 1928. godine. Knjiga predstavlja vodič kroz Suboticu i Palić. Dat je opis grada, nabrojani su hoteli i gostionice, saobraćajne veze, prevozna sredstva, državna nadležstva i sudske institucije. Opisana je uprava grada, vojna uprava, potom verske, prosvetne i zdravstvene institucije, socijalne i staleške organizacije. Interesantan je popis svih trgovina, prodavnica i zanatskih radnji. Na kraju je dat spisak ulica po kvartovima sa nazivima i kvartom grada. Autor u knjizi navodi: „Želimo li napredak Subotice, i ako smo svesni odgovornosti koju nosimo pred docnijim pokolenjima, onda ne smemo stati posle svršenih najnužnijih radova, već moramo pristupiti daljnjem stvaranju preduslova za razvitak i napredak Subotice.”¹¹⁸

Naredne godine grad je dobio još jednu kartu cele Subotice sa svim salašima.

Predlog za osnivanje Centralnog groblja Kosta Petrović izrađuje 1929. godine. Postojeća groblja u gradu su bila skoro sasvim popunjena. Izradio je skicu izgleda groblja.¹¹⁹ Ističe se da obzirom na potrebna groblja opštine i grada Subotice, postoji samo jedna mogućnost osnivanja „Javnog opštinskog centralnog groblja” radi opšteg interesa.

Za unapređenje grada inženjer Petrović je pokazivao mnogo volje, istrajnosti i inicijative u radu. Neumorno je

izrađivao i podnosio predloge o svim najvažnijim tehničkim pitanjima. Gradske finansije koje su često bile ograničene, nisu omogućavale da se svi ovi planovi realizuju. O njegovoj svestranoj delatnosti govore sledeći projekti:

- Projekat o načinu rešenja pitanje izgradnje gradskih vanjskih puteva
- Elaborat o izgradnji velike klaonice
- Planovi za podizanje tržnih tremova
- Elaborat za odvodnju i za osnivanje vodne zadruge, gradsko Tehničko odeljenje izrađuje 1925-1926. godine kada su u subotičkom ataru bile visoke vode
- Bio je inicijator osnivanja Gradske štedionice 1923. godine.

Kaldrmisanje ulica u centru grada koje su bile u lošem stanju, izvršeno je 1928. godine. Zbog ovog poduhvata od strane gradskih poslanika je bio žustro napadan. Prepisivano mu je nepotrebno trošenje novca iz gradske kase.

Banja i omiljeno letovalište Subotičana Palić biće 1921. godine obogaćeno velikim Štrand kupalištem koje je imalo šesto kabina. Ovaj projekat je ostvaren odmah po njegovom postavljanju za glavnog inženjera maja te godine. Ovo kupalište će od 1930. godine besplatno preći na korišćenje opštini. Istovremeno biće produžena tramvajska pruga do paličkog Štranda.¹²⁰ O Štrand kupalištu Kosta Petrović daje podatke u svojoj knjizi „Subotica i kupalište Palić” iz 1928. godine. On navodi da se ovo kupalište nalazi na istočnoj obali jezera. Kupalište je vlasništvo opštine grada Subotice, a izgrađeno je 1921. godine. Bilo je na adresi Palićka obala 17 sa telefonskim brojem 4. Dalje se naglašava da je Štrand kupalište najveće svoje vrste u državi, ima preko 600 kabina sa kojima se može maksimalno dnevno poslužiti do 4000 osoba. U jednoj sezoni okupa se na Štrandu do 80.000 osoba.¹²¹ Ovo kupalište se prostiralo uz obalu jezera u dužini od 350 metara. Dno jezera je bilo peskovito. Štrand je posebno bio povoljan za kupanje dece. Opisuje se da na ovom mestu dubina jezera lagano raste. Pisac dalje naglašava da se duž cele obale prostire divna peščana plaža puna krošnjastog drveća koje daje ugodnu hladovinu. Osim ovoga postoji drveni most koji se pruža sto metara u vodu i koji je pogodan za sunčanje. Štrand kupalište je takođe pružalo mogućnosti i za zabavu, jer je bilo snabdeveno gimnastičkim spravama, klizaljka i čamcima. Cele sezone je svirala muzika u „Velikom štrand restoranu”. Izgradnja Štrand kupališta još više je doprinela popularnosti mesta. Od početka XX veka posećenost Palića je stalno rasla zahvaljujući uređenosti i dobroj povezanosti sa gradom. Zabeležene su brojne posete kako domaćih tako i stranih turista.

Prvi veliki vašar koji je održan u Subotici praćen je izložbom 1925. godine. U tehničkom pogledu ovaj vašar je osmislio Kosta Petrovića uz pomoć stručnjaka Tehničkog odeljenja grada. Za taj rad bio je nagrađen sa

¹¹⁸ Kosta Petrović, Subotica i kupalište Palić, Subotica, 1928, XIII.

¹¹⁹ Istorijski arhiv Subotica, Zbirka projekata, 24, 8.

¹²⁰ IAS, Senat grada Subotice, VII 12697/1940.

¹²¹ Kosta Petrović, Subotica i kupalište Palić, 1928, 202.

10.000 dinara, koje je poklonio delimično „Sokolima”, a delimično „Trgovačkom udruženju”.

Organizacija prilikom otkrivanja spomenika „Caru Jovanu Nenadu” bila je poverena Kosti Petroviću. Na ovoj proslavi je bio prisutan Knez namesnik Pavle Karađorđević. Za ovaj rad Konstantin Petrović je odlikovan 18. oktobra 1928. godine oredenom Svetoga Save IV stepena. Od strane Ministarstva prosvete orden mu je dostavljen januara 1929. godine. Ostaje zanimljiv podatak da je gradonačelnik izvestio Ministarstvo prosvete da je uplaćea taksa („ordenska taksa”) za primanje ordena.¹²² O organizaciji proslave oko otkrivanja spomenika postoje sačuvani spisi koji potvrđuju nesumljivu angažovanost ovog inženjera.

Osim rada u gradskoj Tehničkoj službi Kosta Petrović je bio vrlo angažovan i aktivno je saradivao i učestvovao na svim poljima društvene delatnosti u gradu.

U prvom redu ta njegova angažovanost, entuzijazam pa i ljubav ispoljavala se u sokolskom pokretu. Svoje slobodno vreme, kao i materijalna sredstva, posvećivao je ovom pokretu. Kroz sokolstvo je davao sebe na unapređenju duhovnog i fizičkog života naroda.

Neposredno posle ujedinjenja, osnovni cilj sokolske organizacije postao je taj da u jedinstven narod unese misao poštovanja zajedničke nove države. Nošen idealizmom u uverenju da je nastupilo novo doba, sokolske organizacije su nastojale da svojim kulturnim radom afirmišu među „troimenim narodom” ideju ujedinjenja, jugoslovenstva i slovenstva.¹²³ Ne obazirući se na veru, stalež i naciju, sokoli su nastojali da stvore „jugoslovenski tip kulture”. Cilj organizacije je bio podizanje telesno zdravih, moralno jakih i nacionalno svesnih državljana.¹²⁴ Po dolasku u Suboticu 1920. godine, Kosta Petrović se aktivno uključuje u subotičku organizaciju. Sve ideje sokolskog pokreta kroz svoj rad zdušno zastupa.

Život, rad, napredak i razvitak sokolstva i sokolskog društva u Subotici usko je povezan sa imenom Koste Petrovića. Rad društva je naročito bio aktivan za vreme njegovog starešinstva. Najvažnije manifestacije iz tog perioda su:

- Župski sletovi 1922. i 1925. godine
- Osvećenje zastave i otkrivanje spomenika „Palim junacima za oslobođenje i ujedinjenje” 1925. godine
- Osnivanje sokolskih odeljenja u školama¹²⁵
- Osnivanje seoskih sokolskih četa¹²⁶
- Podizanje „Sokolovca”, jednog od najuzornijih sokolskih letovališta Kraljevine Jugoslavije.

Do 1934. godine je bio starešina društva u Subotici kada se povlači zbog posvećivanja naučnom radu.

Tokom 1934. godine nastavlja se realizacija planova gradskog Tehničkog odeljenja. Kaldrisanje ulica u gradu izazivalo je brojne polemike. Dolazilo je do razmišljanja oko određivanja ulica koje će se kaldrmisati. Tako je napadan zbog uvođenja kanalizacije i kaldrisanja Carinske ulice. Međutim ovaj potez se pokazao kao potreban i po grad koristan.

Naporom i inicijativom Koste Petrovića podiže se Jugoslovenski narodni dom Viteškog kralja Aleksandra I Ujedinitelja.¹²⁷ Ova zgrada biće sve do danas prepoznatljiva po svome stilu i nameni. Najpre su je Subotičani zvali Sokolski dom, a kasnije zgrada bioskopa Jadran.

Detaljan plan za izgradnju doma izradilo je gradsko Tehničko odeljenje, a elaborat je poslat Ministarstvu građevina na odobrenje 18. jula 1931. godine. Na osnovu ovih planova bila je raspisana licitacija, te je 22. septembra započeta gradnja doma. Gradska opština je izdala preduzimaču na izvršenje samo onoliko novca sa koliko je raspolagala. Gradski savet je raspisao prvu licitaciju za izgradnju koja je održana 15. septembra 1931. godine. Samoj licitaciji je prisustvovao predstavnik Kraljevske banske uprave Dunavske banovine. Na licitaciji su dobijene četiri ponude:

1. *Vasilije Bikar i drug* iz Beograda sa ponudom od 1,337.117.05 dinara
2. *Filip Šmit*, iz Novog Sada sa ponudom od 1,291.583.27 dinara
3. *Vidaković Koloman*, iz Subotice sa ponudom od 1,320.771.59 dinara
4. *Piri i Pelcer*, iz Osijeka sa ponudom od 1,273.340.56 dinara.¹²⁸

Nakon licitacije Gradski savet je doneo odluku da se prva grupa radova za podizanje Jugoslovenskog narodnog doma u Subotici ustupa firmi „Piri i Pelcer” koji su imali najnižu ponudu.¹²⁹ Plan i predračun radova protumačen je preduzimaču „Piri i Pelceru” i data im je overena kopija celog elaborata. Za nadzornika radova je određen arhitekta Franja de Negri iz Subotice.¹³⁰

Gradski senat 31. oktobra 1931. godine propisuje i odobrava Uredbu o upotrebi Jugoslovenskog narodnog doma kralja Aleksandra I. Po toj Uredbi Dom je svojina grada Subotice i trebao je da posluži namenjenoj svrsi na tri načina:

1. U prvom redu dom je trebao da posluži vaspitavanju novih generacija putem sokolstva
2. U Domu će se smestiti centralna osnovna škola
3. Za potrebe kulturnih i nacionalnih institucija.

Rukovanje, staranje i korišćenje Doma povereno je Sokolskom društvu. Ovom Uredbom zgrada se predaje na pravo poseda i iskorišćavanje Sokolskom društvu.¹³¹

¹²² IAS, F:47, Gradonačelnik, 94/1929.

¹²³ Ljubodrag Dimić, Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941, I, Beograd, 1996, 433.

¹²⁴ Isto, 437.

¹²⁵ Nakon uvođenja diktature 1929. godine, dolazi do spoja sokolstva i škole putem uvođenja telesnog vaspitanja po sokolskom sistemu.

¹²⁶ Putem sokolskog pokreta podići ekonomski nivo života na selu, putem uvođenja novina i unapređivanja poljoprivrede, obrazovanja i vaspitanja seljaka.

¹²⁷ Istorijski arhiv Subotica, Senat grada Subotice, VII 12697/1940

¹²⁸ IAS, Zbirka projekata 1845–1989, 71, 139.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ IAS, Zbirka projekata 1845–1989, 71, 157.

¹³¹ IAS, Zbirka projekata 1845–1989, 71, Uredba str. 208.

Gradnja Sokolskog doma bila je usporavana nedostatkom finansijskih sredstava. Zbog toga se pokretač ove ideje Kosta Petrović često obraćao mnogim institucijama i udruženjima sa apelima za finansijsku pomoć. Tako on 28. marta 1933. piše: „Narodna odbrana treba da preuzme inicijativu kako bi se postigla puna saradnja među svim nacionalnim udruženjima oko stvaranja mogućnosti za izgradnju Doma. Sva nacionalna udruženja trebala bi se staviti na raspoloženje za izgradnju Doma, sva novčana sredstva sa kojima raspolažu.”¹³²

Druga etapa izgradnje Sokolskog doma započinje 1934. godine. Na sednici Gradskog veća doneto je rešenje da se najhitnije dovrši Jugoslovenski narodni dom kralja Aleksandra I. Ova odluka bila je objavljena na propisan način. Novac za izgradnju u iznosu od 4.000.000 dinara trebalo je da se isplati od novca putem fakultativnog otkupa agrarnom reformom oduzetih zemalja od opštine grada Subotice. Naime, agrarnom reformom oduzeto je od gradske opštine 15.071 katastarskih jutara zemlje. Do decembra 1934. godine prodato je fakultativnim otkupom 4.776 katastarskih jutara.¹³³

Na ovu odluku o bržoj gradnji i završetku Doma uticala je i činjenica da je krajem juna 1935. godine u Subotici predviđeno održavanje Pokrajinskog sleta Saveza sokola Kraljevine Jugoslavije. Jedan deo celokupnih svečanosti trebao je da se sprovede u novoizgrađenom Domu. Zbog tog razloga Gradsko veće je rešilo da se

Dom do kraja meseca maja 1935. godine dovrši u toj meri da može da se koristi za održavanje tih svečanosti.¹³⁴

Beogradski list „Vreme” od 22. decembra 1934. godine donosi vest da je na redovnoj sednici gradskog predstavništva u Subotici doneta odluka o daljoj izgradnji Doma. Na sednici je izglasano kako prenosi list: „po kome će se ovaj dom staviti pod krov do kraja meseca maja 1935. godine sa proračunom od dva miliona dinara. Međutim skupština je izglasala četiri miliona dinara, kako bi se izvelo i unutrašnje uređenje. Dom će se dovršiti do kraja maja meseca, jer će u toku juna biti velike sokolske manifestacije u Subotici u vezi sa pokrajinskim sokolskim sletom.”¹³⁵

Koliko je grad Subotica ovom zgradom dobila u pogledu mesta za razvoj sporta govori podatak da je ovo bio dom sportova. „Imao je atletsku stazu, letnju pozornicu, jednu veliku i jednu manju pokrivenu dvoranu za vežbanja, niz prostorija za treniranje itd. Bio je pravi sportski centar u srcu grada.”¹³⁶

O izgradnji drugog dela Jugoslovenskog narodnog doma Viteškog kralja Aleksandra I Ujedinitelja sačuvan je dnevnik. Ovaj dnevnik se vodi od 22. juna 1935. godine, pa sve do 7. novembra 1935. godine. Gradnja je sporo napredovala i tek 1936. godine je okončana. Po rečima ćerke Koste Petrovića Ivanke Pavković, „zgrada je pod znacima navoda okončana jer ona u potpunosti nije nikada završena prema prvobitnim zamislima”.¹³⁷

Petrović sa ministrom fizičke kulture Josipom Rogićem i subotičkim funkcionerima na gradilištu stadiona, 1936. (Iz zbirke GMS)

¹³² IAS, Isto, 24.

¹³³ IAS, Zbirka projekata, 1845–1989, 72.10.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ IAS, list „Vreme“, subota, 22. decembar 1934.

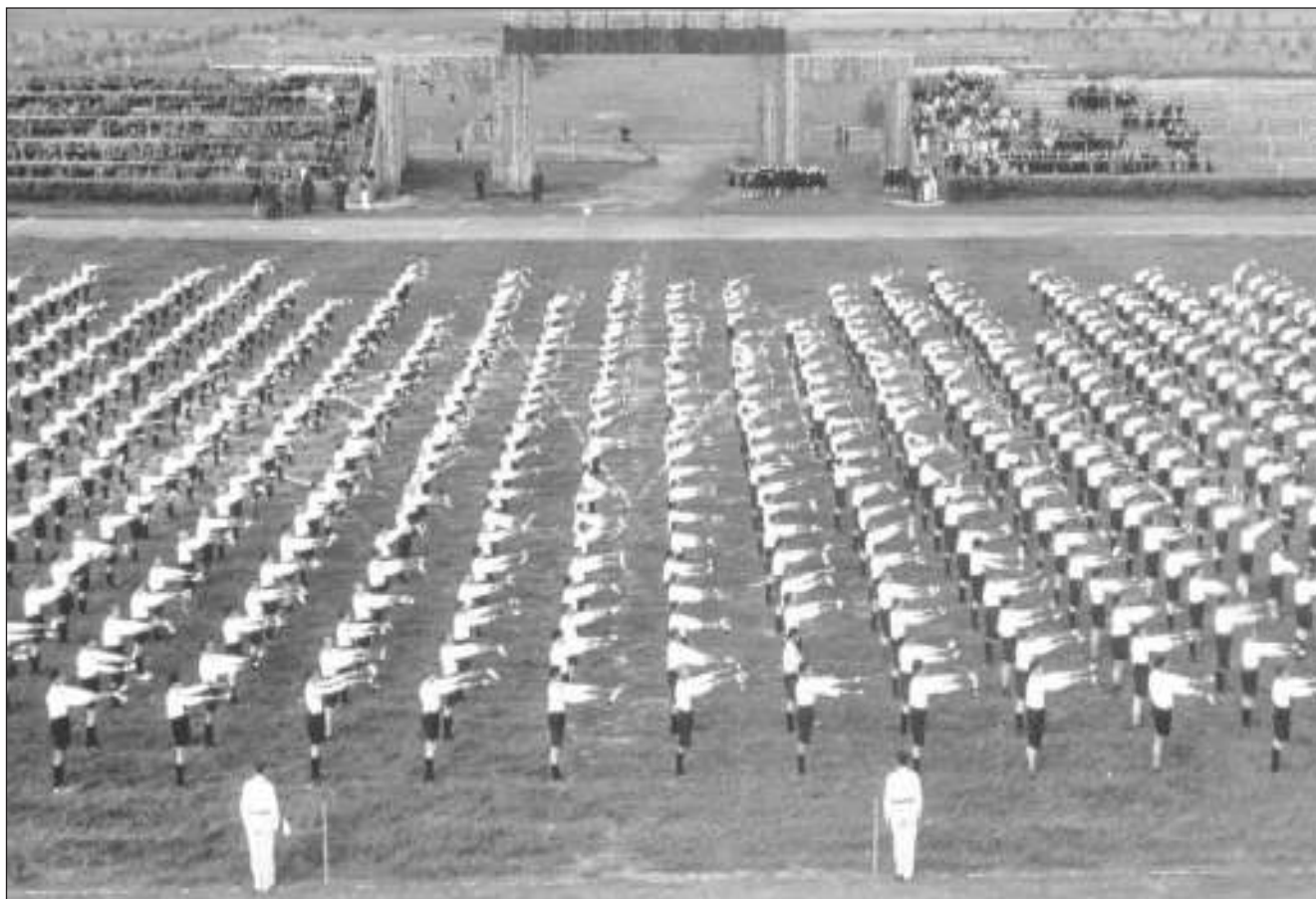
¹³⁶ Žombor Sabo, Stepski grad, Subotica, 2002, 118.

Vežbe na stadionu, 1936. (Iz zbirke Gradskog muzeja Subotica / dalje GMS)

Po projektu inženjera Koste Petrovića od 16. aprila do 6. juna 1936. godine, izgrađen je objekat za Sveslovenski slet 1936. godine. Stadion je prvi put poslužio kao

sokolsko sletišće za IV pokrajinski slet u Subotici 1936. godine, čiji je jedan od glavnih organizatora bio inženjer Petrović. Po mišljenju stručnjaka stadion je predstavljao

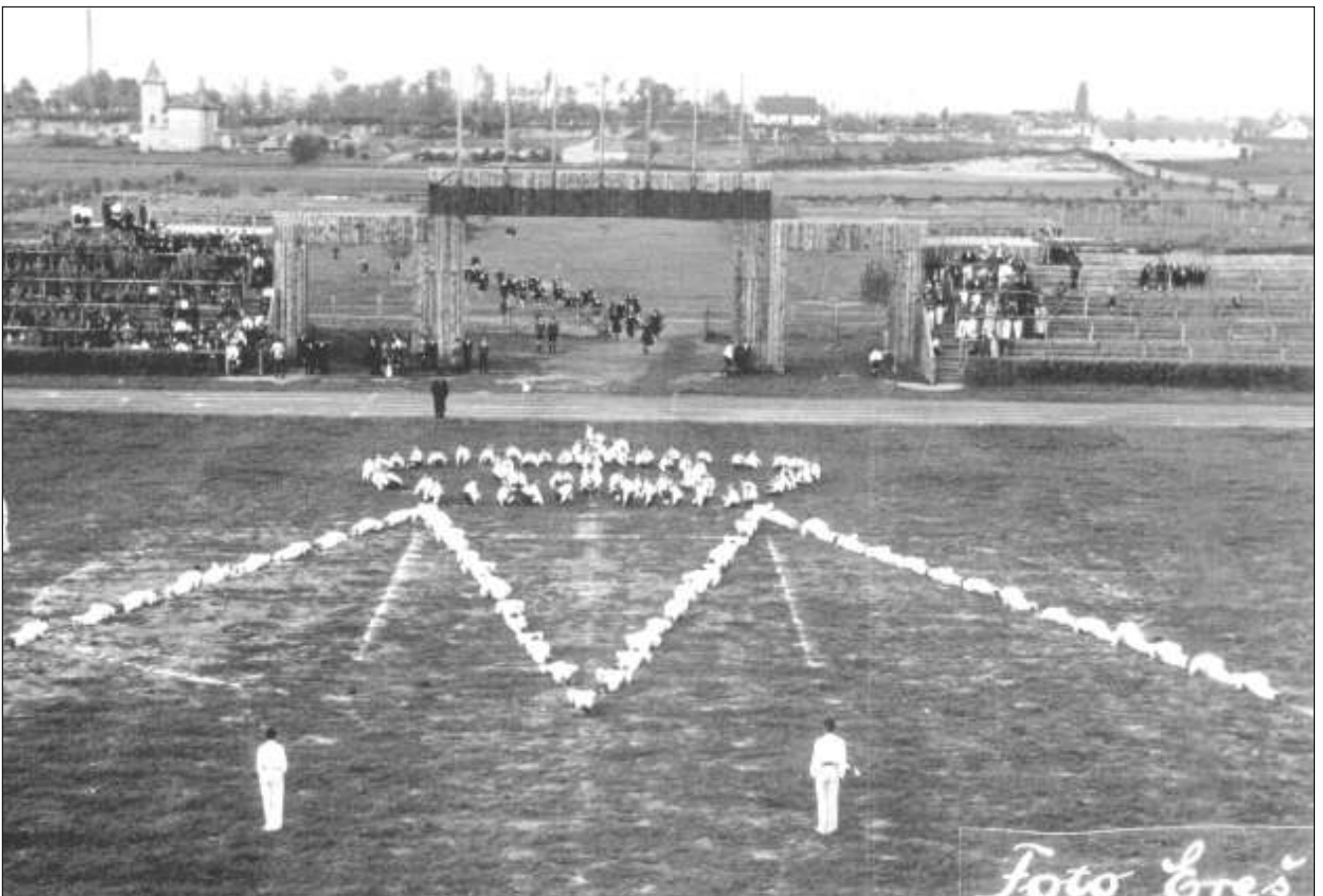
Vežbe na stadionu, 1936. (Iz zbirke GMS)

Vežbe na stadionu, 1936. (Iz zbirke GMS)

idealni model modernog tipa stadiona. Na sletu je te godine učestvovalo preko 10.000 vežbača. Kao pročelnik građevinske komisije Saveza sportskih saveza Kra-

jevine Jugoslavije pomagao je svojim stručnim znanjem kod građenja mnogih igrališta i vežbališta. Osim projektovanja bavio se i pisanjem stručnih publikacija. Dvotom-

Vežbe na stadionu, 1936. (Iz zbirke GMS)

na studija „Građevine za telesno vaspitanje”, izdata je 1934.godine u Ljubljani. Kao šef gradskog Tehničkog odeljenja bavio se ispitivanjem urbanističkih problema, a sa druge strane kao sokolski i sportski radnik bavio se problemom vaspitanja omladine. Marljivo je saradivao sa stručnim časopisima, držao je mnoga predavanja i praktično sve to primenjivao. Tako je 1938. godine iz štampe izašla njegova knjiga pod nazivom „Uređenje gradova, park za telesno vaspitanje u sklopu zelenila za osveženje, olimpijski stadion, sokolsko sletišta i sportski park (sa posebnim osvrtom na potrebe grada Beograda)”. Prilikom pisanja koristio je obimnu stranu literaturu koja se odnosila na ovu temu. Stručna i dnevna štampa, domaća i strana, davala je njegovim knjigama najveće pohvale. U prikazima knjiga je isticano da se knjige mogu uporediti sa najboljim sličnim delima svetske tehničke literature.

Inženjer Petrović je decembra 1933. godine na IV kongresu Saveza sportskih saveza Kraljevine Jugoslavije održao referat „Pitanje vežbališta s obzirom na Zakon o obaveznom telesnom vaspitanju”. U predavanju je kritikovao Zakon o obaveznom telesnom vaspitanju. Naročitu važnost posvećuje životu na selu. Referat je odštampao u posebnoj brošuri koju je delio besplatno.¹³⁸

Kosta Petrović je izradio predlog za izgradnju nacionalnog parka u Beogradu i zalagao se za ostvarenje ovoga predloga.

Iz života ovoga poznatog inženjera beležimo još jedan zanimljiv podatak. Na Olimpijskim igrama u Berlinu 1936. godine bio je prvi Jugosloven koji se takmičio na polju arhitekture sa delom „Stadion kralja Petra II”. Od četrnaest naroda koji su se takmičili u arhitekturi, šezdeset i sedam umetnika je izložilo radove na olimpijskoj izložbi. U službenom katalogu naznačena su sva dela koja su se takmičila. Od ukupno 97 dela posebno je opisano i prikazano samo sedam dela. Među njima je bio rad Koste Petrovića pod nazivom „Festspielstatte der Stadt Subotica” (Stadion grada Subotice).

Nakon ovoga takmičenja, piše samostalno naučno delo na nemačkom jeziku „Fest und Kampfstatte” (Sletišta i borilišta), u kojima iznosi rezultate svoga naučnog istraživanja, kako treba naučno obrazloženo rešavati probleme koji nastaju kad se podižu sletišta odnosno borilišta. Ovaj rad poslužio mu je kao osnov za disertaciju koju je branio na Visokoj tehničkoj i montanističkoj školi u Gracu 30.juna 1937.godine. Tada je promovisan u doktora tehničkih nauka.

Mimo ovoga inženjer Kosta Petrović je nagrađen nagradom iz Fonda kralja Aleksandra I Ujedinitelja 1937. godine. Ove nagrade su se dodeljivale za rad na moralnom, opštekulturnom i građansko-vaspitnom polju.

Inženjer Konstantin Petrović se pokazao kao plodonosan pisac i naučni radnik. U vremenskom periodu koje se poklapa sa njegovim položajem na mestu gradskog glavnog inženjera, napisao je niz knjiga. U tim knjigama iskazuje svoje stručno znanje kao i svoje poglede na savremene arhitektonske tokove i mesto čove-

ka u tim tokovima. U tom periodu iz štampe su izašla njegova sledeća dela:

- Srpsko-mađarski (mađarski-srpski) građevinski rečnik
- Купалиште Палић = Kupalište Palić, Subotica
- Project des „Grands Albattoirs et Foire“ de la Ville de Subotica, Subotica 1926.
- Kr. slob. grad Subotica i kupalište Palić, Subotica 1928.
- Francuski državnici, Beograd 1928.
- Kupalište Palić, Subotica 1928.
- Грађевинска изложба у Берлину 9. маја-9. августа 1931.године, Суботица 1931.
- Споменик у Суботици Њ.в. Александру I краљу Југославије, Суботица 1931.
- Idejni osnovi sokolstva, Subotica 1931.
- Sistemi masonerije, „Stvaranje“ i „Stella Polaris“, Subotica, 1932.
- Građevine za telesno vaspitanje - prva knjiga, Ljubljana, 1934.
- Pitanje vežbališta s obzirom na zakon o obaveznom telesnom vaspitanju, Zagreb, 1933.
- Sokolski stadion u Beogradu, Beograd, 1935.
- Katihizis jovanovske masonerije, Beograd, 1935.
- Sokolovac. Sokolski dom Sokolsko sletišta, Subotica, 1936.
- Uređenje gradova: park za telesno vaspitanje u sklopu zelenila za osveženje, Beograd, 1938.

Palić 1927. detalj

¹³⁸ IAS, F:47, VII 12697/1940.

- Građevine za telesno vaspitanje: uređenje gradova, Beograd, 1938.

- Umetnost i olimpijske igre, Zagreb, 1939

- Narodni domovi i školska vežbališta, Beograd, 1940¹³⁹

Uspešnu, plodonosnu i bogatu karijeru prekinuo je Drugi svetski rat. Ćerka Koste Petrovića ističe: „Nailazak jedne nove epohe začas je prekinuo spokojan i sadržajan život naše porodice. Odmah na početku rata tata je pozvan u vojsku i ubrzo bio zarobljen...”¹⁴⁰

Sudbina ratom zahvaćenih ljudi na ovim prostorima nije zaobišla ni porodicu Koste Petrovića. Ratni vihor pomerio je i promenio ustaljeni život porodice. Događaji koji su usledili odrediće dalju sudbinu cele porodice. Kosta Petrović 3. aprila preuzima komandu Drugog bataljona rezervnog inženjerijskog puka u Slavenskom Brodu. U kratkotrajnom „Aprilskom ratu” biće nekoliko puta zatvaran. U Slavenskom Brodu je dva puta dopao zarobljeništva. Kasnije, pri prelaženju vojvođanske granice drugom polovinom aprila, bio je dva puta hapšen i zatvaran u Somboru.¹⁴¹ Kako sam ističe: „dva puta zatvaran u Subotici, dok konačno nisan sproveden u okovima kroz Suboticu u zatvor. Bio sam osuđen na proterivanje iz Subotice u Hrvatsku”.¹⁴² Osim njega bila mu je zatvarana žena i tašta. Krajem 1941. godine bio je prognan iz Subotice i kao politički opasnom licu prisilno mu je određeno mesto stanovanja u Budimpešti.¹⁴³ Pravo na penziju mu nije priznato. Februara 1942. godine u Budimpešti mu se pridružuje i porodica, koja je sa sobom ponela samo najpotrebnije stvari, dok im je celokupna imovina ostala u Subotici u stanu Mice Radić u Pašičevoj ulici broj 1. Kao stanar i kućepazitelj u Subotici u delu kuće ostaje inženjer Oton Tomanić, kolega, prijatelj i kum porodice.

Po završetku rata vraća se sa porodicom u Suboticu 12. maja 1945. godine.¹⁴⁴ Porodica se vraća sa prvim, po Vojnoj misiji u Budimpešti organizovanim transportom za građane. Njihov stan i stan tašte Mice Radić, poznate subotičke dobrotvorke više ženskih udruženja, bio je devastiran.¹⁴⁵ Najpre su u njih useljeni mađarski oficiri, pa oficiri Crvene armije, da bi u metežu pri kraju rata bio i opljačkan.

U posleratnoj nacionalizaciji i konfiskaciji porodici su oduzeti posedi i nekretnine. Inženjer Petrović je za sve vreme rata bio bez novčanih prihoda. Po završetku rata pokušava da se ponovo zaposli. U svojoj molbi za postavljenje datiranoj 28. maja 1945. godine on moli da se u obzir uzme sledeće: „1.) Ubeđen sam i osećam, da bi sada - kao dobar organizator - mogao najbolje i najkorisnije poslužiti na organizovanju i izvođenju velikih radova oko obnove zemlje, koji će izvršavati ratni zarobljenici. Zato molim GNOO, da mi putem nadležnih činioca omogući, da na tim radovima budem zaposlen, bez obzira gde će se ti radovi izvoditi i bez obzira u kakvom bi svojstvu bio tamo zaposlen. Napominjem da sam se kao rezervni kapetan I klase javio Gr. NOO 25/5 1945. godine radi preduzimanja vojnih podataka. 2.) Molim da budem raspoređen kao profesor matematike ili na gimnaziji ili na učiteljskoj školi u Subotici, ili kao profesor na Srednjoj tehničkoj školi u Subotici. Više godina bio sam nastavnik u školi za Fizičko vaspitanje u Beogradu, i tako sam stekao priličnu nastavničku praksu. 3.) Komandiru mesta u Subotici potreban je tehnički referent. Bilo mi je rečeno da za popunjavanje toga mesta dolazi u obzir i moja ličnost. Upućen sam da podnesem Komandi mesta uverenje iz kog će se videti: da su me mađarske vlasti - kao politički opasnog - januara 1942. godine, izgnale iz Subotice, i da mi je prisilno bilo određeno mesto stanovanja u Budimpešti.”¹⁴⁶

Zaposlenje u Gradskom narodnom odboru nije dobio. Predstavnici „nove vlasti” nisu smatrali da su ove njegove kvalifikacije dovoljne za rad u gradskoj građevinskoj službi. Kao dokazani i priznati stručnjak, ne zalazeći u njegovu ideološku opredeljenost, nije oponirao novoj vlasti. Ipak zaposlenje dobija kao profesor na Višoj tehničkoj školi u Subotici gde je radio izvesno vreme.

Inženjer Kosta Petrović je umro u Subotici 1965. godine.

Iza Koste Petrovića su ostala njegova dela. Građevine, urbanistička rešenja i katastarske karte grada, salaša i subotičkih pustara i danas se koriste. Njegov životni moto je bio urediti grad po meri i potrebama čoveka u skladu sa prirodnim tokovima. Ovakva rešenja su se pokazala kao uspešna jer i danas odolevaju vremenu.

¹³⁹ Podaci su uzeti iz knjige Subotica 1918-1944, sveska III, bibliografija, 244-249.

¹⁴⁰ Subotičke, broj 33, 16.februar 2007, 11.

¹⁴¹ IAS, F:69,14, 2232.

¹⁴² IAS, F:68, II 4776/1945.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ IAS, F:69, 14, 2232.

¹⁴⁵ Mica Radić je bila ugledna Subotičanka koja se pre Drugog svetskog rata nalazila na čelu više dobrotvornih društava i udruženja u Subotici, bila je tašta inženjeru Konstantinu Petroviću.

¹⁴⁶ IAS, F:68, II 4776/1945.

ÖSSZEFOGLALÓ

A VÁROS ÉPÍTÁSI SZERVEZETE KOSTA PETROVIĆ SZEMSZÖGÉBŐL

Kosta Petrović ismert szabadkai építész volt. Az általa tervezett épületek meghatározzák a város kinézését. Sok éven keresztül a város főmérnökeként tevékenykedett. Ez idő alatt elkészült a város és környéke szabályozási tervszövege is. Több szakkönyv szerzője, melyekkel nagy tekintéllyre tett szert úgy

bel- mint külföldön is. A sport és az egészséges életmód támogatója. Jelentős épületei és a stadion ma is ékesítik a várost. A városról, szállásokról és a szabadkai pusztákról elkészült térképei pedig még ma is használatban vannak.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE STADTREGULATION AUF ART UND WEISE VON KOSTA PETROVIĆ

Kosta Petrović war ein bekannter Bauingenieur in Subotica. Die von ihm projektierten Gebäude tragen das Gepräge seiner Bauart. Jahrelang war er der städtische Hauptingenieur, in dieser Periode entstand auch der Regulationsplan der Stadt. Als Verfasser von mehreren Fachbüchern, verschaffte er sich Respekt wie im In- als auch im Ausland.

Unterstützte den Sport und die gesunde Lebensweise. Das von ihm projektierte Fußballgelände schmückt noch immer die Stadt. Die in seiner Zeit entstandenen Mappen der Stadt, der Salaschen und der Pusten in der Gegend sind noch immer in Verwendung.

A délszláv állam és a délszláv nemzetek, valamint a nemzetiségek a korai titoizmusban

1. Bevezető

A délszláv állam minden tekintetben rendkívül változatos volt. Ezekből sokszor nem gazdagság, hanem feszültség származott. Már megalakulásakor három állam-nemzet alkotta: a szerb, a horvát és a szlovén. Ezeknek egymáshoz való viszonyát eltérően értelmezték. Egy nemzet három törzséről beszéltek, majd 1929-től egy nemzetről, a jugoszlávról. Mások külön nemzetekként tekintettek magukra. Ráadásul a nagyszámú délszláv nyelvet beszélő muzulmán vallású lakosság érzelmileg az Oszmán birodalomhoz kötődött. Ezen kívül a Macedóniai szlávokat az egyház, az állami-politikai keretek részben a szerbekhez kötötték, de nyelvjárásaik, és Macedóniához kötődő identitásuk, valamint a politikai szerveződésük múltja viszont elválasztotta őket a szerbektől. A montenegróiaknál az állami függetlenség elvesztése gerjesztett indulatokat a lakosság egy részében.

Az országban éltek szláv és „nemszláv” kisebbségek is. A Vajdaságban és Szlavóniában, valamint Dél-Baranyában az egykori Osztrák-Magyar Monarchia szinte minden nemzetisége megtalálható volt. A szlovákokat, ruténokat ill. ukránokat szlávságuk miatt félig testvérnek tekintettek. A jelentős német és magyar kisebbséget diszkriminatív intézkedések érték, akadályozták szerveződésüket semmibe vették jogaikat, gazdasági érdekeiket akadályozták. Az egykori monarchia más nemzetei olyan kis számban voltak jelen (pl. csehek, lengyelek), hogy helyzetük ill. kezelésük nem keltett figyelmet. A románok ill. vlachok esetében teljes hallgatás jellemezte a közéletet. Koszovóban és Macedóniában az albánok száma volt jelentős, de ekkor még kevesebben voltak, mint a magyarok és németek. Kapcsolatukat a szerbséggel súlyos atrocitások jellemezték.

A királyi Jugoszláviában nem tudták kezelni az „államalkotók” közötti viszonyokat sem. Jogi ill. rendészeti eszközökkel, egyszóval erővel próbálták kezelni a horvátok esetét is, ami súlyos feszültségeket eredményezett. Mivel a parlamentarizmus nem tudott kielégítően működni, és gyilkos indulatokat eredményezett, a diktatúra 1929-től a demokratikus intézményrendszer háttérbeszorításával próbált úrrá lenni a helyzeten, ami még inkább elmélyítette a konfliktust. Szélsőséges jugoszlavista elképzelés jutott érvényre, amely teljes kudarc volt, mert a „nemszerbek” a nagyszerb diktatúraként élték meg.

A királyi Jugoszláviában, mintegy húsz év alatt, mélyreható változások nem álltak be, azonban az intézkedések az ország szláv jellegének kiemelését mozdították elő. Ezek közül kiemelendő a Törökországgal tervezett és részben végrehajtott kitelepítés, amely a Jugoszláviai törökséget és albánokat érintette. A második világháború is soktényezős háborúvá alakult, amelynek az egyik legfontosabb vonatkozása a nemzeti alapon folyó polgár-, ill. nemzetek közötti háború volt.

2. A Titoizmus

A titoizmusnak a Tito nevével fémjelzett politikai rendszert tekintjük. A rendszer 1944 végétől 1989-ig áll fenn. Felállása a többi szocialista országhoz viszonyítva gyors volt, mert a II. világháború végén a jugoszláv kommunisták csillapítatlanul érvényesíthették katonai túlerejüket. A Sztálinista rendszer egyik variációjaként működött 1948-ig. A nemzeti kérdés megoldását a *testvériség-egységben* vélték megtalálni, ami azonban, a feltételezhető jó szándék ellenére is a Kommunisták Párt a társadalomra/társadalmakra kényszerített elképzelése volt.

A korai titoizmus az ország felszabadulásától és egyesítésétől az új rendszer alkotmányban megtestesülő kialakulása közötti rövid, de nagyon fontos időszak (1944 őszétől 1946. jan. 31-ig). Ekkor dőlt el minden olyan kérdés, amelynek eredményeként a kommunisták által újragondolt Jugoszlávia az egykori hatalmi struktúrák teljes kizárásával jön létre.

Az aktív forradalmi diskurzus mintegy 1949–50-ig volt érvényben, a második, a sztálinista titoista szakaszban is. Ebben a szovjet modell átültetése folyik. A sztálinizmussal a retorika szintjén 1948-ban történik meg a szakítás, a praxis szintjén ez soha nem teljesedik ki, de a rendszer az idő múlásával egyre inkább különbözik tőle. 1948 után eszmei, belpolitikai, gazdasági és külpolitikai krízis rázta meg az országot, nagyjából 1950-ig. 1950-től kezdenek kirajzolódni a titoizmus egyedi vonásai. A rendszer a Sztálinnal történt szakítás után új utakat keresett. Ez tette rugalmasabbá és fejlődőképesebbé, mégsem lépett túl a marxista kereteken.

Az 1950 és 1955 közötti időszakot a gazdasági krízis lassú túlhaladása, és a rendszer kialakulásának időszakaként értékelhetjük, amelynek lényege a külpolitikai

elnemkötelezettség, valamint a belső rendszerben az öngazgatás megerősítése. Enyhítettek a lenini elveken, és a sztálini módszereken, sőt később tolerálni kezdték a nyugati marxistákat is. Mindazonáltal a rendszer és Tito maga is végig, bevallottan kommunista maradt. A Tito fémjelezte kommunizmust a tömbön kívülisége, valamint a kommunizmus eléréshez vezető alternatív út feltételezése egyre inkább megkülönböztette a többi kommunista rendszertől. Az osztály nélküli társadalmat a munka és az egyén felszabadításával, az egymástól és a munkától történő elidegenedés megszüntetésével, az *öngazgatással* vélték megoldani, ami egyedi kísérlet volt. A titoista rendszert folyamatosan módosították, új és új szakaszokat kezdtek, új és új reformokat meghirdetve.

Az 1955 és 1980 közötti időszakot többféleképpen tagolhatnánk, de kétségtelen, hogy ez az aranykorszak. Az 1960-as évek gazdasági szempontból jelentenek újat, nagyrészt a kölcsönök hatására viszonylagos jólét alakult ki. Az ország belső architektúrája a decentralizáció felé mozdult el, ezért jogi értelemben az alkotmánymódosításokat tekinthetjük fontosnak. Már 1963-tól elkezdődött a centrista alkotmány felpuhítása. Politikai értelemben az 1966-os év jelent korszakhatárt, amikor Tito megváltik régi munka- és harcostársaitól, és teljesen egyedül kormányoz. Az 1974-es alkotmány, mellyel a központosított állam lazább federációvá vált az alkotmánymódosítások végső eredménye. Eszmei szempontból, az 1968-as krízis csak epizódjellegű, de az 1970–71-es párhuzamos horvátországi és szerbiai krízis a döntő. A horvát tavasszal kapcsolatban a nemzeti kérdésre születik dogmatikus válasz, a belgrádi krízissel kapcsolatban pedig a politikai jogok kiterjesztése kapcsán születik egy hasonló. Ezek után a titoizmus elvesztette rugalmasságát, és dogmatikussá merevedett.

A titoizmus utolsó szakaszát illetően nem kétséges, hogy a „Tito után is Tito” időszakot tekinthetjük. A diktatori kvalitásokat, manipulációs képességet, de államférfiúi erényeket is felvonultató vezér halálával egy új időszak kezdődött. Tito halála után a rendszer azért indul bomlásnak, mert nem tudott egyetlen kihívásra sem válaszolni, ezért a nyolcvanas évek végén egyre erősebb nacionalista diskurzus váltotta fel. Tito epigonjainak sem bátorsága, sem fantáziája, de úgy tűnik tehetsége sem volt elég ahhoz, hogy változtassanak. Így 1987-től hataloméhes, populista és becstelen diadokhoszok jutottak a felszínre, akik az egymás elleni háborútól sem riadtak vissza, és 1989-től felosztották az államot. Ezzel a titoizmus előtti helyzethez tértek vissza, nemzetállamokat építve. Azonban a titoizmus nem múlt el nyomtalanul, és hatásai ma is élnek.

3. A korai titoizmus jellemzése

A királyi Jugoszlávia szétesését az érdekegyeztetés fórumainak, módszereinek, sőt szándékának hiánya

okozta.¹⁴⁷ A korai titoizmus részben a királyi Jugoszlávia tagadása volt. Politikai elitjét teljes egészében lecserélték, de az ország kereteit és nevét átvették, új tartalommal megtöltve. A gyors siker mögött a Szovjetunió, és a bevethető hadsereg mellett a lakosság ideológiai és gazdasági mozgósíthatósága állt (szociális és nemzeti demagógiával operálhattak).

A titoizmus az addigi jugoszlávizmusból, felhasználva az ellene felhalmozott indulatokat, kiirtotta a szerb érdekeket. A meglévő nacionalizmusok és szerbellesség egymás ellen feszüléséből egy új ötvözetet hozott létre. Ez egy jugoszláv államnacionalizmus volt, amely a többi nacionalizmushoz viszonyítva anacionális volt, ugyanakkor a hatalom azt sulykolta, hogy minden nemzet felszabadulása a célja. Valójában minden nacionalizmusból átmentett valamit az új jugoszlávizmushoz, de az egyes nemzeti törekvéseket lényegüktől fosztotta meg.

Mivel a rendszer a záróhadműveletek idején alakult ki, katonai, parancsuralmi jellege vitathatatlan, propagandája háborús, és végletesen lejárató és intoleráns. Később minden lehetséges ellenfelére sikerült a „fasiszta” címszót akasztania, és nagyon gyorsan kijelölték a rendszer tilalomfáit. Az első 1946 januárjában meghozott alkotmány a sztálinista szovjet alkotmányhoz hasonlít, de a rendszert a sztálinizmustól az különböztette meg, hogy a helyi kihívásokra adott válaszokat, valamint kezdettől fogva fenntartotta magának a külön vélemény és cselekvés jogát, amivel azonban csak időnként élt. Gazdasági kérdésekben sem vette át annak szabályrendszerét, noha azt a későbbiekben meg akarta tenni.

A titoizmus létrejöttének körülményei is jelentősen különböztek a szovjettől. A nemzetiségi viszonyok, az egymás ellen elkövetett gaztettek sorozata olyan helyzetet teremtett, amelyben semleges ítélőbíróként tudtak fellépni a kommunisták. Így a kiéleződött nemzeti ellentétek visszahatása átlendítette az országot egy sajátosan nem nemzeti, de mégis Jugoszláv államnemzeti irányba.

4. A jugoszláv kommunisták elképzelései a nemzeti kérdéstről

A jugoszláv kommunisták Jugoszláv Királyság nemzeti politikáját egyértelműen negatívnak ítélték, és semmilyen kontinuitást nem kívántak érvényesíteni. Helyette a nemzeti kérdés „igazságos megoldása” volt napirenden, ami az egyenrangú nemzetek által létrehozott köztársaságokban öltött testet. A szlovének, a horvátok, és a szerbek mellett, a macedónok, és a montanegróiak is köztársaságot kaptak. Bosznia is köztársaság lett, ahol érzékeny egyensúlyt alakítottak ki a szerbek, horvátok és muzulmánok között (akiket majd 1971-től nemzetként ismernek el). A muzulmánok a hercegovinaiakhoz hasonlóan a rendszer kedvencei voltak. Szerbiát

¹⁴⁷ Nenad Dimitrijević: Slučaj Jugoslavija (Socijalizam, nacionalizam i posledice), B92, edicija Reč, 2001. Beograd (Dimitrijević, Nenad: Jugoszlávia esete (Szocializmus, nacionalizmus és a következmények) c. könyvében azoknak az alkotmányos mechanizmusok, és a szabadság a hiányára mutat rá.

viszont az autonóm tartományokkal is gyengítették (Koszovó csak majd később egyenlődik ki a Vajdasággal). A titoizmusban támogatták a regionális identitásokat is (dalmátok, hercegovinaiak). Összességében kettős identitást szorgalmaztak. A nemzeti identitásokat igyekeztek összekötni a jugoszláv identitással. Ugyanakkor a nemzeti identitások egy jugoszláv „szerkesztésen” estek át. Kizártak belőlük minden egymás elleni riválitását, és a deklarált cél az lett, hogy a „szerbek a horvátok a horvátok, pedig a szerbek sikereivel” kell, hogy büszkélkedjenek. Ez aktuálpolitikai cél is volt, ugyanis a nemzetiségi ellentéteket a termelés fokozása miatt a nullára kellett csökkenteni. A nemzetiségek formálisan egyenlő státust kaptak, azonban autonómiájukról szó sem volt, és az intézkedések afelé vezettek, hogy jelentőségüket minimalizálják. Mégis a nemzetiségeknek juttatott gondosan kimért, és gyakran emlegetett jogokat (amelyekről egy pillanatra sem volt kétséges, hogy valójában juttatások) a nemzetiségek súlyához mérten a leghatékonyabban használták fel jugoszlávista céljaikhoz, azaz pragmatikus megfontolásból, manipuláltak velük. A nemzeti/nemzetiségpolitika másik problémája, hogy a jogot nem jogként kezelték, hanem a diskurzus szintjén a harcokban való részvételből vezették le, amit beleszóttak a népfelzabáló harcról szóló mítoszba. A legnagyobb probléma viszont az volt, hogy a rendszert erőszakos módon, tízezreket megölve állították fel. A tömeggyilkosságoknak ideológiai és nemzeti okai is voltak, és ezekről mindvégig hazudni fognak.

4.1 A szerb és horvát „ikerkérdés”

A szerbek és horvátok nélkül nem képzelhető el közös délszláv állam. Azonban a két nép tömegeit könnyen tudták manipulálni egymás ellen. A titoizmus ennek az ellenkezőjét kísérte meg. Módszerének lényege az volt, hogy azonos erővel sújtott le a nagyszerb ill. horvát nacionalizmusra. Ugyanakkor Tito élt a régi manipulációs technikával, hogy a népet és a politikai elitet különválasztotta. A munkás-paraszt tömeget így felmentette mindkét oldalon, a bűnösöket elítéltette, és a politikai vezetőket részben elítélte részben politikai értelemben lehetetlenné tette. Tito környezetében voltak horvát és szerb kommunisták is. Jelenlétüket felhasználta a két nép kezelésében. A csetnik mozgalmat és usztasa rendszert kiegyenlítette, noha azok között jelentős különbségek voltak. A kommunisták kontrollálta közbeszédben sokkal gyakoribb volt a nagyszerb eszme kritikája, míg a horvátok kapcsán az usztasákat ill. a katolikus egyházat kritizálták. A két nemzet kiegyenlítése azonban csak úgy volt lehetséges, ha a rendszer patikamérlegén pontosan kiegyensúlyozták őket, amit a rendszer patikamérlegét uraló kommunisták manipuláltak.

4.2. A szlovén kérdés

Szlovénia legnagyobb részét a háborúban közvetlenül a Reichhoz csatolták. Ez a szlovének számára a legrosz-

szabb forgatókönyv volt, és egységesek voltak ennek elvetésében. Ideológiai szempontból nem voltak egységesek. A kommunisták győzelme után a polgári oldalt fasisztává nyilvánították.

A szlovén kommunisták befolyása nagy volt az ország ügyeire. A korai titoizmusból Kardelj maradt meg főideológusként. A két világháború között a szlovének saját érdekeik megvalósulását látták a délszláv államban, noha azért elégedetlenek voltak a belső viszonyokkal. A kommunista Jugoszlávia is terjeszkedési szándékát az országon kívüli szlovénekre hivatkozva próbálta megvalósítani. Az újonnan megszerzendő területek nagy része szlovének lakta lett volna, az viszont más kérdés, hogy végül a vegyes lakosságú Isztria lett a legnagyobb szerzemény, míg a szlovén tengermellék egy részét szerzik meg Olaszországtól, Ausztriától pedig semmit nem sikerül elragadni.

A szlovén kommunisták teljes erejükkel támogatták a nagyszerb burzsoázia kritikáját. Köztársaságukból száműzték ill. kiirtották a németeket, nemzetileg az ország leghomogénebb köztársasága lettek. A szlovén ipar (kezdetben a bányászat) lett a követendő példa az ország más részei számára. Összességében az új Jugoszlávia és a szlovén nemzeti érdekek sokkal nagyobb korrelációt mutattak a hagyományos szerb és horvát érdekekkel. Mindazonáltal, a titoizmus leszámolt a szlovén papsággal és értelmiséggel is.

4.3. Macedónia és Bosznia, mint erőforrások

Macedónia és Bosznia létrejötte a titoizmus műve. A macedónokat folyamatosan déli szerbeknek tekintették, és a kommunisták segítségével aligha sikerült volna köztársasághoz jutniuk. A jugoszláv-bolgár tárgyalások ötlete, valamint a görögországi polgárháború átmenetileg felvetette a macedónok teljes egyesülésének lehetőségét, azonban ebből semmi sem valósult meg. Ennek ellenére a macedónok a titoizmus kedvezményezettjei voltak, noha mindvégig a háttérben maradtak, főleg gazdasági értelemben.

Bosznia létrejötte is a titoizmus szándékának a következménye. Ez a köztársaság az ország volt „kicsiben”, bizonyos szempontból a „legjugoszlávabb” köztársaság lett. A rendszer mindvégig fokozottan odafigyelt rá. Gazdasági értelemben sokat nyert a későbbi időszakban. A korai titoizmusban a nemzetiségi politika kirakatersége volt. A nemzeti jellegű polgárháború okozta helyzet felszámolása olyan jól sikerült, hogy 1950-ben a cazini éhséglázadást közösen indították az ottani nemzetiségek. A szerbek és horvátok iránti politika az országos politikát követte, a muzulmánok esetében, pedig egy „szekuláris” jugoszlávista közösséget próbáltak létrehozni, nagy sikerrel.

4.4. A hercegovinaiak, dalmátok, muzulmánok és a montenegróiak, a „kedvencek”

A regionális identitások közül a titoizmus a hercegovinaiakat és muzulmánokat emelte ki. Közismert volt a

hercegovinaiak büszkeségre épülő helyi kultúrája, ráadásul ez közös volt a szerb és horvát hercegovinaiakban is. A titoizmusban ezt a tulajdonságukat aknázták ki, és tették meg őket példaképnek. Ráadásul a hercegovinai regionális identitásban talán feloldani vélték a szerb-horvát ellentétet.

A dalmátok horvát identitása rendhagyó volt, ugyanis a politikai út, amit a délszláv állam megalakulásáig bejártak másmilyen volt, és a különböző regionális identitások is jelentősek voltak. Ötlet szintjén felmerült külön köztársaságba szervezésük is, de ez nem valósult meg. Maga Tito dicsérte önfeláldozásukat a harcban és az önfeláldozó munkájukat a segílyt hozó hajók kirakódásában.

Montenegró esete különleges. Egyrészt az első világháború előtt államisággal rendelkezett, amelyet a Jugoszláviához csatlakozás kétes hitelű döntéssel szüntettek meg (számos más hasonló gyűléshez hasonlóan). A montenegrói közvélemény élesen megosztott volt a Jugoszláviához való viszonyát illetően, ugyanakkor a montenegrói identitás a szerb identitás egyik változatának tekinthető. Ugyanakkor Montenegró súlya, népessége, gazdasága és civilizációs színvonala terén minimális volt. Mégis Jugoszláv tagköztársaság lett, ezzel a szerb felet gyengítve. Ugyanekkor ez a státusa tökéletesen megfelelt a montenegróiaknak, és Jugoszlávia személyes boldogulásuk lehetőségét hozta, amivel talán a legsikeresebben éltek.

4.5. A német kérdés „végső megoldása”

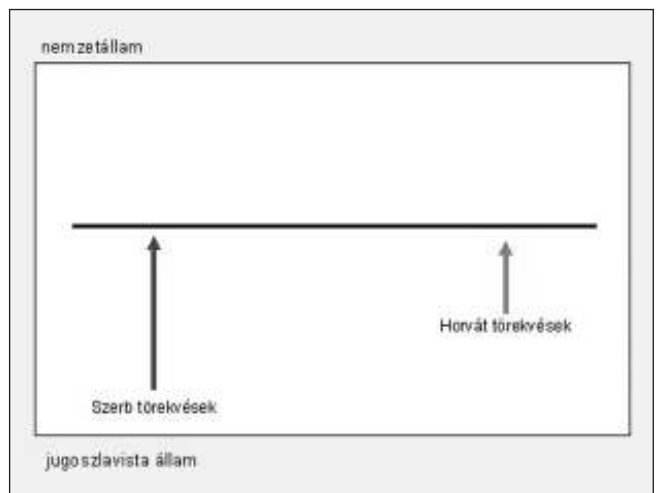
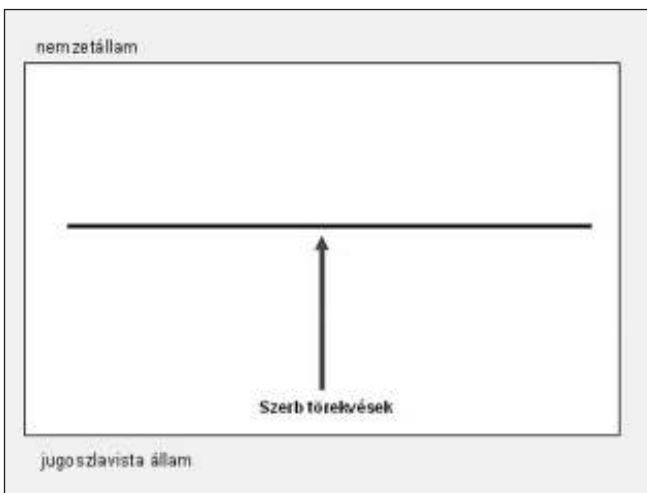
Németország és a német kisebbség viselkedése a háborúban két különböző kérdés. Ezt a tényt a messze-menőkig nem méltányolták. A német kisebbség lojális volt Jugoszláviához ameddig az létezett. Az után ahhoz az országhoz lett lojális, amelyhez került. Ezzel együtt főleg Boszniában bűnöket követett el a belőlük létreho-

zott egység, noha nem a német kisebbség akart a Waffen SS egységet, és szűkebb pátriájukat sem akarták elhagyni. A titoizmusban tudatosan mosták egybe a náciakat és a német kisebbséget. Ezt, pedig haszonszerzésből tették, hogy büntetlenül, önmagukat igazolva szabaduljanak meg tőlük. Azokat, akik nem szöktek el, kényszer-munkatáborokba internálták, ahol a haláltáborokhoz hasonló feltételek uralkodtak, egy részüket pedig egyszerűen legyilkolták. Mindennek Tito tudatában volt, és a nagyhatalmak jóváhagyásával történt. A propagandában folyamatosan eufemisztikusan elhagyott német házakról beszélnek.

Ez a fajta viselkedésmód, amelyet háború végén megerősítettek, előfeltétele lett a későbbi „végső megoldásoknak” a délszláv térségben.

4.6. Magyar kérdés, félbehagyott „végső megoldás”?

A német kisebbség ellen elkövetett bűntetteknek első szakasza a „vad”¹⁴⁸ volt. A magyarsággal kapcsolatban a vadság ugyanolyan méretű lehetett, sőt az áldozatok becsült száma is nagyjából megegyezett.¹⁴⁹ Mégis a minden németet eltüntető szisztematikus kitelepítés elmaradt a magyarok esetében. Ismerve a titoizmus működését, ez bizonyára szovjet utasításra történt.¹⁵⁰ Ehelyett – főleg 1945 második felétől – pereket rendeznek, a médiákban pedig a „Horthy-fasizmus” ostromozása folyik. 1944 karácsonyától megjelenik a Szabad Vajdaság c. lap, amely magyar nyelven szórja a jugoszláv propagandát. Bizonyára ekkorra dőlt el, hogy a magyarok esetében nem alkalmazták az elűzést. Az elűzés lehetősége nem légből kapott. Jugoszláviában folyamatosan a Vajdaság szlávosításáról gondolkodtak, és arról is terveket szöttek, hogy lakosságcserét hajtanak végre. A megkezdett népiirtás után továbbra is kérdés, miért nem fejezték be a partizánok. Nem sokkal ez után a „magyar nemzet emancipáció”-ja is elkezdődött, amint mítoszt költöttek a

¹⁴⁸ Népek együttélése Dél-Pannóniában (Tanulmányok, Szerkesztette Lengvári István és Vonyó József), a szerzők, Magyar Történelmi Társulat, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2003, Gerhard Sewann: A németek Kelet-Európából való elűzésének tipológiai sajátosságai, 343-354. o.

¹⁴⁹ A magyar és a német áldozatok becsült száma is kb. 20 000 körül mozog. Tekintve, hogy a két populáció hasonló nagyságú volt, ez arra utal, hogy hasonló méretű volt a megtorlás.

¹⁵⁰ Mészáros Sándor: Holttá nyilvánítva (Délvidéki fátum 1944-1945) I., Hatodik sip alapítvány 1995. 21. o.

kényszermozgósított „Petőfi brigádról”, amely a megszálló ellen „harcolva” kivívta a jogát, hogy Jugoszlávia „egyenjogú” polgára legyen. Valójában Magyarország erkölcsi megsemmisülése a vajdasági magyarság erkölcsi megsemmisülését is jelentette. Mindmáig a magyarságot folyamatosan negatív kontextusban emlegetik, miközben a partizánok és a titoizmus gaztetteiről tudomást sem akarnak venni.

4.7. A korai titoizmus fejlődési iránya, út a diktatúrába, és a nemzeti kérdés szerepe ebben

A titoizmus valódi jellegét a leplezetlenebbül a kisebbségek kezelése mutatta. Semmilyen erkölcsi gát nem jelentkezett, és a könnyű haszon reményében csaptak le a védtelen kisebbségekre. Azonban a titoizmus nem csak a kisebbségekkel kegyetlenkedett, az értelmiségre, az egyházra, a kulákokra, később a parasztokra és a munkásokra is lecsapott. Tökéletes diktatúrát hoztak létre, amely minden egyes jugoszláv polgárra nyomást gyakorolt. A totalitarizmus egyik változata lett, amely minden más totalitarizmussal párhuzamba állítható.

A titoista kommunizmus katonaságának nyers erejéből, az addigi rendszerek hibáiból és gaztetteiből, és azok szükségszerű tagadásából merítette feltartóztatathatatlanságát. A királyi Jugoszlávia nemzeti politikája, ugyanúgy, ahogy a megszálló rendszerek tagadása sokáig igazolási alibiként szolgált a titoizmus katonai túlsúlya által végrehajtott tetteihez. Azonban az ebben rejlő energiataralékok végesek voltak, így egyre inkább az erőszakhoz nyúltak, és a társadalom egyre nagyobb részét tartották nyomás alatt. Sztálin támadása ébresztette rá Titót, hogy a társadalmat és a külpolitikát is rugalmasabban kell kezelnie, és hogy az erőszakot céltartóbban és takarékosabban használja. Ennek felismerése tartotta életben rendszerét.

A nemzeti kérdésemből fakadó centrifugális energiák féken tartása, mindvégig kihívás, de egyben lehetőség is volt a rendszer önigazolására. A korai titoizmusban a „nemszorb” populációt azzal vesztegették meg, hogy féken tartják a nagyszorb nacionalizmust, ugyanakkor a szerbek nagy részét a földkérdés kezelésével nyugtatták meg, ami a Vajdaság kihasználásával valósult meg. Az egyéni

boldogulás lehetőségét is felvillantották minden nemzet számára, amit az ország igazgatásában nemzeti kvótarendszer alapján kiosztott helyek példázhatnak a legjobban.

5. Következtetések:

5.1. A korai titoizmus mint a későbbi bajok forrása

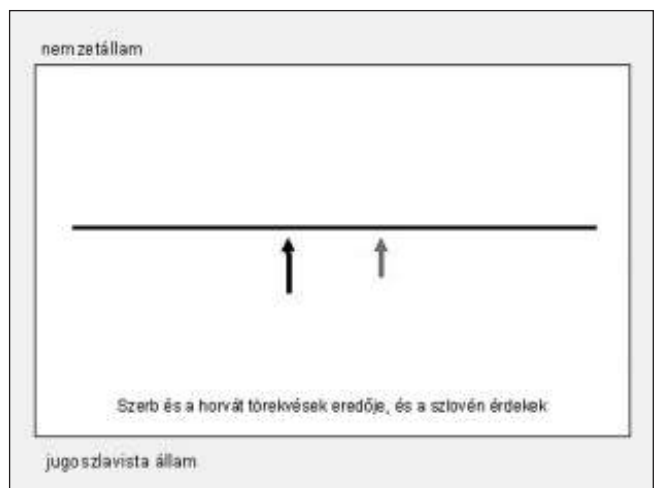
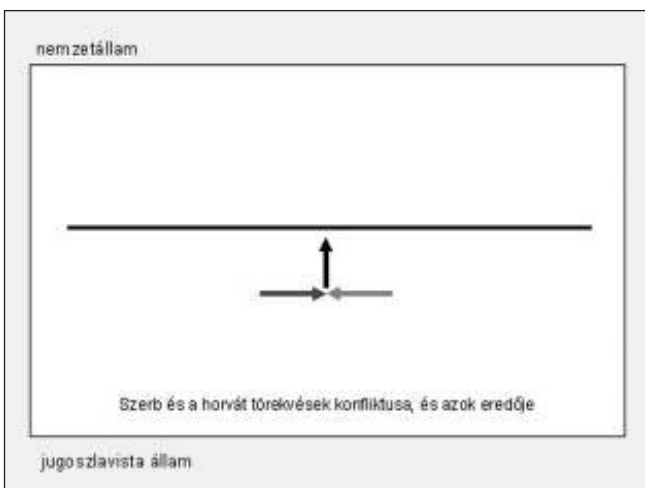
A korai titoizmus a későbbi titoizmus egészét meghatározta. Sajátos nemzeti és egyéb elnyomás, sajátos érvelési rendszer (melynek hivatkozási alapja mindig a háborús győzelem), sajátos stílus jött létre, amelyek ugyan az idő múlásával módosultak, de lényegük nem változott, és részük volt a későbbi bajokban. A korai titoizmus azonban több kérdésben sikeres volt. A siker funkcionális értelemben (morálisan semmiképpen) igazolta módszereit és elképzeléseit. Ebből következett, hogy országát egy eleve rossz irányba vitte.

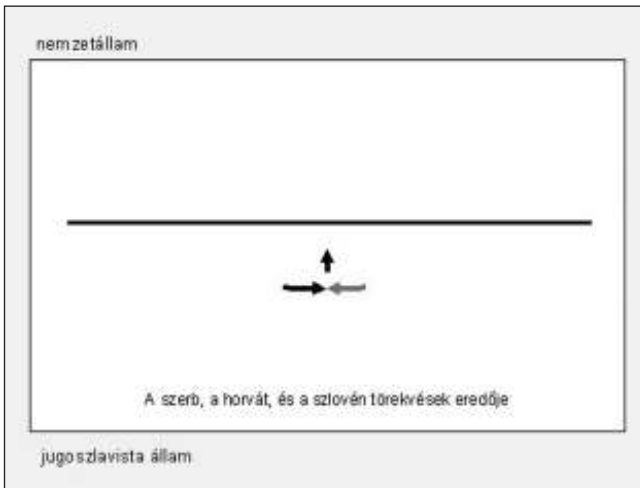
5.2 Vajon létezik-e megoldás a soknemzetűség kérdésére?

Korszakunk politikai optimizmusa a fenti kérdésre egyhangúlag pozitív választ adna, azonban ahhoz, hogy ennek legyen valamilyen alapja, meg kell ismernünk a ma működő multikulturális közösségeket, mégpedig a bennünk ma létező mélyben meghúzódó lehetséges konfliktusokkal. Hasonlóképpen kell megvizsgálnunk az eddig lezajlott konfliktusokat, és a belőlük való kibontakozást. Mindezért helyesebb, ha optimizmusunkat kétkedésünk korlátozza. Ugyanis egy multikulturális, többnemzetű, esetleg többvallású közösség társadalmi struktúrája sokkal bonyolultabb, a felmerülő kérdések kezelése sokkal nehezebb.

5.3 A Jugoszláv esetből levonható tanulságok.

A jugoszláv esetből, főleg pedig a titoizmus kezdetéről levonandó legfontosabb tanulság az, hogy az együttélés rendkívül sebezhető, ha erőszakkal kényszerítik ki. A délszláv állam mindkét esetben hatalmi szóra jött létre.

A titoizmus pedig erőszakkal állította fel rendszerét, propagandája is végletesen erőszakos volt. Az egykori aktív erőszak, de a rendszer létéből következő nyomás (passzív erőszak) lehetetlenné teszi a konstruktív kommunikációt a győztes, az erőszaktevő és a legyőzött között. Az együttélés kifejlődéséhez idő kell, és fejlett érdekegyeztető mechanizmusok. Mindezt erővel helyettesíteni lehetetlen.

A titoizmusban óriási bajokat okozott, hogy a parciális célok és érdekek, egy-egy kisebbség ill. kisebb nép óhajainak megfogalmazását ideológiai gátak tették lehetetlenné. Ez a későbbi működésbe az őszinteség hiányát vitte, ami a rendszer felbomlásának egyik fő oka lett.

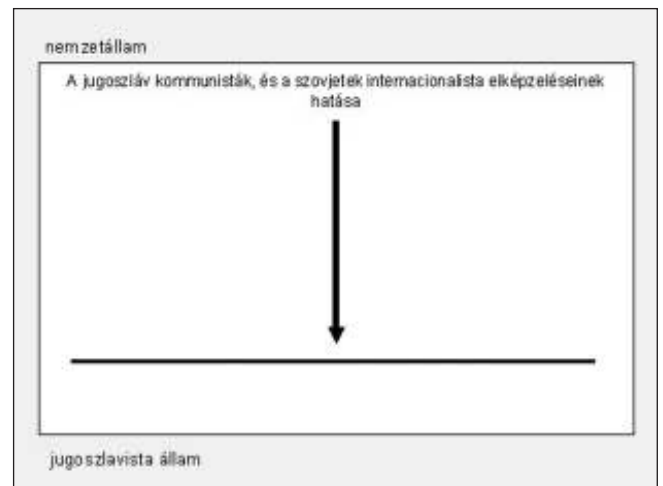
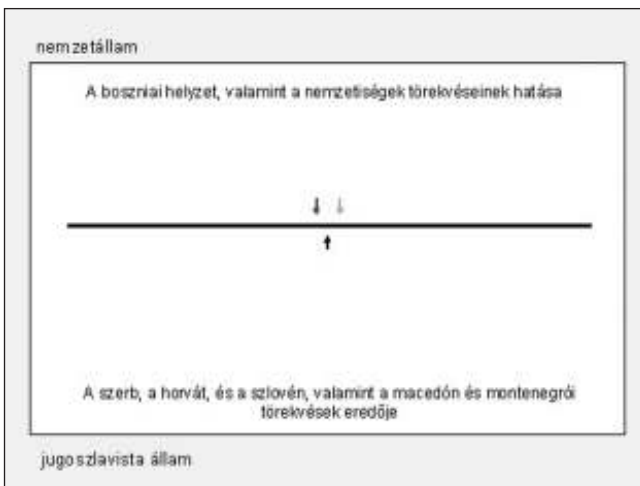
Nem szerencsés, ha egy harmadik tényező (a titoizmus esetünkben a kommunizmus) szerepe döntő az együttélés módozatainak kialakításában, mert ekkor nem tudni mennyiben felelnek meg a felek csak a formának, és mennyire teszik magukévá az együttélés szabályait. A titoizmusban mindig az egyenjogúságról és testvériségről beszéltek, de mindig voltak „egyenlőbbek”, amiért a testvériség üres frázis maradt.

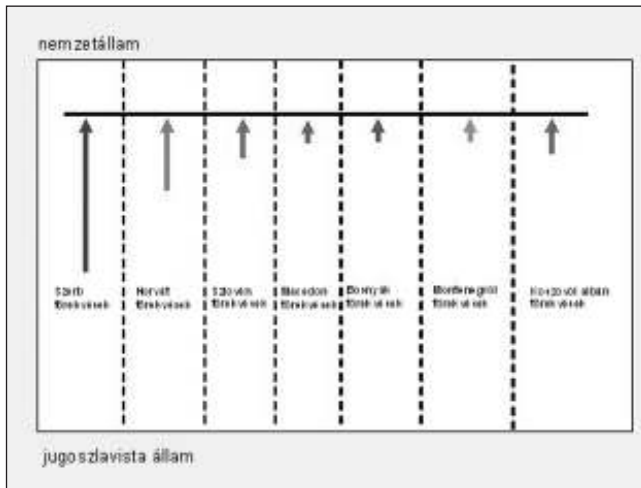
Az együttélés megvalósítóinak erkölcsileg és jogilag feddhetetlennek kell lenniük, ugyanis ennek hiánya még akkor is aláássa az eredményt, ha annak működőképessége jó. A titoizmus megteremtői sem erkölcsi, sem jogi szempontból nem voltak feddhetetlenek. Az „igazságos társadalom” megteremtése a Szovjetunióból importált modell volt, ami mögött hátsó szándékként, a termelés minél

előbbi maximalizálása állt. A „nemzeti egyenjogúság” és az autoriter, diktatórikus rendszer felállítása összekeveredett. Ennek ellenére a későbbiekben a titoizmusban volt olyan időszak, amelyek látszólag a jó együttélés kritériumainak megfeleltek volna, azonban az egykori erőszak következményei a mélyben továbbra is kavargtak.

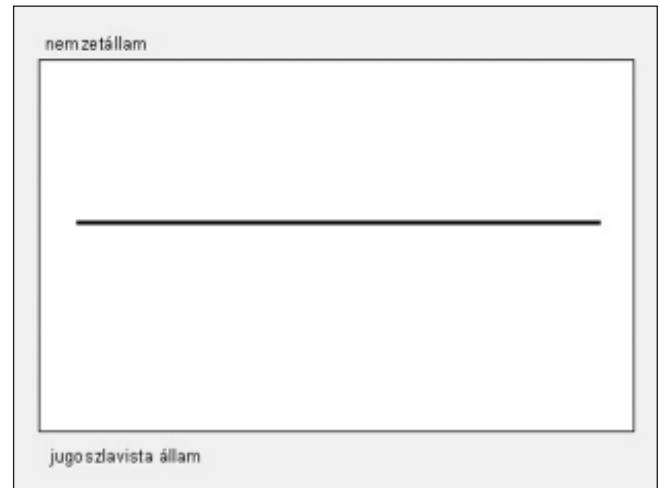
Az életszínvonal, a közös gazdasági célok, a közös haszon megvalósítása sokat segít egy multikulturális rendszer működtetésében, azonban a krízishelyzetek, az általános jólét megszűnése, még így is sokkal nagyobb kockázatot jelent, mert ekkor az egyes közösségek definiálhatósága egyben arra is módot ad, hogy egy-egy közösség pl. számos volta miatt kiemelkedjen, míg egy másikat pl. szociális színvonala, anyanyelve stb. miatt kiszorítsanak az amúgy is csökkenő jólétből. Jugoszláviában, az életszínvonal csökkenésével ismét napirendre kerülnek a konfliktusos diskurzusok. A rendszer létrejöttének erőszakosságát a későbbi jólét sem tudta feledtetni. A krízisek nem csak felélesztették, hanem új erőt adtak az egykori konfliktusoknak.

Az elvek, a jogi szabályozás és a működési mechanizmusok jól definiáltak kell hogy legyenek, nem szerencsés, ha valamelyik fél erőfölényével élve kényszeríti rá akaratát a másikra (a korai titoizmusban éppen ez történt, és ez hagyományozódott át a későbbi korszakokra). Egy multikulturális rendszerben soha nem szabad olyan helyzetnek előállnia, hogy egy kisebbség kilátástalannak érezze helyzetét (ez történt a horvát

tokkal a királyi Jugoszláviában, és az albánokkal a titoizmusban a 80-as évektől), amiért az erőszak eszközehez nyúlhat, ill. olyat támogatna aki erőszakkal lép fel.

Idejekorán, még a jólét idején fel kell készülni a rossz forgatókönyvekre. A kései titoizmusban senki nem hitte, hogy a legrosszabb bekövetkezhet, mégis az történt meg.

SAŽETAK

JUŽNOSLOVENSKA DRŽAVA, NARODI I NARODNOSTI U RANOM TITOIZMU

U ovom tekstu autor pokušava da da objašnjenje kako je mogla da se stvori takva situacija (da u istorijskom trenutku, koji je bio pun nacionalnih ideja i tenzija) u kojoj je mogao da pobedi i da se održi, te da bude prihvaćen, sistem koji je bio

anacionalan. Autor predlaže takvo objašnjenje koje kaže, da su se razne nacionalne ideje i pokreti na taj taj način suprotstavili jedni drugima, da je njihova pojedinačna snaga bila anulirana snagom drugih nacionalizma.

ÖSSZEFOGLALÓ

A szerző magyarázatot próbál adni arra a háború utáni jelenségre, történelmi helyzetre, amely a nemzeti ideákkal való telítettségétől eltekintve, lehetővé tette egy anacionális társadalmi berendezés győzelmét, megmaradását és elfo-

adását. A szerző teóriája szerint erre úgy kerülhetett sor, hogy a több ellentétes nemzeti ideológia szembesítése következményéül a nacionalizmusok kölcsönösen megsemmisítették egymást.

ZUSAMMENFASSUNG

In seinem Text versucht der Autor eine nach dem Kriege vorgekommene Erscheinung, eine geschichtliche Situation zu klären, wo trotz vielen starken nationalen Ideen der Triumph, das Bleiben und die Annahme einer unnationalen

Gesellschaft ermöglicht war. Nach der Meinung des Autors es geschah folgendes: mehrere entgegengesetzte Ideologien brachten dazu, dass sich die verschiedenen nationalistischen Ideen untereinander vernichtet haben.

Зоран Вукелић, архивиста

Палић, Лудош, Келебија – језера или баре

Законом о слатководном рибарству Краљевине Југославије, који је донет 1937. године, а ступио на снагу годину дана касније, детаљно је регулисано право рибарења на отвореним водама. Оно је у целости припадало држави, уколико у тим водама није постојало право рибарења других правних или физичких лица. „Власници рибарских права из чланова 5 тачке 2 и 7 дужни су у року од шест месеци по ступању на снагу овог Закона да пријаве своја власничка права, која у смислу прописа члана 5 и даље остају на снази, Банској управи означајући и доказујући правни основ, садржај и опсег свога права. Ако у поменутом року не пријаве рибарско право, сматраће се да оно припада држави”, пише у допису који је Краљевска банска управа Дунавске бановине, 7. марта 1938. године, упутила Среском начелству и Градском поглаварству Суботице.¹⁵¹ Новосадске бирократе у наставку дописа траже од колега из Суботице и свих подручја Бановине, да их, поступајући по одредбама новоуспостављеног закона, обавесте о ситуацији на „терену”. Одмах по

примитку дописа из Новог Сада, који је запримљен у суботичкој самоуправи 14. марта 1938. године, локални бирократски апарат „покренуо” је „машинерију” како би „у смислу члана 72 Закона о слатководном рибарству и правилника о извршењу Закона о слатководном рибарству члан 1 могао затражити од Првостепене управне власти да се горе означена језера означе затвореном водом”.¹⁵²

У дописима шефа Економског одељења и градског саветника упућеним Градском поглаварству и председнику Општине Суботица, од 30. марта и 1. априла 1938. године, пошилиаоци пожурују локалне руководиоце да Палићко, Лудошко и Келебијско језеро прогласе затвореном водом пре истека законског рока, 28. априла 1938. године: „Част ми је умолити г. Претседника да на основу тач. 1 члана 2 Зак. о слатководном рибарству и чл. 1 Правилника за извршење Закона о слатководном рибарству а у вези тачке 5 члана 89 и 97 Зак. о гр. општинама као Првостепена управна власт прогласи Палићко, Лудошко и Келебијско језеро затвореном

Палић и Лудош на карти из 1824. ИАС, Ф: 3.1.2.22.

¹⁵¹ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III-38/1941.

¹⁵² ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III-38/1941.

Туристи на Палићу, почетак XX века (ИАС, Ф: 180. Збирка фотографија)

водом из властите иницијативе, из разлога што су исте омање стајаће воде незнатнијег пространства и значаја и што са отвореним водама нису ни у трајној ни у повремениој вези подесној за пролаз риба најмање прописане или веће дужине.”¹⁵³

Шеф градског Техничког одељења 5. априла исте године обавештава градско Економско одељење о следећем: „1 – Палићко језеро има површину од 997 кат. јутара, Лудошко језеро има површину од 546 кат. јутара, Келебијско језеро има површину од 133 кат. јутара; под 2 – Келебијско језеро нема везе са другим језерима. Палићко и Лудошко језеро везано је међусобно јарком тзв. Бегом. Ова веза постоји само у случају велике воде када вода из Палићког језера отиче у Лудошко језеро. За летњег времена када је мањи водостај онда нема отока воде; и под 3 – Келебијско језеро ограничено је приватним поседима до којег се може доћи јавним путевима /Миљкутским и увратином/. Палићко језеро такођер је ограничено са приватним поседима а делимично и са градским поседом. Осим са стране градских јавних посуда приступити се може језеру и са стране бановинског пута /Сенћанског/ и другим општинским путевима тзв. Дужима и увратинама. Лудошко језеро такођер је ограничено са приватним поседима а приступити му се може јавним општинским путевима са севера и југа.”

На темељу таквих извештаја и вероватно примарнијих економских интереса и из њих остварене добити, Градско поглаварство Суботице одлучило је (број Одлуке III бр. 642/1938) да Палићко, Лудошко и Келебијско језеро прогласи „затвореном водом с напоменом да ово поглаварство сматра да се одредбе Зак. о слатководном рибарству на основу члана 4 истоименог Закона не односе на поменута језера пошто су затворене воде. Уколико Краљевска банска управа сматра противно, част нам је предње пријавити знања и евидентирања ради према члану 72 Закона о слатководном рибарству.”¹⁵⁴

Међутим, из Новог Сада, седишта Краљевске банске управе Дунавске бановине, дописом број III – 20116/1938. од 25. маја, суботичком Градском поглаварству налаже се да Одлуку о проглашењу помених језера затвореним водама „одмах укине, односно стави ван снаге. Предње је потребно учинити из разлога што се ова одлука коси са Законом о слатководном рибарству. Језера испод 25 кв. Клм. У смислу т. 1. члана 3 Закона о слатководном рибарству имају се сматрати малим отвореним водама, те се према томе у смислу новог Закона ова језера не могу сматрати затвореном водом у смислу тачке 1 члана 2 Закона о слатководном рибарству.” Акт је по наредби бана потписао начелник Пољопривредног

¹⁵³ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III-38/1941

¹⁵⁴ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III – 38/1941, документ број 14

одељења Дунавске бановине.¹⁵⁵ Потом, у Суботицу су стигла и додатна објашњења из Краљевске банске управе Дунавске бановине 27. и 31. маја 1938. године о томе како се воде проглашавају затвореним и ко је за то надлежан, те ко и како региструје рибаре и издаје рибарске исказнице – риболовнице и рибарске дозволе.¹⁵⁶

прописи Закона о слатководном рибарству не односе на ова језера, која су заправо ритови.”¹⁵⁷

Дописивање између Градског поглаварства у Суботици и Краљевске банске управе Дунавске бановине настављено је до краја 1938. године. Све док то натезање није прекинуто актом Краљевске банске управе Дунавске бановине III број: 66387/

Палићка обала

Челници Градског поглаварства Суботице одговорили су Новосађанима, 4. јуна 1938. године, како не могу да „ставе ван снаге своју одлуку III бр. 642/1938. од 16. априла 1938. године из разлога јер сматра (ју) да се иста не коси са Законом о слатководном рибарству...” Из Новог Сада стиже одговор 6. јула у којем поново траже да „Градско поглаварство удовољи акту ове Банске управе III број 20116 од 25. маја 1938. године”. Суботичани одговарају 17. августа „да ово поглаварство није вољно и не може поступити према распису Краљевске банске управе Дунавске бановине III број 642/1938. из разлога јер је Палићко, Лудошко и Келебијско језеро према правомоћној одлуци гр. Поглаварства у Суботици као I степена опште управне власти III 642/1938 проглашено затвореном водом, па се према томе ни

1938, од 25. јануара 1939. године, у којем бан Дунавске бановине на основу члана 135 ст. I тач. 3 Закона о општем управном поступку доноси Одлуку да ништи одлуку Градског поглаварства у Суботици III број 642 од 16. IV 1938. год. с образложењем: да у поништеној одлуци није означен упут о правном леку, да одлука штетно делује на народну привреду „пошто се њоме противно Закону изузимају наведене воде испод одредаба Закона о слатководном рибарству јер сходно одредби тач. 3 члана 135 Закона о општем управном поступку поништена одлука коси са одредбом тач. 1 члан 3 Закона о слатководном рибарству из 1937. год. према којој језера испод 25 квадратних километара површине при средњем водостају имају се сматрати малим отвореним водама”. Даље, на крају акта суботичким

¹⁵⁵ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III – 38/1941, документ број 16.

¹⁵⁶ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III – 38/1941, документи број 17 и 20.

¹⁵⁷ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III – 38/1941, документ број 32.

Разгледница (ИАС, Ф: 180. Збирка фотографија)

бирократама је остављена упута о правном леку и адреса Министарства пољопривреде у Београду.¹⁵⁸

Но, челници Градског поглаварства у Суботици нису одустајали од својих одлука и тражили су „помоћ” на разним странама, па су о „сукобу” са Новим Садом писали и Савезу градова Краљевине Југославије са седиштем у Загребу (јануара 1939. године) и жалили се Министарству пољопривреде у Београду. О судбини окружнице Савеза градова Краљевине Југославије нема трага у архивском предмету нашег Архива, док је у Министарству пољопривреде суботички поднесак озбиљно проучен и помоћник министра пољопривреде Б. Цвијановић одлучује да: „пре доношења коначне одлуке одреди увиђај на лицу места ради утврђивања фактичног стања. Стога решавам: да отпутује у Суботицу, а затим на Палићко, Лудошко и Келебијско језеро г. Др Мужинић Славко, шеф Отсека за рибарство Министарства пољопривреде, Краљевска банска управа Дунавске бановине одредиће једног свог стручног изасланика, а трећег ће одредити Градско поглаварство у Суботици. Након извршеног увиђаја поменути чланови комисије поднеће Министарству пољопривреде извештај о нађеном стању на лицу места. Путни трошкови комисије падају на терет молиоца. Увиђај ће се извршити на дан 28 новембра о. г, а г. Мужинић ће на овом путу остати 2 до 3 дана.”¹⁵⁹ Председник Градске општине за свог представника одредио је „др. Виличић Владислава,

градског бележника с тим да заступа градске интересе по овом питању и то дана 28. и 29. новембра 1939. године.”¹⁶⁰

Представник Дунавске бановине у трочлавној комисији био је Карло Лангхофер, референт за рибарство.

Горе поменута тројка у документу насловљеном на Министарство пољопривреде у Београду, написаном на Палићу после обиласка терена 29. новембра 1939. године, о Келебијском језеру „говори” као о бари односно тршчанику, с обзиром да нема везе са другим отвореним водама, те је у погледу риболова потпуно безначајно. О Лудошком и Палићком језеру пишу: „На дан 29. нов. 1939. год. чланови комисије обишли су: а/ ЛУДОШКО ЈЕЗЕРО. Ова површина од 571 кј. 9 кв.хв. највећим делом обраста је трском. Воду добија из потока Кереша и једног канала, који га везује са Палићким језером, а вода из њега отиче каналом према Тиси. Канал који спаја Лудошко језеро са Палићким језером преграђен је на неколико места са густим решеткама, које не дозвољавају пролаз риба најмање прописане величине. Исто поток Кереш преграђен је таквом решетком а тако и канал, који повремено одводи из Лудошког језера према Тиси, преграђени су сличним постројењима /решеткама/. Према томе Лудошко језеро нема веза са другим отвореним водама, подесне за пролаз риба најмање прописане величине. Само „Лудошко језеро” по себи не може

¹⁵⁸ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III - 38/1941, документ број 57.

¹⁵⁹ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III - 38/1941, документ број 107.

¹⁶⁰ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III - 38/1941, документ број 109

се сматрати језером у смислу одредаба З.с.р. пошто је приближно око 85% обрасло трском, само неки део је чист – без трске, способан за искоришћавање у погледу риболова. Услед тога комисија налази: да Лудошко језеро само по себи представља у ствари бару /а највећим делом тршчаник/ и да нема везе са другим отвореним водама, па се према томе има сматрати затвореном водом у смислу члана 2 З.с.р.

б/ Истог дана т.ј. 29. нов. о.г. комисија је прегледала Палићко језеро и нашла: Да ова површина покривена водом представља језеро – мање од 25 кв.км површине, те се према томе има сматрати као мала отворена вода у смислу З.с.р. Палићко језеро не може се сматрати баром нити ритом, пошто његов забарени део, који је обрастао трском износи само око 25% од читаве површине, која заузима укупно око 1000 к.ј. Гро језера је чист, способан за искоришћавање у рибарском погледу и не може се подвести под појам затворених вода у смислу одредаба З.с.р.

На основу свега напред изложеног комисији је част предложити Министарству пољопривреде да изволи донети одлуку, по којој би се Келебијско и Лудошко језеро прогласисли затвореним водама, а Палићко језеро отвореном водом у смислу одредаба З.с.р.” Тај део текста потписали су др Славко Мужинић и Карло Лангхофер, а представник Суботице, др Владислав Виличић, имао је допуну: „Слажем се у свему са мишљењем комисије означеним у т. 1, 2/а овог извештаја, а у погледу тч. 2/б овог извештаја износим следећу своју примедбу: Као делегат Градског поглаварства у Суботици, одређен решењем поглаварства III бр. 2416/1939 од 28 нов. 1939 год. примећујем да у погледу Палићког језера остајем при наводима у актима гр. поглаварства III бр. 642/1938, III бр. 769/1938, III бр. 184/1938, III бр. 1536/1938 и III бр. 1662/1938, те умољавам Министарство пољопривреде, да изволи уважити разлоге, којима гр. поглаварство моли, да се уважи његова жалба, бар у колико се односи на Палићко језеро, прогласи затвореном водом у смислу одредаба З.С.Р.”¹⁶¹

Тек, 15. јануара 1940. године, др Чубриловић, министар пољопривреде Краљевине Југославије, донео је одлуку којом је потврдио наводе Краљевске банске управе Дунавске бановине везане за Келебијско и Лудошко језеро и Градског поглаварства у Суботици везане за језеро Палић. Прве две воде прогласио је затвореним, а Палићко језеро отвореном водом у смислу З.с.р.¹⁶²

Министар Чубриловић упутио је стране у сукобу, уколико нису задовољне његовом одлуком, да правду потраже у Државном савету Краљевине Југославије, што су Суботичани и учинили. Тако су чланови Државног савета „У ИМЕ ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНАСТВА ПЕТРА II КРАЉА ЈУГОСЛАВИЈЕ”, 26. фебруара 1941. године, на основу Закона о Државном

Карта Лудоша и и околине

савету и управним судовима поништили одлуку Министра пољопривреде бр. 121114/III/39 од 15. јануара 1940. године. Одлука је образложена следећим речима: „Пошто је проучио тужбу, оспорену одлуку и остале акте који се на овај предмет односе, као и одговор министров на тужбу послат писмом од 21. маја 1940. године бр. 41975/III/1940, Државни савет је нашао:

„Именована општина је својом одлуком III бр. 642/38, а на основу тач. 1 члана 2 Закона о слатководном рибарству и чл. 1 Правилника о извршењу Закона о слатководном рибарству, те на основу Тач. 5 члана 89 и 97 Закона о градским општинама као управна власт I степена решила да се језеро Палић, Лудочко и Келебијско прогласе затвореним водама из тач. 1 члана 2 Закона о слатководном рибарству. Ову одлуку је Краљевска банска управа Дунавске бановине поништила на основу члана 135 тач. 3 Закона о општем управном поступку својом одлуком од 25. јануара 1939. год. III бр. 66387/38. Против овакве одлуке Краљевске банске управе жалила се именована општина Министру пољопривреде.”

Оспореном одлуком Министар пољопривреде је у ст. 1 исте поништио наведену одлуку Краљевске банске управе III бр. 66387/38, уколико се она односи на Лудошко и Келебијско језеро, као неумесну, а

¹⁶¹ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III – 38/1941, документ број 110.

¹⁶² ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III – 38/1941, документ број 120.

КРАЉЕВСКА БАНСКА УПРАВА ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ
III Број: 20116/1938

25. маја 1938 године
Нови Сад

Предмет: Суботица град, проглашење Палићског, Лудошког и
Келебијског језера затвореном водом.

ГРАДСКОМ ПОГЛАВАРСТВУ

СУБОТИЦА

У вези акта тога Поглаварства III Бр. 769 од
20. IV. т. г. којим се доставља одлука III бр. 642 од 16. IV. т. г. о
проглашењу Палићског, Лудошког и Келебијског језера затвореном водом,
позива се Градско Поглаварство, да ову одлуку у смислу § 133 Закона
о општем управном поступку одмах укине, односно стави ван снаге.

Предње је потребно учинити из разлога, што се
ова одлука коси са Законом о слатководном рибарству.

Језера испод 25 кв. км. у смислу т. 1. § 3 Закона
о слатководном рибарству имају се сматрати малим отвореним водама,
те се према томе у смислу новог Закона ова језера не могу сматрати
затвореном водом у смислу тачке 1 в/ § 2 Закона о слатководном рибар-
ству.

Према горе наведеном не може се узети у обзир
ни акт ове Банске управе III Бр. 30886 од 6. јула 1937 год. који је
састављен још на основу Зак. чл. XIX из 1888 год. о риболову, а који
се коси са новим Законом о слатководном рибарству.

Поглаварство ће овој Банској управи доставити
одлуку о стављању ван снаге своје одлуке III бр. 672 од 16. IV. 1938
године.

Акт III број: 769 од 20. IV. т. г. узео се у об-
зир код признавања права риболова у смислу § 72 Закона о слатковод-
ном рибарству.

Рок 1. VII. 1938 год.

GRADSKO
POGLAVARSTVO
SUBOTICA

ГРАДСКО
ПОГЛАВАРСТВО
СУБОТИЦА

По наредби Бана
Начелник
Пољопривредног одељења

Е. бр. од	1084	Др.
Датум	2 јуна 1938 год.	

5/11/38

GOSPODINU PRETSEDNIKU GRADSKE OPŠTINE

SUBOTICA .

Čast mi je umoliti g. Pretsednika da na osnovu tač.1 § 2 Zak. o slatkovodnom ribarstvu i čl. 1 Pravilnika za izvršenje Zakona o slatkovodnom ribarstvu a u vezi tačke 5 § 89 i 97 Zak. o gr.opštinama kao Prvostepena upravna vlast proglasi Paličko, Ludoško i Kelebijsko jezero zatvorenom vodom iz vlastite inicijative, iz razloga što su site omanje stajaće vode neznatnijeg prostranstva i značaja i što sa otvorenim vodama nisu ni u trajnoj ni u povremenoj vezi podesnoj za prolaz riba najmanje propisane ili veće dužine.

Subotica, 1 aprila 1938 godine.

Gradski savetnik:
Pijalović

GRADSKO
POGLAVARSTVO
SUBOTICA

ГРАДСКО
ПОГЛАВАРСТВО
СУБОТИЦА

Prilozak 1 *april* 38 god.

Elektr. št.	642	Dr.
-------------	-----	-----

514/1938

ИАС Ф:47 III 514/1938

оснажио је одлуку Градског поглаварства III бр. 642/38, уколико се односи на Лудошко и Келебијско језеро, као на закону основану. У ст. 2. оснажио је одлуку Краљевске банске управе, уколико се она односи на Палићко језеро, као на закону основану, а одбацио је жалбу именоване општине уколико се односи на Палићко језеро као неумесну и без законског ослонаца.

Именована општина у својој тужби наводи, да је управна власт у тач. 2 оспорене одлуке нетачно констатовала да се језеро Палић има сматрати малом отвореном водом у смислу члана 3 тач. 1 Закона о слатководном рибарству, јер се у поменутом пропису вели да се само оне баре и млаке могу сматрати малом отвореном водом, ако су са отвореним водама

у каквој трајној илиповременој вези, подесној за пролаз риба најмање прописане или веће дужине, а како је Палић у правом смислу речи једна већа стајаћа бара, која нема никакве везе са отвореним водама, онда се не може сматрати отвореном, већ затвореном водом из ст. 1 тач. /нечитко - примедба аутора/ члана 2 Закона о слатководном рибарству. Даље наводи, да оспорена одлука није уопште расправила повреде формалног права споменуте у жалби Министру пољопривреде, које се налазе у томе што је Краљевска банска управа Дунавске бановине поништила поменућу одлуку Градског поглаварства III бр. 642/1938 на основу члана 135 тач. 3 Закона о општем управном поступку са разлога:

1. Да у поменутој одлуци Градског поглаварства нема упута о правном леку, члан 110 Зуп.

2. Да одлука штетно делује на народну привреду, пошто се њоме противно закону изузимају наведене воде испод одредаба Закона о слатководном рибарству.

3. Што се одлука коси са одредбама тач. 1 члана 3 Закона о слатководном рибарству.

Па пошто сматра да је оваква одлука Краљевске банске управе погрешна и представља грубу повреду формалног права, то сматра да је Министар пољопривреде био дужан да то узме у оцену и одлуку Краљевске банске управе III бр.66387/38 као такву у целости поништи.”¹⁶³

Даље, у документу који је потписао Живко Јовановић, председник Првог одељења Државног савета, странама у спору објашњено је зашто је донета оваква одлука и шта им је чинити у будућности. Скори почетак Другог светског рата на нашим просторима и поратна промена друштвено-политичко-економског система у земљи „прекинули” су спор хијерархијски различито ранжираних заједница. Виша је нестала, а нижој је остављено да господари воденим природним богатствима, уважавајући прописе које је доносила нова власт, коју није много интересовало јесу ли те воде затворене или отворене, судећи по каснијим збивањима.

ÖSSZEFOGLALÓ

A különböző társadalmi-politikai közösségek közötti ellenségeskedések egybeesnek az emberiség szervezett létezésének kezdeteivel. Az összetűzések igazi okai mögött az anyagi nyereség és az abból eredő hatalom megnyerése rejlik. Az összetűzések eredménye függött a jogi államtól és annak képességétől, hogy az mennyire tudja felülvizsgálni a

törvények betartását, és ezáltal a közösség életének szabályozását. Erről szól az a II. világháború kezdetét megelőző esemény, amikor a helyi - szabadkai és a regionális - újvidéki állami igazgatási szervek a vizek tulajdonjogát szabályozó törvények többértelműsége miatt összetűzésbe kerültek.

ZUSAMMENFASSUNG

Paralell mit dem Anfang der organisierten Lebensweise der Menschheit sind auch die Feindlichkeiten zwischen verschiedenen gesellschaftlich-politischen Gemeinschaften begonnen. Die wirklichen Gründe dieser Feindlichkeiten liegen in ihrem Streben nach der Macht, was nur durch materiellen Gewinn realisierbar war. Wie sich das entwickelte, hängt davon ab, ob der Staat im Stande war die Durch-

führung der Gesetze zu sichern und so das Leben in der Gesellschaft zu regeln. In diesem Text wird ein solches, vor dem II. Weltkrieg vorgekommenes Ereignis beschrieben und zwar zwischen der städtischen Administration in Subotica und der städtischen Administration in Novi Sad – als sie sich wegen Gewässerbesitzrechts konfrontierten.

¹⁶³ ИАС, Ф: 47. Економско одељење, III – 38/1941, документ број

Fábián Borbála

A Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság első éve

111 éves a szabadkai villanyvilágítás

A Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság megalakulása majdnem annyi időt vett igénybe, mint a gázvilágítás bevezetése Szabadkára, ezért a Részvénytársaság első éveit a megalakulásának időszaka is hozzátartozik. A Részvénytársaság első üzleti évét is annak idején meghosszabbították, mivel a villanyvilágítás bevezetésére még 1896 karácsonyán sor került, viszont az első villamos Szabadka utcáin csak 1897. szeptember 7-én indult el.

A Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság története még az 1880-as években kezdődött, mert akkor akadt már olyan vállalkozó, aki helyi ló- vagy gőzvonatású vasutat létesített volna a városban. Ezzel a vállalkozóval a város nem kötött szerződést, de ezt az ötletet átvette a későbbi vállalkozó Bobula János. Mindkét Bobula János, apa és fia is, nagy szerepet játszott Szabadka életében, előbbi mint a Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság megalapítója, a fiú mint a Mária Valéria kórház tervezője. Mindketten építészek voltak, de idősebb Bobula János országgyűlési képviselő is volt, s itt Szabadkán a Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság miatt panama ügybe is keveredett, ugyanis s a befektetők pénzét másra használta fel. A csődbe jutott vállalatot Lindheim Ernő bécsi vállalkozó vásárolta meg, aki nemcsak a megfelelő tőkével rendelkezett egy ilyen vállalkozáshoz, hanem tapasztalata is volt hozzá, hiszen Pécsen már megvalósított egy ilyen vállalatot.

A gázvilágítással ellentétben a villanyvilágítás és villamos közlekedés kapcsán Szabadka városa tanácsának döntését nem segíthették más városok tapasztalatai, mivel ez nemcsak az országban, hanem a világon is újdonság volt. Európában a második villanyközvilágítással rendelkező város Temesvár volt. (A villanyvilágítás 19. századi magyarországi elterjedéséről lásd a mellékelt táblázatot.)

Szabadka 12 évvel később követte Temesvárt az áramszolgáltatás bevezetésében, de a villany közvilágítás csupán 1933-tól valósult meg. Az 1880 és 90-es évek az elektrotechnika gyors fejlődésnek az időszaka volt. Ugyanakkor nemcsak egyre több nagyvárosban jelentek meg az áramszolgáltató telepek, hanem a kisebb települések is akár egy gőzmalom fölős energiáit is fel tudták használni áramtermelésre, mint az Zentán történt.¹⁶⁴ Nagyobb városok esetében ugyanazzal a nehézséggel kellett szembe nézni, mint a vízvezeték, vagy a gázvilágítás bevezetésénél, hiszen a hálózat kiépítése az üzem felépítésén túl komoly költségeket jelentett. Szabadka, azért különleges város, mert a 19. század két modern világítása ugyanabban az évtizedben jelent meg a városban, s a kettő bevezetése között csupán 6 év telt el (!). Még figyelemre méltóbb, hogy ez egy alföldi nagyterjedésű magyar városban ment végbe, ahol számottevő ipar abban az időben még nem létezett, ugyanis a korabeli vélemény szerint a modern „vezetékes” világítási forma bevezetésére az alföldi városok nem alkalmasak, mert túl nagy kiterjedésűek.¹⁶⁵ Másrészről ehhez az is hozzájárult, hogy Szabadka Magyarország harmadik legnagyobb lakossággal rendelkező városa volt, és a villanyvilágítás bevezetését már korábban elhatározták.

A villanyvilágítás pontosan ugyanabban az időben került szóba Szabadkán mint a többi városban. Ez az időpont az 1880-as évek eleje, a villanyvilágítás valódi térhódításának is kezdete, hiszen először sikerült nemcsak a fényforrást megoldani, hanem az áram továbbítását is. 1879-ben készítette Edison az első sorozatgyártásra is alkalmas – szénzásal – izzólámpát. Ugyanebben az évben Swann is feltalálta és szabadalmaztatta izzólámpáját, kettejük megegyezésével – közös céget alapítottak, ami 1883-tól gyártotta az Ediswann izzókat.¹⁶⁶ Magyarországon az izzógyártás 1887-ben kezdődött a magyar villamos izzólámpagyárban.¹⁶⁷

¹⁶⁴ 1893-ban alakult meg a Vartus Alajos és Társai Közkereseti Társaság kezdetben cserép és téglágyártással foglalkozott, majd gőzhengermalommal is. 1895-ben a malom gépházában két áramfejlesztőt helyeztek el, amelyeket felváltva működtettek a gőzgéppel. Melléktevékenységként 3 kilométer hosszú utcai villanyhálózat épült ki 1895-ben, biztosítva a közvilágítást is azon a szakaszon, amelyen az akkor idelátogató Ferenc József császár és magyar király vonult végig (Zenta monográfiája I., Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, Zenta, 2000, 343.)

¹⁶⁵ Technika világa, szerk: Beke Manó, Bp., é. n., 489.: „A vidéki városok, különösen az alföldi nagyobb városok, ugyanis oly rendkívüli nagy területen fekszenek, hogy világításuknak egy központból való ellátása igen nagy tőkebefektetéssel járna és tekintve, hogy ezen városok lakossága jórészt földművelő; nagy magánfogyasztásra ott számítani nem lehet, minek következtében nagyobb tőkebefektetés igen kockázatosnak látszik.”

¹⁶⁶ Horváth Árpád, Edison, Bp., 1983, 78.

¹⁶⁷ Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, szerk: Matlekovits Sándor, VII. kötet; Bányászat, kohászat, ipar. Bp., 1898. 383.

Angliában, Godalmingban 1881-ben helyezték üzembe az első közszolgáltató erőművet a világon.¹⁶⁸¹⁶⁸ Landes, David S., Az elszabadult Prométheusz, technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig, Budapest, 1986, 400.

A második 1884-ben Temesváron kezdett üzemelni.¹⁶⁹ A bécsi Anglo Austrian Brush Electrical C. L. által kiépített rendszer egyenáramú volt, amivel sok probléma akadt, ezért 4 évvel később Ganz -rendszerű váltakozó áramúra alakították át.¹⁷⁰ 1892-ben pedig a városnak sikerült megvásárolnia az erőművet az angol tulajdonostól, és 1893. január 1-től házi kezelésbe vette.¹⁷¹

A millenniumi kiállítás alkalmával már több mint 30 közcélú áramfejlesztő telep működött az országban. Az 1890-es évek közepe különösen kedvezett a villanyvilágítás bevezetésének, hiszen az egyes települések „egymással versenyezve” igyekeztek lakóhelyük szépítésén és modernizálásán. akkoriban a millennium maradandó emlékének tűnt a villanyvilágítás bevezetése is. Szabadkán a villanyvilágítás bevezetése nem a millennium emlékére készült, hanem egy sokkal hosszabb folyamat a véletlenek összejátéka folytán ekkor ért véget. A szabadkai villanyvilágítás kezdete 1883-ra nyúlik vissza, mikor a szegedi próbavilágítás mellett, után szóba került az 1883. január 31-i közgyűlésen, hogy 14 éjjelen a Ganz Szabadkán is tartson próbavilágítást. Ezt akkor azért vetették el, mert egyrészt a villanyvilágításnak sokféle fajtája van, másrészt még nem lehetett tudni, hogy ezek közül melyik a legjobb. A közgyűlés ezért a tanács elnökre (polgármesterre és a városi építész mérnökre bízta a villanyvilágítás fejlődésének nyomon követését.¹⁷²

A nyomon követők közül a polgármester nem a legjobban végezhetette a munkáját, hiszen az egyik újság híre szerint a Ganz egyik mérnökét, aki a villamos világítás bevezetése miatt kereste, nem engedte be magához 1893-ban.¹⁷³ Később annál inkább a részvénytársaság híve lett, hiszen nemcsak az első áramfogyasztók közt található meg a neve, hanem a részvénytársaság igazgatósági tanácsában is. A Ganz mérnöke, azért kereste fel a várost, mert ebben az időben Bobula Jánosnak már sikerült elérni, hogy az eredetileg a gőzüzemű vasútra kiadott engedélyt, megkapja a villamos vasút építésére. A villamos vasúthoz,

pedig egy centrálét, villanytelepet kellett építeni, amiből magánosoknak és iparosoknak is tudott a telep áramot szállítani. Erre pedig a befektetőnek gondolnia kellett, hiszen a villamos itt Magyarországon veszteséges vállalkozás volt, csak az árameladások tették nyereségesé ezeket a vállalkozásokat.

A villamos vasút ötletének felvetője, az idősebbik Bobula János - fővárosi építész és Lubló városának országgyűlési képviselője - azonban nem akart sokáig várni arra, hogy ez az üzlet nyereséges legyen, tehát panamázott. Megbízottját, Gombos Gyulát leküldte Szabadkára, hogy a vállalkozáshoz „szponzort”, illetve tőkét találjon. Ő a jóhiszemű Vermes Lajossal kötött szerződést, mely szerint 7.500 forintot fizet Bobula Jánosnak a koncesszió kieszközlése miatti tanulmányaira, és további 10.000 forint kölcsönt ad, melyet a vasút kiépülése után 20.000 forinttal fizet vissza Bobula. „Ez a megtérítési kötelezettség azonban csak illusiorius dolog volt, mert bizony Bobula János nem volt oly vagyoni viszonyok között, hogy azt tehette volna, vagy akarta volna tenni, - hiszen akkor már a csőd szélén állott - (...) A villamos ügye pedig ezalatt igen szépen haladt előre; előbb a sineket és a talpfákat azután pedig a vállalkozókat fektették le a Bobula János által saját szaklapjában hirdett ideális elvek, - az előbbiek t. i. a sinek és a talpfák árverésre - az utóbbiak a vállalkozók csődbe kerültek úgy, hogy egy tömeg lett az egészből!”¹⁷⁴ Az ügy vesztese Vermes Lajos - szabadkai tornatanár - volt, akit Bobula János sikkasztónak nevezett, majd becsületsértési és rágalmozási pert is indított ellene, mikor az alaptalan vádak miatt becsületét próbálta megmenteni.

A Bobula János-féle vállalat panama voltát bizonyítja az is, hogy a várossal még 1891-ben kötötték meg a szerződést, mire hamar megkapták a minisztérium jóváhagyását is, de három évvel később sem tudott eredményt felmutatni. Lindheim Ernő és társai, bécsi vállalkozó 1894-ben vették át a koncessziót, de a minisztériummal való egyeztetés miatt a várossal csak 1895. június 20-án köthetett új szerződést.¹⁷⁵ Az új szerződés alapja a néhány részletében megváltoztatott Bobula-féle szerződés és az 1894. szeptember 13-i közgyűlés 340. sz. határozatába volt. Ez utóbbiban indokolták meg, hogy miért bíznak az

¹⁶⁹ Az I.B.E.C.L. testvérvállalatának, a bécsi Anglo Austrian Brush Electrical C. L. képviselője kereste meg Temesvár városát, az 1882. november 30-i közgyűlés elfogadta az ajánlatot. A szerződés 300 db egészéjjeli, 200 db féléjjeli és 16 db ivlámpára szólt, amiért a város 24500 frt általánosságban fizet; ezt módosították 730 izzólámpára és 30000 frt-ra változott a város által a közvilágításért fizetett összeg is. 1884. november elsején gyúltak ki az első villanyfények, s ezzel megkezdődött a verseny is a légszesszel. Az angol vállalat azonban a temesvári üzemére ráfizetett, s az ügykezelés is nehézkes volt a távolság miatt. 1891-ben még a gáztársulatnak szerette volna átadni, de 1892-ben a város is belépett a tárgyalásokba és szeptember 27-én megvette az üzemet 200000 koronáért és a hálózatot, amely 1893 január elsejével lett a városé. 1888 óta a lakosság is szolgáltatott áramot. 1898-tól a vállalat a 60000 koronás közvilágítási díj 1/3-ról lemondott, 1902-től pedig ingyenes lett, sőt évente 15000 koronát fizet a városi pénztárba. (Temesvár vármegye monográfiája, szerk.: Borovszky Samu, Bp., é. n., 154-155. és 277. o.)

¹⁷⁰ Dr. Rosta István, Fejezetek Magyarország technikatörténetéből, Szent István korától a XX. századig, Bp., 1995, 287.

¹⁷¹ Temesvár vármegye monográfiája, szerk.: Borovszky Samu, Bp., é. n., 156.

¹⁷² SzTL F:002. mérn. 7/1883.

¹⁷³ „A hazugságon kapott polgármester. A Ganz részvénytársaság egyik főmérnökét (Schillert) a cég leküldötte Szabadkára a villanyvilágítás behozatala illetve a várossal előleges megbeszélés végett, ki is f. hó. 15-én a gyorsvonattal a villanyvasut részvénytársaság képviselőjével megérkezvén, értesítették a polgármestert ittletükről és kérték az időt meghatározni az előleges megbeszélésre, ki is azon üzenetet küldte vissza, hogy az urak csak várjanak szobájukban ő azonnal fel fog menni. Egy félórai várakozás után megjelent a pinczér mondván, hogy a polgármester végtelenségig sajnálja azonban nem jelenhet meg, mert főispán ő méltósága egy fontosabb ügyben azonnal megjelenésre hivat. „A képviselők utána elmentek a főispánhoz, akit egyedül találtak. S kiderült, hogy a főispán nem hívatta a polgármestert. (Szabadkai Hírlap, 1894. dec. 2., IX. /48, 2.o) vagy 50. szám. 1893. június hó 18-án.

¹⁷⁴ Bobula-Vermes-féle esküdtzéki tárgyalás, In: Bácskai Ellenőr, 1895. október 24., 2.

¹⁷⁵ SzTL F:002. III. 195/1897.

új vállalkozóban: „tekintettel arra, hogy az ajánlatot tevő Lindheim Ernő és tsai cég által az ország több városában teljesített hason természetű munkák kivételéből arra lehet következtetni, hogy a Szabadka-palicsi közúti villamos vasút már régóta vajdú ügye a városi vasúttal egyetemben rövid idő alatt megoldást nyer; s végül tekintettel arra, hogy engedélyezés esetén az ajánlattevő cég magánosok részére villamos világítást s a kisipar részére olcsó hajtó erőt fogna szolgáltatni;¹⁷⁶ (...) Kimondja továbbá a törvh. bizottság, miszerint a magán fogyasztásra szánt villamvilágítás bevezetése végett – amennyiben az a fennálló gázgyári szerződéssel nem ellenkezik – nevezett céggel szintén tárgyalásba bocsátkozik –”.¹⁷⁷

A villanyvilágítás bevezetéséről 1895-ben új szerződést kötött a szabadkai városi tanács a „Lindheim és Társa” céggel, melyben pontosították a villanyvilágítás pontos feltételeit és az eredeti szerződéshez képest csökkentették az engedélyes monopóliumát, vagy kizárólagos áramszolgáltatási jogait, 30 évről 20 évre. A szerződéshez szükséges fogyasztók megléte ekkor már nem lehetett kérdéses, hiszen erre vonatkozó határozatot nem tartalmaz az új szerződés. Az 1894-es szerződésben még a következő kitétel szerepelt: „A villamos világítást a vállalt akkor köteles bevezetni, ha 1000 drb. 16 normal gyertya erejű lámpa,¹⁷⁸ lámpánként évi 800 órai fogyasztása biztosított. Egy 16 normal gyertya fény erejű izzó lámpa fogyasztása óránként maximális árral 23/4 krba kerül, ez árból lámpánként”.¹⁷⁹

Amikor egy városba új világítási formát majd bevezettek, aláírási íven mérték fel az előzetes fogyasztói igényeket. Arra, hogy ez Szabadka esetében is megvalósult volna – mint Baján vagy Kecskeméten – nem találtam adatot csupán egy 1893-as újsághirdetést,¹⁸⁰ viszont a telep birtokba vételéről szóló közjegyzői okirathoz csatolták az első villanyfogyasztók listáját is.¹⁸¹ A lista összeállításáról keveset lehet tudni, hiszen a nevek nem abc sorrendben szerepelnek, nem a használt lámpák száma szerint, sőt valószínűleg nem is a belépési idejük sorrendjében szerepelnek, hiszen a szerződési sorszámok nincsenek emelkedő, vagy csökkenő sorrendben a listán. A lista 1897. augusztus 25-én készült. A várossal kötött szerzés szerint a villanyvilágítást akkor kezdi el a részvénytársaság, ha legalább 1000 darab 16 normálgyertya fényű lámpára lesz igény. A lista szerint, ami 8 hónappal a világítás kezdete után készült már 1769 izzólámpát és 24 ívlámpát szereltek fel, s ezek közül 1582 izzólámpa és 18 ívlámpa üzemelt is, valamint további bekötések voltak folyamatban, hiszen az első üzleti évről

készült jelentés és zárszámadás szerint 1897. szeptemberében már 2128 volt az izzólámpák száma és 23 az ívlámpáké.¹⁸² 1898-ban ez a szám tovább emelkedett 3490 izzólámpára és 27 ívlámpára.¹⁸³ Hogy kik lehettek a villanyvilágítás bekötői 1897-98-ban és a későbbi években kevés információval rendelkezem. A bekötések mindenekelőtt az elektromos fővezetékek mellett voltak, illetve ezektől nem nagy távolságban, mint az a mellékelt térképen is látható. Az 1900-as években a hálózat jelentős kibővítésére került sor, hiszen ekkor nemcsak Palics, majd Sándorfalva kapott villanyvilágítást, hanem a városi hálózat bővült. Ez utóbbit Damjanovné Zimmer Sarolta is említi emlékiratában az Így éltünk Szabadkán-ban.¹⁸⁴

Szerinte 1912-ben épült a villanyközpont, mert ekkor vezették be a villanyt utcájukba a Magyar utcába, ami téves információ, mégis egyik emléke, hogy a vasúti hivatalnok, akinek a környékükön lakásában először volt villany, éjszakaként kinyitotta az ablakokat, hogy a járókelők megbámulják, azt mutatja, hogy a villanyvilágítás még ekkor is újdonságnak számított.

A villanyvilágítás első bevezetői azonban nem kisemberek voltak. A közjegyzői okiratban szereplő 84, illetve 88 fogyasztó szinte mindegyikét sikerült beazonosítanom. Az első várakozással ellentétben nem a Szabadka leggazdagabb polgárait tömörítő virilis listáról, hiszen ezen főként földbirtokosok szerepelnek, és nagyrésztük nem is a városban, hanem külterületen lakik. Bár a viriliseket Szabadkán értéképviseleőknek hívták. A listán 13 személy szerepel, akik közül csak 2 volt az első tíz között, s ők is csak diplomájuk miatt, mert az oklevél rendelkezőknek kétszeresen számították az adóját. A listán szerepel 8 választott bizottsági tag is, valamint a főispán, a polgármester, egy országgyűlési képviselő, Bács-Bodrog vármegye aljegyzője és országgyűlési képviselő, a rendőrfőkapitány, az egyik városi mérnök (tb.¹⁸⁵ főmérnök is.), az ipartestület elnöke, 2 főorvos, a tanítóképző igazgatótanácsosa. Az egyik érdekesség, hogy a leendő polgármester dr. Bíró Károly is, mint ügyész helyettes szerepel rajta, valamint még az ügyvédi kamara elnöke és 10 ügyvéd (14.77%). 10 földbirtokos (11.36%) és 6 háztulajdonos (6.8%) mellett 18 kereskedő (20.45%) van, ami a legnagyobb csoport, de részben ide-sorolhatóak az 5 iparos (5.68%) is, hiszen ők maguk adták el az általuk készített termékeket. Ennek az 5 iparosnak fontos volt, hogy haladjanak a korrallal – egyrészt, mert országos hírnevük volt, másrészt mert a vevőkörük megkívánta, hiszen üzletük a főtéren volt. Az iparosok a legkülönbözőbb szakmákból vannak: éksz-

¹⁷⁶ SzTL F:002. kgv. jkv. 1894, 143. o.

¹⁷⁷ U. o.

¹⁷⁸ A „16 normál erejű lámpa” kifejezés a 16 normál gyertya fényű 110 voltos izzót jelenti, amely a korban a közönséges villanykörte.

¹⁷⁹ Szabadkai Hírlap, 1894. nov. 18., IX/46., 2.o.

¹⁸⁰ „Alólirott bizatot meg a villamosvilágításra vonatkozó viszonyok és leginkább a várható fogyasztás tanulmányozásával és ezen megbízás következtében azon kéréssel fordul a mélyen tiszt. nagyközönséghez, miszerint azon esetben, ha a berendezendő vezetékhalózathoz csatlakozni hajlandó, az esetben a kiadott és szétosztott bejelentési ívet kitölteni és becses aláírásával ellátva mielőbb hozzám visszaszármasztatni méltóztassék.” (Gombos Gyulla, Villamvilágítás Szabadkán, In: Szabadság, 1893. június. 20, 3.)

¹⁸¹ F:39. 61. doboz 333/1897

¹⁸² Szabadkai villamos vasút és világítási részvénytársaság I. évi jelentés és zárszámadás az 1898-iki üzletéről., Budapest, 1899, 1.o.

¹⁸³ U. o.

¹⁸⁴ Damjanovné Zimmer Sarolta, Így éltünk Szabadkán, Budapest – Zagreb, 2003, 86.

¹⁸⁵ tb = tiszteletbeli

erész (Czeizner Gyula), órás (Németh Péter), rézműves (Bartek Károly), szűrszabó (Lendvay Mihály) és cipész (Wilheim János). A felsorolt szakmákból is látszik, hogy az elektromos áramot ők is világítási célokra használták. Az első elektromotor beszerelésére csak 1899-ben került sor.¹⁸⁶ A kereskedők is a legkülönbözőbbekkel foglalkoztak, többségükben divatáru/kézmű vagy fűszerkereskedők, de két könyv és papírkereskedő is található a listán. A kereskedők mellett várható lett volna a vendéglősök, aki az emberek esti szórakozási lehetőségéről is gondoskodtak, nagyobb számban, de csupán egy kávéház üzemeltető (Kárpáti Jakab), három vendéglős (Oláh Béla, Szuvajcsevits Obrád és Tumbász Lázár) és két szállodatulajdonos: Lichtneckert András (Arany Bárány Szálló) és Wittmann Károly (Nemzeti Szálló). A villanyvilágítást két gyógyszerárba is bevezették: Szigeti József – a város 6. patikájába – és Szilberleitner Ferenc¹⁸⁷ a Segítő Máriához címzett patikába, amit nem sokkal korábban vett át és újított fel. Az orvosok kétszer annyian (4.54%) találhatóak meg a listán, mint a gyógyszerészek (2.27%), s mint már említettem kettő közülük főorvos. Az egyik Dr Wilhelm Adolf, a kórház igazgató főorvosa. A másik dr Bartha Antal, Palicsfürdő főorvosa.¹⁸⁸ A magánszemélyek mellett testületek és hivatalok is az elsők közt vezették be helyiségeikbe a villanyt. Ezek voltak: a Tanítóképző, a Közgazdasági Bank, Mária Valéria kórház, Máv. Altiszi Kör, Nemzeti Casinó, Sport Egylet, „Vár. Javadalmi Bérőség” (Városi Javadalmi Hivatal), Hartmann Co., „Competeure im Magazin” és a „Präperandi” (Präparandia), vagyis a Tanítóképző.

A lista érdekessége, hogy azt is följegyezték, hogy ki mivel világított, mert az ív- és izzólámpák számát összegezni kellett, hogy valóban elérje a szerződésben kívánt mértéket. A listát 1896-ban nem írhatták volna meg, hiszen 1896 decemberében 800 lámpával kezdődött a villany világítás.¹⁸⁹ A századfordulón is azt írták, hogy a „villamos világítást még csak a magánházakban alkalmazzák”.¹⁹⁰ Ez a kijelentés csak annyiban igaz, hogy városi közvilágítás céljára Szabadka belvárosában 1912-ig nem szereltek fel ívlámpákat, s akkor is csupán a Kossuth Lajos utcába öt lámpát,¹⁹¹ valamint a MÁV személypályaudvar előtt – és a pályaudvaron is – ívlámpák világítottak.

A magánosok közül az ívlámpát felszereltetők voltak kevesebben, csupán kilencen 18 lámpát. Közülük négyen izzólámpával nem világítottak, csak egyenként három ívlámpát gyűjtöttek fel, míg szintén hárman csupán 1 ívlámpát kértek. Ívlámpával világítók csupán kereskedők és vendéglősök, szállodások voltak, kivételt képez a Képezde 3 ívlámpája, de a táblázat név rovatában, azt jegyezték meg, hogy ideiglenes. Az ívlámpának sokkal nagyobb volt a fénye, de a fogyasztása is,¹⁹² tehát

működtetését kevesebben engedhették meg maguknak. S az izzólámpa feltalálásáig az elektromos áram nem volt alkalmas – és gazdaságos – kisebb helyiségek világítására, mert az ívlámpáknak ehhez a feladathoz túl erős volt a fényük.

Az izzólámpával világítók már sokkal vegyesebb képet mutatnak, hiszen az egy villanykörtétől a 183-ig, sokféle csoportja megtalálható a fogyasztóknak. A sor legalján található minden bizonyonnyal csupán egyetlen helységbe vezették be a villanyt, míg a tetején található egész épületeket, házakat világítottak elektromos árammal. A közjegyzői okirat táblázata szerint 1582 izzólámpa volt használatban, én 1572 izzót számoltam össze. A felszerelt lámpákkal együtt 1769 a táblázat összesítése, de ha összeadjuk az itt szereplő számokat (9+66+167+54=296), akkor más végeredményre jutunk, mert a végösszeg ekkor 1878 lesz, a számításaim szerint pedig 1868. A továbbiakban számításaim eredményét közlöm. Négy részre csoportosítottam a fogyasztókat. Az első csoportba tartoznak az 1–15 izzóval rendelkező fogyasztók ötvenketten voltak (59%) és az összes izzó 24.78%-a volt a tulajdonukban. A második csoport a 16 és 30 darab közötti izzóval rendelkezők huszonketten (25%) az összes izzó 25.32%-át birtokolták. A harmadik csoportba tartozók, akinek 30 izzónál több, de 100 izzónál kevesebb volt a használatukban csupán heten (7.95%) voltak, de az izzók 24.4%-a volt a használatukban. Az utolsó csoportba a három (3.4%) nagyfogyasztó tartozik, akik az izzólámpák 25.4%-át birtokolták. A négy csoport mindegyik, tehát nagyjából az összes lámpák számának egynegyedével rendelkezett.

A listán szereplő személyeknek próbáltam megkeresni a lakóhelyét, illetve, hogy az üzletük merre volt található, hogy a kapott információkat összevetthessem a villanyvilágítási hálózatról készült térképekkel. Ezt a feladatot csak részben sikerült megoldanom, hiszen 35 névhez tartozó címet nem sikerült azonosítanom (40%), és az azonosított címek esetében is előfordulhat, hogy a tulajdonos nem otthonába, hanem üzletébe – esetleg mindkét helyre, vagy bérházába vezette be a villanyvilágítást. A megtalált címek alapján az első körben lakók többségben található, hiszen huszonketten vannak. A térképek, például a „Szabadka szab. kir. város villamos vezetékhalozatának tervrajza”¹⁹³ alapján is az hálózat nagyobb része erre a területre esett. A terület kiemeltségét jelzi az is, hogy a vasúti átjárón kívül – ahol erre a műszaki szempontból volt szükség – csak ezen a részen volt földalatti vezeték, ami sokkal többbe került a Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaságnak, mint a légvezeték. A világítási áram vezetékeinek elhelyezéséről szóló jegyzőkönyv ezt a területet a következőképpen határozta meg: „Az aluljáró keleti sarkától a törvényszéki épület délnyugati sarkáig,

¹⁸⁶ Szabadkai villamos vasút és világítási részvénytársaság I. évi jelentés és zárszámadás az 1898-iki üzletéről., Budapest, 1899, 1. o

¹⁸⁷ Szilberleitner Ferenc neve a listán Silberleitner Ferenként szerepel.

¹⁸⁸ Városteremtők II., 172.

¹⁸⁹ Bács-Bodrog vármegye monographiája, I., szerk.: Borovszky Samu, Budapest, é. n., 197.

¹⁹⁰ U. o.

¹⁹¹ Braun Ferenc, Szabadka városháza, Szabadka, 1912, 25.

¹⁹² Horváth Árpád, Edison, Bp., 1983, 77-78.

¹⁹³ 1896-1971 Elektrovjvodina, Subotica-trans, 75, szerk.: Miroslav Galer, Subotica, 1972., 196. és az SzTL F:002 III. 195/1897 térképe.

valamint a Damjanich utca és Hunyadi tér kereszteséseig földalatti vezeték alkalmazandó. Ezen utóbb megjelölt ponttól kezdve a földalatti vezeték a Kosuth utca sarka felé özv. Parcseticsné, Lichtneckert és Manojlovics, Prokesch házak mellett, mindenütt az aszfaltjárda szegély sor mellett vezetendő és a vasúti feljáró után a Mamusich, Vermes és Leovics házak előtt a fasor közepén vezetendő. A Kosuth utcában az éjszaki oldalon a fasortól az utca tengely felé 0.50-1.00 mnyire földalatti vezeték fektetendő. A szt. István téren a Lénárd Sztojckovich Vermes Gábor. Milinovic féle házak előttföldalatti vezeték és pedig az aszfalt járda alatt a Deák utcában eltérőleg a vállalat kérésétől illetve javaslatától a Rudics háztól Vermes Béla házáig földalatti vezeték köttetik ki, ha a vállalat a világítási hálózatot oda is kiterjesztené.”¹⁹⁴

A villanyvilágítás vezetékai tehát majdnem ugyanazt a téglalapot jelölik ki, mint a kövezés és a légszuszkozvilágítás,¹⁹⁵ azzal a különbséggel, hogy a villany a belváros déli részére koncentrálódott az első időkben. Ennek a területnek villannyal való ellátása könnyebb is volt a szegedi úton – a szegedi szőlőkben – lévő áramfejlesztő telepről, mert közelebb volt. A részvénytársaság villanytelepe 13 munkást foglalkoztatott.¹⁹⁶ Straub Sándor a Magyarország közcélra való elektromos áramfejlesztő telepei című könyve szerint az egyfázisú 2000 voltos váltakozó áramot 5 gőzgép (900 LE) 4 gőzkazán, és 5 dinamó állította elő.¹⁹⁷ Hat évvel később – a hálózat bővítése miatt az áramtermelő berendezéseket is korszerűsíteni kellett – már háromfázisú 2000 voltos váltakozó áramot állítottak elő Szabadkán a 4 gőzgép (2300LE), 3 gőzkazán (527 LE), és a 4 dinamó (1020 kW).¹⁹⁸ Ebben a hat évben megduplázódott a fogyasztók száma, ami az árammérők számából látszik 1905-ben még 511 fogyasztásmérő (elektromosság számláló) volt a városban 1911-ben már 1193(!). Az izzólámpák száma kisebb mértékben növekedett, hiszen 1905-ben 10210 izzó volt a hálózatba kapcsolva, 1911-ben pedig 17706 izzólámpa.¹⁹⁹

Az 1890-es évektől a villany konkurenciát jelentett a gázvilágítás is, hiszen olcsóbb volt, és Auer von Welsbach találmánya az Auer-éző fényereje megközelítette a villanyvilágításét, valamint az emberi szem számára is kellemesebb volt a zöldes fénye.²⁰⁰ A villanyvilágítás az első években luxus cikk volt, illetve a vásárlókat becsaló újítás. Erről tanúskodik a szabadkai közcélú villanyvilágítás kezdetéről tanúsító újságcikk: „A villamos világítás megindult s sok nézője akad a kirakatok előtt,

ahol az bevezetve van. A villamos fény brilliant világításba helyezi a kirakatokat s az azokban lévő árucikkek csábítóan vonzák a közönséget.”²⁰¹ A fogyasztók tehát először 1896 karácsonyán használhatták a villanyvilágítást, a Szabadkai villamos vasút és világítási részvénytársaság viszont 1896. december 19-t tartotta a villanytelep megnyitási napjának és a villanyvilágítás kezdetének.²⁰² Véleményem szerint december 19-én a próbavilágítás indulhatott meg, mert kevéssé valószínű, hogy a lakások hamarabb kaptak volna áramot, mint az ugyanabban a hálózatban lévő üzletek. A villanyvilágítás gyors bevezetésére a Lindheim Ernő és társai céget a várossal kötött szerződése is ösztönözte, mely szerint ha a „kormányhatósági engedély kézbesítésétől számított 1 év alatt a villamos áram szolgáltatását meg nem kezdi, tartozik hetenként 100 forintot fizetni”.²⁰³

A részvénytársaság csak 1898 végével zárhatta első üzleti évét, mert a villamos pálya építése – az előzetes tervekkel ellentétben – elhúzódott és csak 1897. szeptember 7-én került sor a beüzemelésére. A Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság (Szabadkaer electricische Strassenbahn und Beleuchtungs Actiengesellschaft) 1897. július 13-án kapta meg a kereskedelemügyi minisztertől az engedély okiratát és augusztus 9-én alakult meg. A részvénytársaság alapszabályait nyomtatták ki. A társulat részvényeseiről keveset lehet tudni. az biztos, hogy bécsi vállalkozók mellett szabadkaiak is voltak. A részvényesek meghatározását nehezíti, hogy az előzetes tervekkel ellentétben – mint például a Bobula-féle részvénytársaságban – nem névre szólóak a részvények, hanem sorszámmal ellátottak voltak, melyekből minden évben bizonyos mennyiséget kisorsoltak és ők megkapták részvényeik értékét, vagyis befektetett tőkéjüket. 1898-ban a részvénytársaság igazgatóságában bécsiek és budapestiek mellett két szabadkai is részt vett: Mamusich Lázár, a polgármester és ifj. Vermes Béla, országgyűlési követ.²⁰⁴ A századforduló után, mikor az osztrák tőke helyett belga részvényesei voltak a vállalatnak már több szabadkai foglalt helyet az igazgatóságban: Dr. Békeffy Gyula, Lichtneckert András, Mamusich Lázár, dr. Milkó Izidor, Vermes Béla. A felügyelő bizottságban is szabadkaiak kaptak helyet: ifj. Frankl István, Horvátovich Ernő és Mucsy György.²⁰⁵

A Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság első éveinek egyik legnagyobb eredményének nemcsak az tekinthető, hogy a nagyvárosi – és ezáltal a modern -

¹⁹⁴ SzTL, F: 002. 2848.(III 195/1897.) 502 p

¹⁹⁵ Lásd bővebben Fábrián Borbála, TÉRRAJZ, A gázvilágítás bevezetéséről Szabadkán, In: Ex Pannonia 2006 /9-10. szám, 32.

¹⁹⁶ Bács-Bodrog vármegye monographiája, II., 443.

¹⁹⁷ Straub Sándor, Magyarország közcélra való elektromos áramfejlesztő telepei, Bp., 1905, 26-27.o.

¹⁹⁸ Straub Sándor, Magyarország és Horvát-, Szlavonországi közcélra való elektromos áramfejlesztő telepei és elektromosan megvilágított községei az 1911-ik évben, Bp., 1911., 68.o

¹⁹⁹ Straub Sándor, Magyarország közcélra való elektromos áramfejlesztő telepei, Bp., 1905, 26-27.o és Straub Sándor, Magyarország és Horvát, Szlavonországi közcélra való elektromos áramfejlesztő telepei és elektromosan megvilágított községei az 1911-ik évben, Bp., 1911., 68.o

²⁰⁰ A Pallas Nagy Lexikona, 7. kötet, cd-rom

²⁰¹ Szabadkai közlöny, 1896. dec. 25. 2.o.

²⁰² Szabadkai villamos vasút és világítási részvénytársaság I. évi jelentés és zárszámadás az 1898-iki üzletéről., Budapest, 1899, 3. és Malusev Sándor, Szabadka sz. kir. város czim- és lakjegyzéke, Szabadka, 1906, 92.

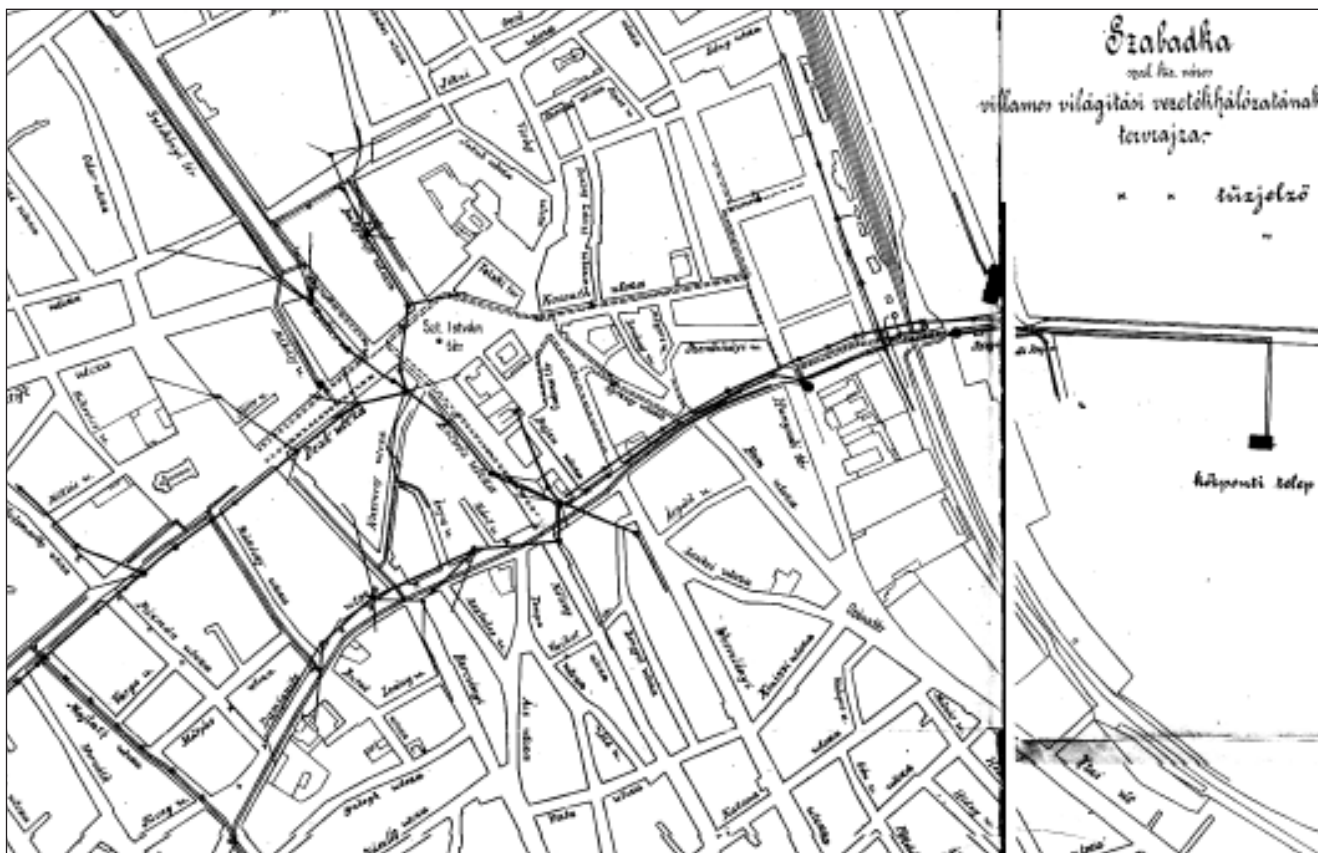
²⁰³ SzTL F:002 16408/polg.1895.

²⁰⁴ Szabadkai villamos vasút és világítási részvénytársaság I. évi jelentés és zárszámadás az 1898-iki üzletéről., Budapest, 1899, 1.

²⁰⁵ Malusev Sándor, Szabadka sz. kir. város czim- és lakjegyzéke, Szabadka, 1906, 92.

közlekedést megvalósította és üzemeltette Szabadkán, hanem legalább ennyire fontos a villanyvilágítás elterjesztésében játszott szerepe. „A vállalat e prosperálás szempontjából nehéz feladatra vállalkozott akkor, amikor a világítás és a közlekedés primitív eszközeit a modern kor eszközeivel kiszorítani eltökélte. A mi kon-

zervatív Polgártársaink közönyét kellett előbb megtörni s csak azután lehetett a prosperálás lehetőségére gondolni. Ez nagy munka volt, s örömmel állapítjuk meg, hogy részben sikerült is. Ma már Szabadkán sem luxus-cikk a villanyval való világítás, hanem nagyon sok helyen már el sem tudjuk képzelni annak nélkülözhetését.”²⁰⁶

Szabadka szab. kir. város villamos világítási vezetékhalozatának tervrajza 1896.

A Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság történetét röviden összefoglalja 1944-ig a függelékben közölt tájékoztató.

Tájékoztató²⁰⁷

A Szabadkai Villamos Vasút és Világítási R.T. alakulásáról és fejlődéséről.

Szabadka sz.kir. város 1891-ba egy Bobula János nevű vállalkozóval kötött a villanyvilágításnak Szabadka város területére való bevezetésére egy elvi megállapodást. Ezen megállapodás 1894-ben Lindheim Ernő és Társai bécsi vállalkozó cégre lett átruházva, mely céggel a város 1895-ben a végleges áramszolgáltatási és a villamos közúti vasút kiépítésére vonatkozó szerződéseket megkötötte.

Az építkezések 1895-ben kezdődtek meg és 1897. július hó 13-án lett a villanytelep üzembe helyezve, mely nap egyúttal a 60 évre terjedő háramlási idő kezdetét is jelzi.

Az építési vállalkozó az üzembe helyezés után Szabadkai Villamos Vasút és Világítási R.T néven részvénytársaságot alapítottak, melynek alaptőkéje 8080 darab 100,— forint n. é. részvényből állott. A vállalkozó ezen részvénytársaságban az újonnan kiépített villanytelepet és villamos közúti vasutat vitték vagyontárgyként, melyek fejében a társulati részvényeket kapták.

A részvénytársaság első rendes közgyűlését 1899. június 10-én tartotta meg.

Nincs tudomásunk arról, hogy mikor és kinek adták el a villamos részvénytulajdonosok a társulati részvényeket. Az üzleti könyvekből annyi állapítható meg, hogy 1899-

²⁰⁶ Braun Ferenc, Szabadka városháza, Szabadka, 1912, 24-25.

²⁰⁷ 3561. cs.

ben a vállalat a brüsszeli Societe Tramvays Remis cégnek, 1902 – től pedig a párizsi Societe Francais de Tramvay Electriques cégnek fizetett osztalékot.

1906-ban újból egy brüsszeli cég, a Compaigne Services Urbains S. A. kapcsolódik be mint főreszvényes és marad 1924-ig.

1924-ben a belga érdekeltség eladta a részvényeit illetve a vállalat vagyonát egy Charles Mc. Daniel nevű amerikai vállalkozónak. Az elmúlt idők folyamán a vállalat berendezése a háborús gazdálkodás következtében teljesen elhasználódott és új beruházások váltak szükségessé. Az 1924-1930-ig terjedő időben nevezett vállalkozó 2 új kazánt, egy 1500 LE gőzturbinát állított fel, 16 új vasúti kocsit vásárolt és a villamos vasúti hálózatot Sándor elővárosig kiépítette.

Ezen új beruházásokat azonban nem lehet a határvárossá degradált Szabadka lecsökkent fogyasztásából és bevételeiből fedezni. Az amerikai vállalkozó kölcsönökért először az amerikai White Electrification Comp. pénzcsoporthoz, később pedig jugoszláv bankintézetekhez fordult.

1931 őszen kapcsolódott a vállalatba a svéd Electro Invest A.B. stockholmi cég, mely McDanieltől az egész részvénytársaságot a vállalati terhek és adósságok átváltásával átvette. Az átvételkor 29.400.000.–dinárt fizetett ki az új tulajdonos függő adósságok rendezésére.

Az ezutáni években az európai gazdasági válság köztudomásúan mély pontra jutott, amely körülmény vállalatunknál az amúgy is gyöngye bevételeket a minimumra csökkentette. Az amerikaiak nem fordítottak kellő gondot a karbantartásra és felújításokra, a meglévő gépek az üzem biztonságát problematikusá tették. Egy további gőzturbina felállítása vált szükségessé, ami 1932-ben 2.500.000.–dinár költséggel meg is történt. Az előzőek után természetes, hogy ezen beruházásához is az új részvénytulajdonos nyújtotta a szükséges tőkét.

Az eredeti háramlási szerződés szerint Szabadka városának jogában áll 1897-től számított 35 év elteltével a szerződéseket megváltani, illetőleg a vállalat egész vagyonságát a szerződésben megállapított alapon megvenni. A város tehát 1932-ben élhetett volna ezen jogaival.

Az A.B.Electri-Invest stockholmi cég, illetőleg vállalatunk a részvénytársaság megvétele után Szabadka városával azonnal tárgyalásokat kezdett a háramlási szerződés módosítására.

Két évig elnyúló tárgyalások után a szerződő felek között megegyezés jött létre, melynek főbb pontjai a következők:

- 1./ Szabadka város a szerződés egész tartamára lemond a megváltás jogáról;
- 2./ Szabadka város lemond az engedélyokiratban foglalt azon rendelkezésről, hogy az egy vágányú vasúti hálózat párhuzamos vágányúvá építtessék ki;
- 3./ Szabadka város megengedi, hogy a Szabadkai villanytelep az határán kívül fekvő községeket is elláthat távvezeték útján elektromos energiával;
- 4./ Vállalatunk kötelezte magát arra, hogy a közvilágítás céljaira – mely eddig csak gázlámpákból állott – 2000 darab utcalámpát és a hozzájuk tartozó

hálózatot díjtalanul kiépíti. Ezen hálózat kiépítése 142.000.–pengőbe került;

5./ Vállalatunk az áramárakat tetemesen leszállította.

Üzletek világításának	75 fillérről	60 fillérré	20%
Magán	68	50	26%
Ipari áramnál	52	40	20%
Városi fogyasztásnál	30	20	33%
Közvilágításnál	30		ingyenesre

Ezen áramleszállítások az akkori fogyasztási viszonyok mellett kb. évi 150.000.–pengő bevételkülönbséget jelentett.

6./ Vállalatunk kötelezte magát arra, hogy közvilágítás céljaira évi 275.000 Kwót bocsát díjtalanul a város rendelkezésére, mely szolgáltatás évi 55.000.–pengő bevételi kiesést jelentett.

7./ Vállalatunk kötelezte magát arra, hogy a város területén a hálózat eddigi faoszlopait tíz év leforgása alatt vasoszlopokkal illetőleg földalatti kábelvezetékkel cseréli ki. Ezen kötelezettség körülbelül évi 40.000.–pengő kiadási többletet jelentett vállalatunknak.

8./ Vállalatunk kötelezte magát arra, hogy a szerződés hátralevő ideje alatt a karbantartásra és a 4./ és 7./ pontokban foglalt beruházásokon kívül évente 50.000.–pengőt fordít felújításokra és beruházásokra.

Az 1933-ban kötött pótszerződésnek az illetékes hatóságok részéről történt jóváhagyása után a város és vállalat viszonya normalizálódott és a vállalat fokozatos fejlődésnek indult [.] A fejlődés folyamatának az illusztrálására adjuk az alábbi termelési adatokat:

összes energiatermelés 1933-ban	4.808.012. Kwó
1934-ben	5.044.430.
1935-ben	5.863.105.
1936-ban	6.524.138.
1937-ben	7.582.184.
1938-ban	8.635.850.
1939-ben	8.829.945.

1939-ben a második világháború kitörésekor a fejlődés vonala megtörik. (...)

összes energiatermelés 1940-ben	7.818.245.
1941-ben	6.472.807.
1942-ben	7.698.990.
1943-ban	7.677.547.

1943-ban vállalatunk az eredetileg 800.000.–pengőt kitevő alaptőkéjét a rendelkezésre álló tőkeemelési alapokból 1.100.000.–pengőre emeli.

A vállalati részvények kizárólagosan az A.B. Electro Invest birtokában vannak.

A vállalat jelenleg a villamos közúti vasúttal bezárólag 45 tisztviselőt és 180 egyéb munkavállalót foglalkoztat. Szabadka, 1944. március hó 10-én

(olvashatatlan aláírás)

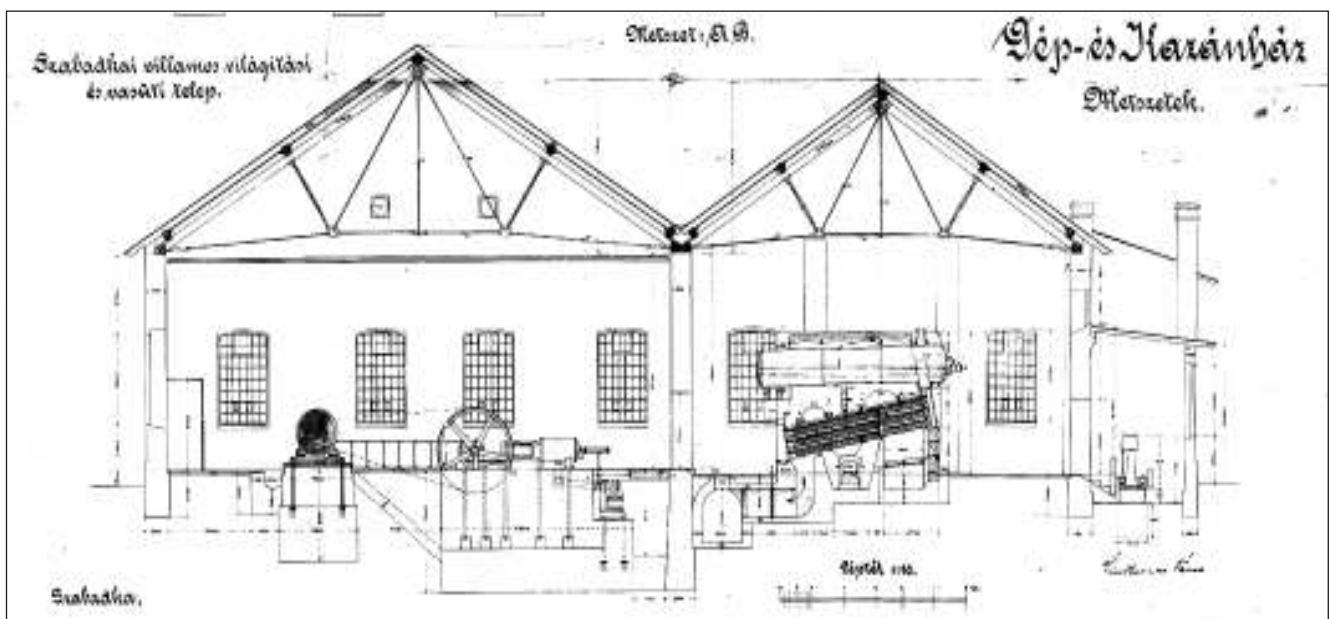
A közjegyzői okirathoz csatolt lista az 1897. augusztusi fogyasztókról

(A könnyebb áttekinthetőség végett a neveket abc sorrendbe szedtem, és a táblázat második oszlopában a nevek mellett zárójelben olvasható az eredeti sorszám, valamint a táblázat német fejlécét magyarrá fordítottam és kiegészítettem a „foglalkozás” című oszloppal. A táblázatban dőlt betűvel olvashatók a felszerelt, de nem használt villanylámpa tulajdonosok neveit, illetve vastaggal szedtem a közintézményekét.)

	Név (és az eredeti lista sorszáma)	Foglalkozás	izzó-lámpa	ívlámpa
1	Aradszky Jéftó [Timót] (11)	háztulajdonos	8	
2	Aradszky Lázár (45)	kézműkereskedő, háztulajdonos	3	
3	Balogh Lajos (81)	mémnök	15	
4	Bartek Károly (44)	rézműves	12	
5	Bartha Antal dr (8)	Palicsfürdő főorvosa	10	
6	Bezerédy István (15)	országgyűlési képviselő	24	
7	Dr. Békeffy Gyula (79)	ügyvéd, választott bizottsági tag	24	
8	Bíró Károly dr (62)	ügyész helyettes	60	
9	Breuer Károly (56)	háztulajdonos, bőrkereskedő	9	
10	Buchwald Lázár (74)	ügyvéd, író	14	
11	Compteur im Magazin (85)		9	
12	Czeizner Gyula (6)	ékszerész, órás	11	
13	Dobra Istvánné (64)		1	
14	ifj. Dobel [Dóbel] Károly (32)	választott bizottsági tag	6	
15	Özv. Fimpl Ferencné (14)	háztulajdonos	11	
16	Gál Ferenc (26)	zeneigazgató	3	
17	Härtl [Härtel] Vilmos (34)	építési vállalkozó	10	

	Név (és az eredeti lista sorszáma)	Foglalkozás	izzó-lámpa	ívlámpa
18	Hartmann [és] Conen (88)		54	3
19	Hartmann Raphael (49)	tojá kereskedő, birtokos	25	
20	Haverda Boldizsár (1)	ügyvéd, birtokos, virilis	12	
21	Heumann Mór (53)	könyv-, hangszer- és egyéb papírkereskedő kölcsönkönyvtáros	10	
22	Horovitz Mór (42)		24	
23	Ivanovics József (82)		3	
24	Jakobcsics Mátyás (83)	földbirtokos	11	
25	Joó Nándor (46)	földbirtokos, okl. gyógyszerész, A szabadkai takarékpénztár és népbank igazgatósági tagja, virilis	21	
26	Kárpáti Jakab (68)	kávéház	27	1
27	Képezde ideigl.[enesen] (84,87)	Tanítóképző (PRÄPARANDIA)	167	3
28	Kohn Móricz (50)	birtokos, gabonakereskedő, sőrnagykereskedő	18	
29	Kovacsics Ágoston (72)	ügyvéd	16	
30	Kováts R. Antal (67)		5	
31	Közgazdasági Bank (28)		6	
32	Kráhl Lipót (75)	ügyvéd	12	
33	Krammer Antal (78)	férfiszabó és egyenruházati üzlet	14	1
34	Krausz Salamon (51)		14	
35	Kuluncsics Tamás (41)	választott bizottsági tag	10	
36	Kunetz Ignác (13)	kereskedő, birtokos, virilis	22	
37	Kunetz Kálmán (7)	üveg- és porcelánkereskedő	19	
38	Lang Mihály (39)	szatócs	2	
39	Lendvay Mihály (33)	választott bizottsági tag, szűrszabó, az ipartestület elnöke	20	
40	Leringer Gál Roza (18)		7	
41	Lichtneckert András (61)	vendéglős, Arany Bárány szálloda, birtokos, virilis	86	3
42	Macskovics Titusz (35)	mérnök (építész), virilis	5	
43	Malagurszky Mihály (47)	földbirtokos, választott bizottsági tag	5	
44	Mamuzsich Lázár (29)	polgármester, ügyvéd, birtokos, földbérlő, virilis	34	
45	Mária Valéria kórház (24)		183	
46	Máv. Altiszi Kör (66)		9	
47	Milkó I. és fia (76)	kereskedő	11	1
48	Özv. Milkó Mórné (38)	háztulajdonos	8	
49	Miloszavlyevics Milán (48)	ügyvéd, birtokos, virilis	11	
50	Nagy Péter (58)	honvéd őrmagy, háztulajdonos	10	
51	Németh Péter (80)	műorás	1	
52	Nemzeti Casinó (10)		126	
53	Dr Novák József (27)	orvos, birtokos, virilis	12	
54	Ohrman Kálmán (25)	vaskereskedő	4	
55	Oláh Béla (59)	vendéglős	9	
56	Paukovics Andor (40)	köz- és váltóügyvéd, az ügyvédi kamara elnöke 1897-ben a Tanítóképző igazgató tanácsosa	23	
57	Dr. Petrovics Dusán (71)	ügyvéd, választott bizottsági tag	50	
58	Piukovics József (52)	Bács-Bodrog vármegye aljegyzője a kernyáji kerület országgyűlési képviselője	18	
59	Popovics György (55)	földbirtokos, városi adópénztárnok	16	
60	Prokesch Mihály (17)	téglagyártulajdonos, szállásbiztos, tisztviselő, birtokos	21	
61	Radics Dusán (György) (4)	földbirtokos, virilis	23	
62	Özv. Radrics Emilia (77)		15	

	Név (és az eredeti lista sorszáma)	Foglalkozás	izzó-lámpa	ívlámpa
63	Radics Joczó (3)	gabonakereskedő, földbirtokos, virilis	25	
64	Reichl J. Ferencz (70)	építész	10	
65	Reisner Lajos dr (2)	ügyvéd, háztulajdonos	14	
66	Rieger Mihály (23)	sókereskedő, választott bizottsági tag	17	
67	Roth Armin (30)	kereskedő, kalapos	15	3
68	S[z]ilberleitner Ferencz (5)	gyógyszerész	7	
69	Schmausz Endre (86)	főispán	66	
70	Schulhoff Hermann (20)	kereskedelmi kamarai tag; virilis posztó és divatáru kereskedő	6	
71	Sport Egylet (9)		11	
72	Sugár Béla (89)	divatáru kereskedő		3
73	Sugár Manó (16)	fűszerkereskedő, választott bizottsági tag	11	
74	Szalay Mátyás (31)	rendőrfőkapitány	4	
75	Székely Simon (54)	könyv-, hangjegy- és papírkereskedő könyvnyomda tulajdonos Szabadkai Hírlap felelős szerkesztője	11	
76	Szigeti József (19)	gyógyszerész	9	
77	Dr Szilasy Fülöp (22)	ügyvéd	20	
78	Dr. Szilasi Mór (12)	orvos, birtokos	13	
79	Szuvaicsevits Obrád (63)	vendéglős: „Proféta"	5	
80	Tausig [Taussig] Vilmos (57)	kézmű és divatáru kereskedő, birtokos, virilis	60	
81	Tumbász Lázár (69)	fogadó-, vendéglő-, sörház-, kávéház- és korcsmáros-iparos		3
82	Váli Gyula (43)	mérnök, építész, tb. főmérnök, választott bizottsági tag	20	
83	Vár. Javadalmi Bértőltség (Hivatal) (36)		15	
84	Vermes Béla (73)	országgyűlési képviselő, birtokos, virilis az önkéntes tűzoltó egyesület főparancsnoka	46	
85	Weitzenfeld Illés (37)	tollkereskedő	26	
86	Dr Wilhelm Adolf (21)	orvos - kórházigazgató főorvos választott bizottsági tag	24	
87	Wilheim János (65)	cipész	14	
88	Wittmann Károly (60)	Nemzeti Szálloda		3
		használatban lévő lámpák összesen:	1582	18
		felszerelt lámpák összesen:	1769	24

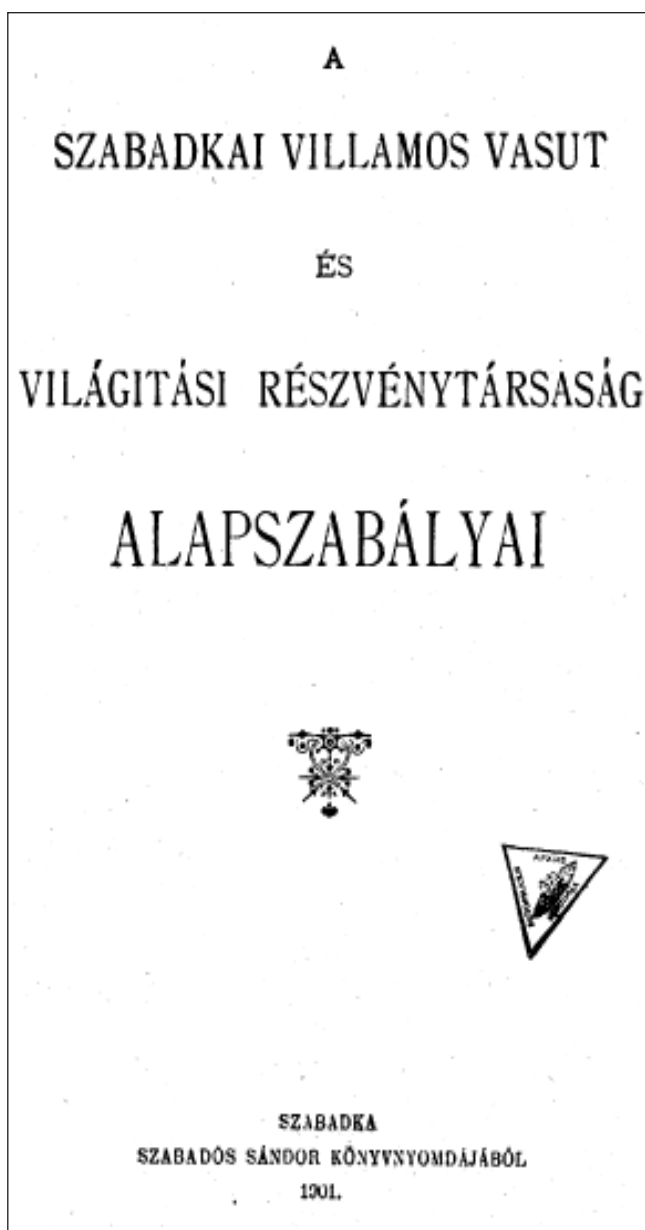

A Szabadkai villamos világítási és vasúti telep tervrajza – gép- és kazánház (részlet) 1897.

A villanyvilágítás elterjedése a városokban 1884-1900 között Magyarországon

Vastag betűvel olvashatók a törvényhatósági jogú városok. Azon városok neve mellett, amelyek nem a Magyar Köztársaságban találhatóak, zárójelben annak az országnak a nemzetközi jele található, ahol most vannak.

Város neve	Mióta van villanyvilágítás
Temesvár (RO)	1884
Kismarton (A)	1890
Kaposvár	1892
Szatmárnémeti (RO)	1892
Pécs	1893
Eger	1894
Gölnicbánya (SK)	1894
Igló (SK)	1894
Késmárk (SK)	1894
Máramarossziget (RO)	1894
Nagykanizsa	1894
Budapest	1895
Eperjes (SK)	1895
Jolsva (SK)	1895
Pozsony (SK)	1895
Szeged	1895
Zenta (SRB)	1895
Fiume (CRO)	1896
Kassa (SK)	1896
Nagybecskerek	1896
Nagyszében (RO)	1896
Rózsahegy (SK)	1896
Rozsnyó (SK)	1896
Sátoraljaújhely	1896
Szolnok	1896
Szabadka (SRB)	1896
Arad (RO)	1897
Kecskemét	1897
Nyíregyháza	1897
Marosvásárhely (RO)	1898
Sopron	1898
Versec (SRB)	1898
Gyula	1899
Gyulafehérvár (RO)	1899
Hódmezővásárhely	1899
Losonc (SK)	1899
Makó	1899
Lugos (RO)	1900
Miskolc	1900
Szászváros (RO)	1900

SAŽETAK

Počeci deoničarskog društva „Subotički električni tramvaj i osvetljenje“

Počeci Deonočarskog društva „Subotički električni tramvaj i osvetljenje“ ne poklapaju se sa osnivanjem firme, već sa pokušajima da se izgradi parna željeznica i električni tramvaj. Na tom polju najviše je postigao Janoš Bobula-njegovu firmu pod stečajem otkupio je preduzimač iz Beča Erne Lindhajm. Da bi se Gradsko veće zainteresovalo za uvođenje javnog električnog osvetljenja pored već postojećeg gasnog, bilo je potrebno realizovati izgradnju tramvaja i javnog električnog osvetljenja u roku od jedne godine. Postojale su međutim i poteškoće- zbog monopola fabrike gasa nad javnom rasve-

tom, električno osvetljenje je u Subotici uvedeno tek 1933. godine. Povodom osnivanja d.d. „Subotički električni tramvaj i osvetljenje“ električna centrala, električna mreža i skoro završena tramvajska linija predati su od strane Erne Lindhajma deoničarskom društvu. O tom događaju svedoči dokument iz 1897. godine. Tom dokumentu je priložena i lista građana koji su među prvima mogli sebi priuštiti uvođenje struje u svoje domove. Tokom 20. veka izgrađen je i električni voz.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Anfänge der Aktiengesellschaft „Elektrische Straßenbahn und Beleuchtung“

111 Jahre der elektrischen Beleuchtung in Subotica

In den ersten Jahren der Aktiengesellschaft „Elektrische Straßenbahn und Beleuchtung“ wurde die Firma nicht gleich gegründet. Es gab mehrere Versuche eine lokale Dampfeisenbahn und Straßenbahn zu bauen. Bobula János machte den bedeutendsten Versuch-später wurde seine bankrottierte Firma von einem Unternehmer, Erne Lindheim, aus Wien gekauft. Um das Interesse des Stadtrates für die Einführung der elektrischen Beleuchtung neben der schon bestehenden Gasbeleuchtung zu erwecken, war es nötig die Straßenbahn und die öffentliche elektrische Beleuchtung binnen einem Jahr realisierbar zu machen. Es gab nämlich Schwierigkeiten, das städtische Gaswerk monopoli-

sierte die öffentliche Beleuchtung, so daß in Subotica bis 1933. keine öffentliche elektrische Beleuchtung existierte. Anlässlich der Gründung der Aktiengesellschaft „Elektrische Straßenbahn und Beleuchtung“ wurde das Elektrizitätswerk, die Elektrizitätsleitung und die beinahe fertige Straßenbahn von Erne Lindheim der Aktiengesellschaft übergeben – das steht in einem Dokument aus dem Jahre 1897. Diesem Dokumente war eine Liste derjenigen Bürger beigelegt, die als ersten in Ihren Heimen Strom gebrauchten. In dem XX. Jahrhundert gab es nicht nur elektrische Beleuchtung, es gab auch elektrische Eisenbahn.

dr Emil Libman

Prva građanska bolnica u Subotici

Povodom 165. godišnjice njenog osnivanja (1841–2006)

Posle povlačenja Turaka krajem XVII veka (1683–1699) zdravstvenu službu na teritoriji Bačke u prvoj polovini XVIII veka obavljali su, uglavnom, vojni lekari i hirurzi kao jedino zdravstveno obrazovano osoblje.²⁰⁹

Civilno zdravstvo bilo je pod nadzorom *Kraljevsko-mađarskog Namesničkog veća* (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum) koje je car Karlo VI (1685–1740) za vreme svoje vladavine (1711–1740) osnovao 1723. godine i na taj način obavezao magistrat gradova da vode računa o siromašnim, starim i bolesnim.²¹⁰ Imućni bolesnici lečili su se kod svojih kuća. *Naredbom* iz 1752. godine svaki županijski i slobodni kraljevski grad morao je da ima civilno diplomirano zdravstveno osoblje – glavnog lekara (županijski, odnosno gradski fizikus) koji će besplatno lečiti siromahe i podnositi izveštaje o zdravstvenoj situaciji u županiji odnosno gradu.²¹¹ Ovom *Naredbom* upozoreni su Magistrati 1754. godine „(...) da ukoliko na teritorijama ima onih bez diploma, da ih pošalju odmah na polaganje ispita (...)”.²¹²

U Subotici tokom prve polovine XVIII veka nema ni gradskog fizikusa, ni hirurga, niti ustanove u kojoj bi se mogla pružiti zaštita odnosno utočište ili zdravstvena pomoć starim i obolelim siromašnim građanima, iako je prema popisu stanovništva iz 1720. godine bilo u subotičkom šancu (*Status Militaris in Fossato Szabadtki*) među 2200 duša i nekoliko bolesnih, ranjenih i nesposobnih za rad.²¹³ Sredinom XVIII veka (1743) Subotica je postala Privilegovana kraljevska komorska varoš pod

imenom Sent Marija (*Privilegium Oppidum Regio Cameralis Szent Maria*).²¹⁴ Zdravstvenu pomoć pružali su 1746. godine ranari-berberi koji su se vodili kao „hirurzi”,²¹⁵ i 1752. godine i „zaklete” babice (*Obsterices Adjurata*),²¹⁶ a 1766. godine i neškoloovane babice – časne sestre (*Honestae Matronae*).²¹⁷

Izdavanjem *Opšteg normativa o organizaciji zdravstva* (*Normativum Generale in re Sanitatis*) 1770. godine koji je predstavljao prvi pokušaj zakonskog regulisanja zdravstvene službe²¹⁸ sastavljenog od tada poznatog lekara, organizatora javnog zdravstva, osnivača „Bečke medicinske škole” i lekara na dvoru carice Marije Terezije (Mária Terezia, 1717–1780), Gerharda van Svitena (Swieten Gerhard van, 1700–1772), Magistrati gradova u Habzburškoj monarhiji bili su obavezni da imaju i službu koja će se baviti zdravstvenim pitanjima i zadacima u skladu sa *Normativom*.²¹⁹ Isto tako Magistrati su bili u obavezi, da prema *Uredbi* iz 1778. godine osnivaju domove za zbrinjavanje nemoćnih i starih siromaha, kao i bolnice za obolele siromašne građane.²²⁰ Dokumenta tog vremena govore da se prvi diplomirani hirurg Johan Sibenburger (*Siebenburger Johanneus*) zaposlio u Subotici 1771. godine,²²¹ a prvi diplomirani lekar Emerik Gogolak (*Gogolak Franciscus Emericus*) iako dolazi u Suboticu 1780. godine, tek avgusta 1781. godine podnosi molbu da bude postavljen za redovnog gradskog fizikusa, naglašavajući u molbi da je tri godine uspešno obavljao lekarsku praksu u Zagrebu.²²² Ferenc Corda (*Czorda Ferenc*, 1749–1823) otvorio je 1780. godine prvu

²⁰⁹ Balla Ferenc, Hegedűs Antal: *Az egészség szolgálatában – A Bácska és Bánát egészségügye 1900-1918*. Újvidék, 1990. (Újvidék: Fórum).

²¹⁰ Videti fusnotu br. 209.

²¹¹ Videti fusnotu br. 209.

²¹² Popov K. Higijenske prilike i zdravstveno zakonodavstvo XVIII veka u Bačkoj i Bodroškoj županiji. Zbornik radova XIX naučnog sastanka Društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Novi Sad, 1968, str.: 33-40.

²¹³ Mađar L. Popis domaćinstava subotičkog šanca 1720. godine. Koreni I – Svedočenje vekova. Subotica, Istorijški arhiv Subotica, 1991. (Novi Sad: Dobra vest). Str. 141-148.

²¹⁴ Doboš J. Diplomatičko-kodikološki prihaz privilegije komorske varoši Sent Marija iz 1743. godine. Koreni I – Svedočenje vekova. Subotica, Istorijški arhiv Subotica, 1991. (Novi Sad: Dobra vest). Str.

²¹⁵ Videti fusnotu br. 53–58.

²¹⁶ Prva matična knjiga rođenih, vinčanih i krizmanih. Subotica 1686-1755. Knjiga u Župnom uredu crkve Sv. Terezije u Subotici.

²¹⁷ Istorijški arhiv Subotica (u daljem tekstu IASu) F:261. Magistrat povlašćene kraljevsko-komorske varoši Sent Marija 1743-1779 (u daljem tekstu F:261) predmet broj 86/1766.

²¹⁸ Videti fusnotu br. 209 i 212; IASu, F:261, predmet broj 23/1771.

²¹⁹ Videti fusnotu br. 209.

²²⁰ Savić Lj. Stvaranje socijalnih i zdravstvenih ustanova u Vojvodini. Zbornik radova I naučnog sastanka Društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije – Sekcije SAP Vojvodine, Subotica, 1969. str. 182-187.

²²¹ IASu, F:261, predmet broj 4/1771.

²²² IASu, F:272. Magistrat slobodnog kraljevskog grada Subotice 1779-1849 (u daljem tekstu: F:272), predmet broj 11-B-87/pol.1781.

Lokacija „Građanske bolnice“

(arhitekta dr Viktorije Aladžić i arhitekta mr Gordane Prčić Vujnović)

apoteku u našem gradu,²²³ a dve „ispitane „ babice (Examinitis Obstetrices) su 1783. godine radile u Subotici²²⁴

Što se tiče osnivanja Doma za siromašne i nemoćne, kao i osnivanja Bolnice za obolele siromahe, znamo da je jedna kuća dodeljena u tu svrhu u prigradskom naselju Ker (Rokus külváros) bila nabijanica premazana mešavinom blata i pleve, pokrivena trskom i nije imala patos u prostorijama niti bunar u dvorištu.²²⁵ Iako ovako primitivno izgrađena, ona je sa svoje tri prostorije služila uglavnom kao Uboški dom u kome su 1774. godine

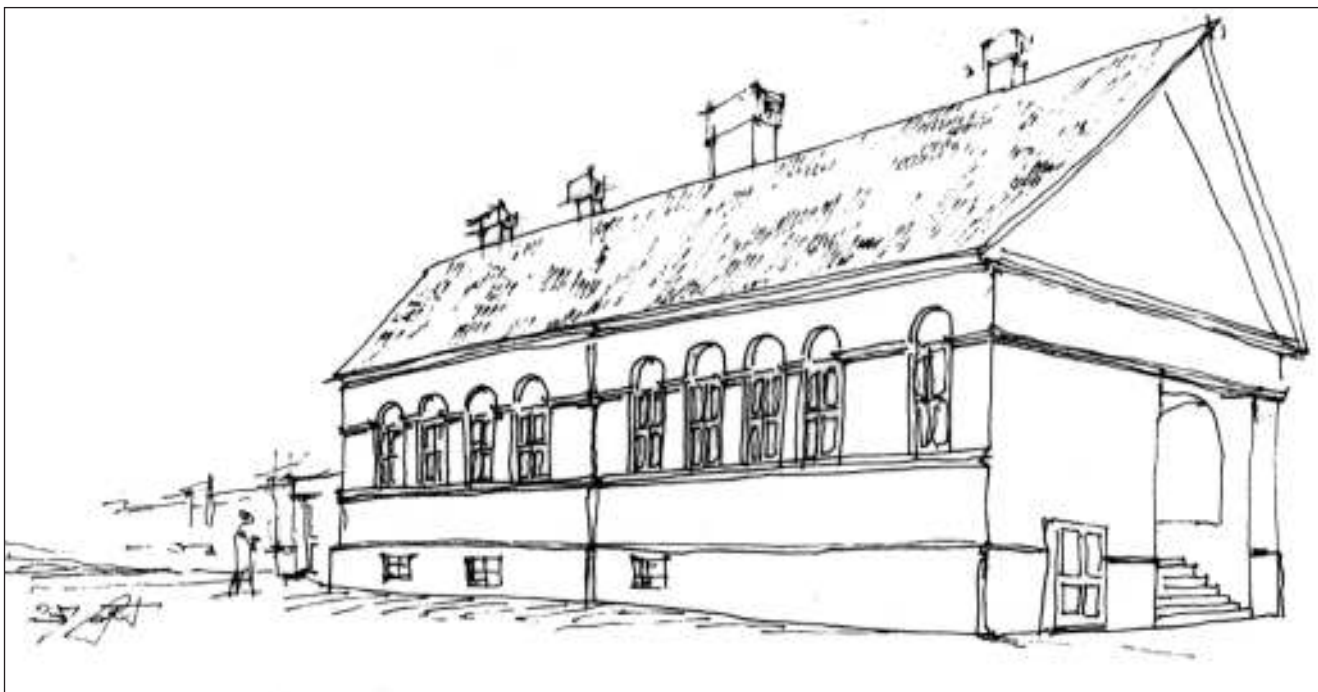
boravila 33 prosjaka.²²⁶ U svom *Izveštaju* iz 1785. godine o zdravstvenom stanju građana i zdravstvenim prilikama u gradu od jula do decembra 1784. godine, gradski fizikus Emerik Gogolak ne spominje, međutim, nikakvu zgradu koja bi mogla da služi kao Uboški dom.²²⁷

Ovaj i ovakav Uboški dom služio je krajem XVIII i početkom XIX veka kao „Bolnica“ (Domus Hospitalis), pa tako često nalazimo nazive Xenodochium, Nosocomium, Hospitalium i Uboški dom za jednu te istu ustanovu.

Postoji podatak da je u Subotici bila kuća koju su nazivali „Gradska bolnica“ i koja je iz nepoznatih razloga nestala u požaru početkom 1770. godine, što upućuje na činjenicu da je pod tim imenom i ranije postojala. Lokaciju ove kuće ne znamo, a pretpostavljamo da je imala izgled kao i spomenuti Uboški dom²²⁸

O bližem značaju naziva „bolnica“ toga vremena saznajemo iz dokumenta 1811. godine kad se govorilo „da špitalj nije više čuvalište za napuštene, slabe i nemoćne uboge već zavod za bolesnike u cilju lečenja“, odnosno iz dokumenata iz 1815. godine kada je doneta *Uredba* „da se u komunitativnim bolnicama ne smeju primati nemoćni i neizlečivi bolesnici“ i iz 1825. godine „da se ne primaju ni hronično bolujuća lica već samo povremeno bolujuća čelad“.²²⁹

Dolaskom dr Antona Štrobla (Strobl Antonius, 1765-1830) 1792. godine u Suboticu grad je dobio drugog glavnog lekara grada (Physicus Civitatis secundarius),²³⁰ da bi 1798. godine bio imenovan za prvog glavnog lekara

Izgled prve građanske Bolnice (crtež arhitekta mr sc Ante Rudinskog)

²²³ IASu, F:272, predmet broj 15-A-26/pol.1783.

²²⁴ IASu, F:272, predmet broj 7-B-53/pol.1792.

²²⁵ Iványi I. Szabadka szabad királyi város története, II rész. Szabadka, 1892. (Szabadka: Bittermann József). Str. 564-566.; IASu, F:272, predmet broj 11-A-37/pol.1815.

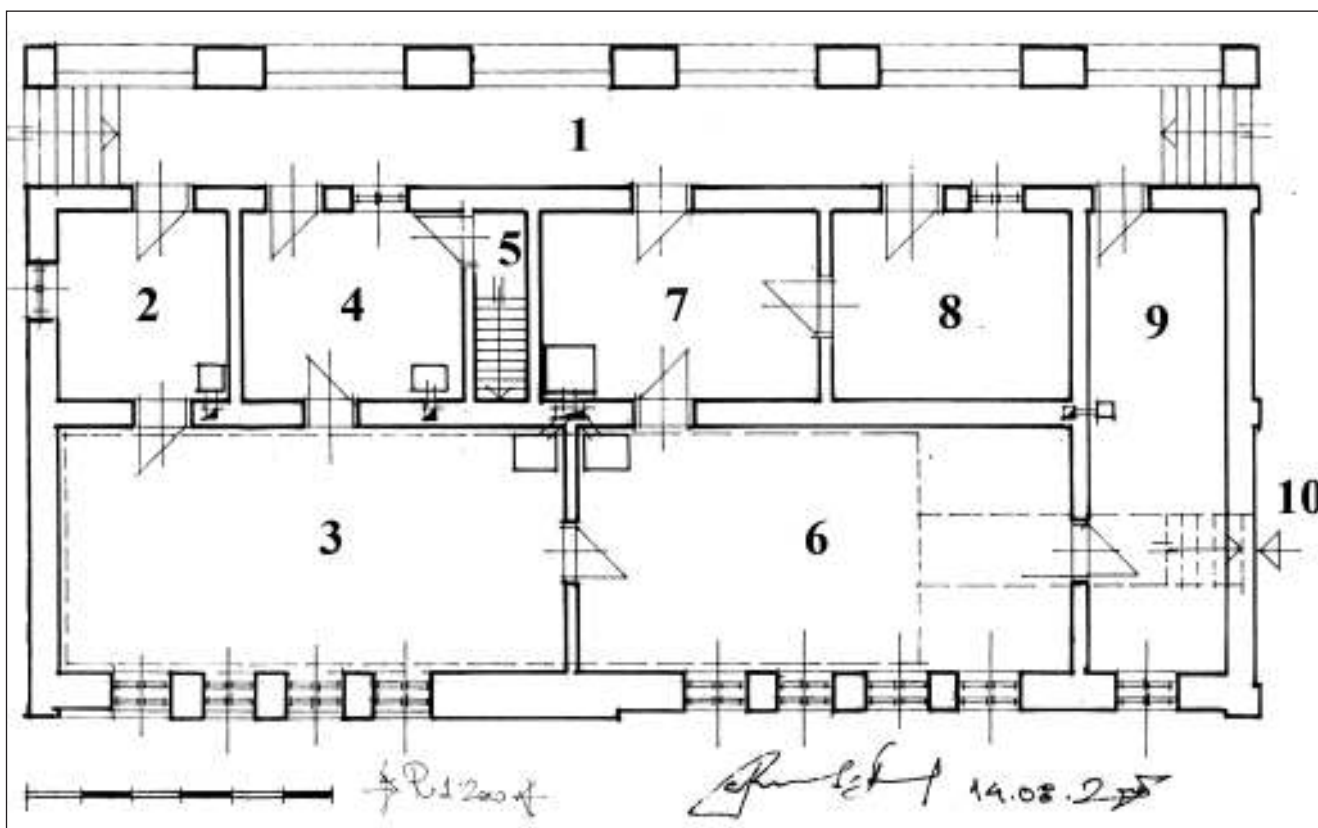
²²⁶ Videti fusnotu br. 225.

²²⁷ IASu, F:272, predmet broj 18-A-11/pol.1785.

²²⁸ Videti fusnotu br. 225.

²²⁹ Videti fusnotu br. 220.

²³⁰ IASu, F:272, predmet broj 11-A-3/pol.1797.

Osnova prve građanske Bolnice (sastavio arhitekta mr sc Ante Rudinski),
1 – hodnik sa polukružnim otvorima, 2 – soba negovateljice, 3 – prva bolesnička soba, 4 – kuhinja, 5 komora,
6 – druga bolesnička soba, 7 – pretsoblje, 8 – letnja soba, 9 – soba za oporavak, 10 – ulaz u podrum

(Physicus Civitatis primarius).²³¹ Njegovim dolaskom grad je dobio stalnog i veoma agilnog lekara. On je sve dok je bio na tom položaju (do 1828. god.) pokušavao da poboljša zdravstvo u našem gradu. Naglašavao je da Uboški dom, iako se naziva „bolnica”, ne odgovara zdravstvenoj ustanovi: nema odgovarajući smeštaj za obolele, nema potreban materijal za lečenje (in Nosocomium nullus exstat qui exinde summe esset necessarius qui omnis aegri vel ulceribus aut vulneribus effecti sunt), nema bolničara koji bi pružao negu i dr.²³²

U želji da se zgrada bolnice podigne, dr Štrobl je inicirao da se novac za gradnju sakuplja dobrovoljnim priložima i dobrovoljnim priredbama. Tako je mladi crkveni horovođa Đerđ Arnold (Arnold György, 1781–1848) održao koncert,²³³ a prilog za izgradnju bolnice uputio je, između ostalih, i Matija Vojnić, jedan od članova imućne porodice Vojnić iz Bajše.²³⁴

Određena je i lokacija za izgradnju bolničke zgrade 1817. godine – današnji prostor Željezničkog parka i zgrade štamparije „Panonije”,²³⁵ ali do realizacije te zamisli nije došlo.

Kolera koja je 1831. godine epidemijski zahvatila ove krajeve Bačke i odnela mnoge živote, navela je članove Magistrata da se više pozabave rešavanjem pitanja bolnice.²³⁶

Kako materijalna sredstva nisu mogla nikako da se sakupe za izgradnju bolničke zgrade, doneta je odluka da se otkupi kuća naslednika Antala Trančika (Trántsik Antonius) – danas Dom vatrogasaca, jer je prema proceni jedne komisije odgovarala za zdravstvenu ustanovu.²³⁷ Zgrada ima dugački ulični deo, prostor oko kuće je velik i prostran. Zemljište ima oko 1314 hvati što se retko može naći u samom gradu. Postoji prema ulici ograda od cigalja, kuća je odvojena od okolnih objekata zidom od naboja. U dvorištu je od cigalja izgrađen bunar (đeram) sa konstrukcijom od bagremovog drveta. Sama zgrada ima više prostorija, veliki podrum i tavan, a zahteva izvesne popravke.²³⁸ Prva građanska Bolnica na teritoriji Subotice, pored vojnih bolnica koje se spominju u više arhivskih izvora (npr. 1768, 1834, 1843²³⁹) počela je sa radom i prijemom bolesnika 1. oktobra 1841. godine. Njen detaljan opis sadržan je u dokumentu koji

²³¹ IASu, F:272, predmet broj 11-B-60/pol.1798.

²³² IASu, F:272, predmet broj 12-A-11/pol.1813.

²³³ Vojnić Hajduk B. Moj grad u davni – Subotica (1391-1941). Subotica, 1971. (Subotica: Panonija). Str. 59-60.

²³⁴ Ulmer G. Posed Bajša, spahije i kmetovi (1751-1849). Filozofski fakultet u Novom Sadu – Institut za istoriju. Monografija, knj. 30. Novi Sad, 1986. (Bečej: Proleter). Str. 104-105.

²³⁵ IASu, F:272, predmet broj 13-A-11/aec.1840.

²³⁶ Pančić I. Kolera u Subotici 1873. godine. Subotica: Medicinski centar i DO „Monografija” Subotica, 1991. (Subotica: Minerva). Str. 95.

²³⁷ IASu, F:272, predmet broj 13-A-11/aec.1840. i predmet broj 14-A-12/aec.1840.

²³⁸ IASu, F:272, predmet broj 13-A-11/aec.1840.

²³⁹ IASu, F:261, predmet broj 78/1768; Nemzeti Újság, 1834. XI. 15.; Társalkodó No 33, Pest 1843. IV. 27.

Lettar.

Sabáda St. Mii. Mios átal Franésit Antal Öölöföjöttül meg vett, és Yárosi Vörháznak általantatott hóent; ugyanint:

1° Keletrül a beemenetelnél lévő kisajtó, mely duplán borított, fűjtött, és dupla pléhel, kújtval, haffanpántolhat, sarokvafakkal, és kis behusógombal meg vafalva nagyon jó, minent, nagyon keletent.

2° Itat létsón fölmensin a nagy folyosón, mely téglával ki rakva nagyon, jobba nyíllik Duplán borított ajtó förtve, borított pléhel, haffanpántolhat, sarok, és behusó vaffal el lával, a beteges gondviselője szobájában, — melyben keletnek egy fél méterrel, Téli ablakokkal, és Földes förtött leveles táblakkal. (Isalau) minden munkვისesekkel, ki is bekapitó kaptakkal el láva, a pallorát, dupliával ki rakva, és kepenálható fűt Kementse nagyon.

3° Egyfőjtött köröpt ajtó, borított dupla pléhel, kújtval, erigapán tolakkal, sarokvafakkal, és behusógombal, a beteges effő nagy szobájában, nyíllik, ezen szobában nagyon effalnak Nagy Nagy fűnyu ablak, Téli ablakokkal, Földes förtött leveles táblakkal. (Isalau) minden jól meg vafalva, ki is be kapitó kaptakkal el lávák, — a pallorát dupliával nagyon, a Kementse sarbul kéfűtt új, — minent egy köröpt förtött ajtó, dupla pléhel, kújtval, eriga pántolhat, sarokvafakkal, behusógombal, a Kony. hában nyíllik.

oooooooooooo

- igaz. Alen lagi butozoraja a Kockájnek
- 20. Agyi Nyopholák Bukafa dephakakul,
 - 20. Franésit Kementsefabul,
 - 10. Kettős Antal Földes és köröpt ajtótolhat,
 - 2. Úrjék (Lombfűt.)
 - 20. Kalma Lák -

Kabachán Decem. 26. 840.

Frans József Polgármester.
Gyelmis Antal öölöföjöttül

Jóh. Sándorffy Városi Kancelár
Méninok

Recibates sub 19° p. m. s. con-
sentus in Notaratus p. r.
cl. sine reuerfus. Mth
S. Janna: 844. Lant 2. Kertör
Capitulus 1844.

Deo izveštaja o inventaru bolnice iz 1841. godine. IASu, F:272, predmet broj 16-A-5/aec.1841.

Zgrada „Građanske bolnice“ danas (Dom vatrogasaca) snimio: Žolt Heže (Hézső Zsolt)

nosi naslov „Inventar zgrade namenjene za gradsku bolnicu slobodnog kraljevskog grada Subotice otkupljene od naslednika Trančik Antala“. Opis zgrade, buduće građanske Bolnice, prema „Inventaru,“ ukratko prepričan je (vidi crtež):

- na istočnoj strani zgrade nalaze se *ulazna vrata* kroz koja se uz šest stepenica ulazi u dugački hodnik popločan ciglom, sa polukružnim otvorima prema dvorištu,

- sa desne strane je *soba negovateljice*, pod je od dasaka i ima peć, a četvorokrillni prozor sa špaletnama nalazi se prema istoku,

- iz ove sobe ulazi se u *prvu veliku bolničku sobu* u kojoj su prema severu četiri četvorokrillna prozora sa špaletnama (soba ima peć, a pod je od dasaka),

- iz ove sobe ulazi se u *kuhinju*, gde je četvorokrillni prozor sa rešetkama okrenut hodniku, pod i ognjište (pećnica) su od cigli,

- iz kuhinje se može izaći u *hodnik* a kroz druga vrata ući u

- *komoru* u kojoj je dvokrillni prozor sa rešetkama okrenut hodniku, ima pod od cigli i stepenište za tavan,

- iz *prve velike bolesničke sobe* ulazi se u *drugu veliku bolesničku sobu* koja ima prema severu četiri četvorokrillna prozora sa špaletnama, pod je od dasaka i ima peć,

- vrata iz ove sobe vode u *predsoblje* gde je pod od cigli i mesto za loženje (ložioni otvor) za peći koje su u

bolesničkim sobama,

- u predsoblju su vrata koja vode u *hodnik* i vrata koja vode u letnju sobu u kojoj je pod od cigli, nema peći a četvorokrillni prozor gleda prema *hodniku*,

- iz druge bolesničke sobe se ulazi u *sobu za oporavak* (soba za rekonvalescente) gde je prema zapadu četvorokrillni prozor sa špaletnama, pod je od dasaka i ima peć,

- iz sobe za oporavak izlazi se u hodnik, a iz hodnika prema zapadu niz šest stepenica od tvrdog drveta u *dvorište*,

- pored ovih stepeništa nalaze se dvokrillna vrata koja vode u *podrum* u kojem je pod od cigli, a prostire se pod celom kućom u uzdužnoj polovini,

- na zidu ulične ograde sa zapadne strane otvaraju se prema ulici *mala vrata i velika drvena kapija*.

- Krovna konstrukcija cele zgrade je dobra, severna strana krova je od šindre, lima ili tvrdog drveta, tavanski prostor je pokriven mešanim blatom.

- Od nameštaja u sobama se nalazi: 20 krevetnih okvira od dasaka mekog drveta, 20 stolica sa naslonom od tvrdog drveta, 10 dvostrukih stolova sa fijkama, 2 stolice za vršenje nužde (sobni WC) i 20 slamarica.²⁴⁰

Pri obradi ovoga rada veliku pomoć pružili su mi dr Viktorija Aladžić, dipl. ing. arch. mr Gordana Prčić Vujnović, dipl. ing arch. mr. sci. Ante Rudinski, i zaposleni Istorijskog arhiva Subotica Rudolf Gerhardt i Žolt Heže (Hézső Zsolt) na čemu im se srdačno zahvaljujem.

²⁴⁰ IASu, F:272, predmet broj 16-A-5/aec.1841.

ÖSSZEFOGLALÓ

A munka a Bácska területén működő egészségügyi szolgálat rövid áttekintését írja le a törökök utáni időszakban és főleg a XVIII. század folyamán. A Bécsben kiadott 1770 évi, az egészségügyi szolgálatra vonatkozó rendelet alapján Szabadkán a XVIII. század végén és a XIX. század elején a

kórházi betegszolgálat megszervezését szorgalmazzák. Erre azonban igazán csak Trančik Antun házának (mai Tűzoltóotthon) megvásárlása után került a sor a kórház megalapításakor és az első betegek felvételével 1841. október 1-jén.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Text wird der Gesundheitswesen in Batschka in der Zeit nach den Türken und besonders während des XVIII. Jahrhunderts beschrieben. Aufgrund des Gesetzes aus dem Jahre 1770. es gab am Ende des XVIII. und am Anfang des XIX. Jahrhunderts Versuche, in Subotica den Kranken-

hausdienst zu organisieren. Ein konkreter Fortschritt ereignete sich aber erst nach dem Kauf von Antun Trančiks Hause, mit der Gründung des Karnkenhauses und der Aufnahme von ersten Patienten am 1. Oktober 1841.

Korhecz Papp Zsuzsanna.

A ferencesek Szent Rókus festményének restaurálása

(Kremser Schmidt művét őrzik Szabadkán)

A 2005-6-os év folyamán a Nemzeti Kulturális Alapnak és az Illyés Közalapítvány Kós Károly ösztöndíjának köszönhetően restauráltam a ferences rendház folyosóján igen rossz állapotban található képet, amely még megsötétedve és peregve is lenyűgözőtt.

A sötét umbrás-okkeres háttérből kiemelkedve Szt. Rókus az égi szférában, felhők között imádkozva térdel a Szentháromság előtt. Kék ruhát, kagylós barna köpenyt, hátravetett zarándokkalapot visel, botját előtte

A restaurált kép / Restaurirana slika

két angyal tartja, mögötte is egy angyalalak sejlik fel az árnyékból. A felső ívben még két puttófej jelenik meg. Pestis ellen védő fogadalmi kép.

A festmény a szabadkai Szent Mihály ferences templom és kolostor gyűjteményének legszínvonalasabb darabja, a bécsi érett barokk jegyeit mutatja: sötét alaptónus, háttér, kiegyensúlyozott kompozíció, lendületes ecsetkezelés. A rendház jól csoportosítható műveinek sorából kilóg, e mű nem tartozott a régi templom berendezéséhez, talán az 1738-ban épült, 1739-ben felszentelt fogadalmi Rókus kápolna oltárképe lehetett, de sajnos a rendház történetének megjelölt részleteiben erről nem esik említés, sőt tévesen Szent Joachimnak attribúálták²⁴¹. A Rókus kápolnát 1773-ban újították fel 200 rajnai forintért²⁴², valószínűleg akkor hozták Bécsből az oltárképet²⁴³, sajnos a ferencesek háztörténetének jelenlegi ismeretében ilyen vásárlásról semmilyen bejegyzés nem tanúskodik. Még ugyanabban az évben, október 1-jén püspöki határozattal a kápolnát elvették a ferencesektől plébániájukkal együtt, megalakítva a Szt. Teréz plébániát Szabadkán, korabeli nevén Sancta Mariaban. Természetes gesztus volt a ferencesektől, hogy a frissen beszerzett képet visszahozták kolostorukba, az egyébként részükre sok kellemetlenséggel járó plébániaátadási történések közepette.

A kép felépítése, a sötét háttérből felvillanó tiszta színek alkalmazása (kék, piros, sárga és zöld) és formák (arctípusok, kezek, mozdulatok, ruharedők) megfogalmazása, az ecsetkezelés azonossága, valamint a művész eszköztára -a Kremser Schmidtre oly jellemző puttók és angyalok megjelenítése-, stíluskritikailag mind azt bizonyítja, hogy a művész sajátkezü alkotásával állunk szemben²⁴⁴. A kompozíció a stetteldorfi Szt. Vendelével azonos, az árnyékos angyal az 1786-os Madonna képről, a zarándokbotot tartó angyalka a zalaapáti Szt. András oltárról köszön vissza.

De ki is volt Kremser Schmidt?

„Martin Johann Schmidt (Grafenwörth, 1718-Stein, 1801), közismertebb nevén Kremser Schmidt Franz Anton Maulbertsch mellett a 18. század második felének legjelentősebb osztrák festője, sokoldalú és termékeny

²⁴¹ P. Cvekan. 1977. p.64.

²⁴² P. Cvekan. 1977. p.41.

²⁴³ M. Reparić-Braun. 2004. p.152.

²⁴⁴ Ezen véleményemet Michael Grünwald osztrák művészettörténész, Kremser Schmidt szakértő álláspontja is alátámasztotta konzultációink során.

A restaurált kép részlete / Detalj restaurirane slike

mestere, akinek freskói és oltárképei, mitologikus-allegorikus festményei, zsánerképei és portréi a monarchia egész területén népszerűek voltak. Szerény helyi mestereknél tanult, az alsó-ausztriai Steinben és a szomszédos Kremsben élt és dolgozott évtizedeken át, 1801-ben bekövetkezett haláláig. Steini műhelyéből vállalkozott az egymást követő, főként egyházi megbízásokra, oltárképeket, vallásos témájú táblaképeket szállított Alsó- és Felső-Ausztria, Morvaország és Magyarország²⁴⁵ templomaiba, kolostoraiba. Sikerét, hírnevét igazolta 1768-ban a bécsi művészeti akadémiára történt felvétele is. A század utolsó negyedében, amikor a jozefinista szemlélet uralomrajutását követően az egyházi megrendelések jelentősen csökkentek és a művészetben új követelmények érvényesültek, Kremser Schmidt, miként Maulbertsch is, új megoldásokra, stílusváltásra kényszerült. A nyolcvanas évektől mind többet foglalkozott a világi műfajokkal, profán ábrázolásokkal, sorozatban festette a kicsiny képeket a görög-római történeti jelenetekkel vagy a mindennapi életből vett eseményekkel, alakokkal. Jelentős szerepet játszott kései tevékenységében a sokszorosító grafika, a rézkarc. A 18. századi festészet legkülönbözőbb irányzatai, olasz és holland mesterek inspirációja ötvöződnek sok száz alkotást magába foglaló munkásságában. Oltárképeim,

Madonna

Önarckép / Autoportret

nagyméretű festményein erős fényhatásokkal a késő-barokk drámai mozgalmassága érvényesül, bibliai történeteinek olykor egzotikus gazdagsága a Rembrandt-i példaképeket idézi, zsánerjeleneteinél a francia rokokó elevevénye érvényesül, összességében nagyon is sajátos egyéni stílusában.”²⁴⁶ Festményeinek alapjai toll és olajvázlatok, melyek korabeli metszetekből indulnak ki (pl. Az 1743-as bencés kalendárium rézmetszetgyűjteménye).²⁴⁷

Koloman Fellner, a mester tanítványa egy szelektív felsorolást készített Schmidt műveiről 1787-ben, melyben a szabadkai festményről sajnos nincs említés (viszont tartalmazza a mi számunkra közeli a váci székesegyház fő (Golgota 1772–74)) és két mellékoltárképét (Szt. Miklós és Nepomuki Szt. János 1770–71), az eszéki kapucinusok oltárképét (A Szentlélek eljövetele 1774), a veresegyházi Szt. Erzsébet főoltárképét 1778, 364x192 cm, a zalaapáti volt bencés templom három oltárképét (Szt. András, Órangyal, Keresztrefeszítés 1778), a kállói (Szt. Pál megtérése, 1778) és berkenyei (A Szent Kereszt imádása, 1778) plébániatemplom főoltárképeit. Ritkán szignálta képeit, szerzőségének írásos bizonyítékát a fenti lista, valamint a korabeli feljegyzések adják.

A 200x135 cm-es festmény két darab (77 cm és 58 cm széles) összevarrt, kézzel szőtt lenvászonból (9 lánc és 8 vetülékfonal négyzetcentiméterenként) áll, melyen a barokk festményekre oly jellemző vörös alapozás van. Vakkerete nem ékelhető, facsapokkal rögzítették, az alsó rész korhadt, levált. A teljes felület megrepedezett, a pigmentréteg erőteljesen perog, mozaikszerűen hiányos, egy 5 cm-es szakadás és több javítás és átfestés nyoma látható. A lakkréteg megsötétedett az idő és a ráakódott szennyeződésréteg következtében. A kép sürgős restaurálásra szorul. A díszkeretet átfestették vastag rétegben feketére, a belső faragott levéldíszot bronzporral vonták be, mely megsötétedett. Tisztítani, kiegészíteni és aranyozni kell.

A vakkeretről való levételt, majd a viasz-gyantás konzerválást és tisztítást követően váltak láthatóvá a kép festészettechnikai érdekességei, melyek több következtetést is maguk után vonnak. A festmény a húzószélen is folytatódik, ami arra enged következtetni, hogy nem a vak-

²⁴⁵ Magyarországra Migazzi bíboros jóvoltából került, aki 1770-és 72-ben rendelte meg Kremser Schmidtnél az új székesegyház fő és mellékoltárképeit. Számos műve található a Szlovéniai templomokban és múzeumokban.

²⁴⁶ Garas K. 1993. p.342-346.

²⁴⁷ Grünwald M. 2004. p.171.

Átvételi állapot / Zatečeno stanje

Átvételi állapot hátoldal / Zatečeno stanje poledina

Tisztítópróba / Probno čišćenje

Tisztítópróba a kereten / Probno čišćenje na ramu

keretén festette meg a művész. Mivel a vörös alapozás nyomai is túlterjednek, és a félkörös formát sem követik következetesen, nagy a valószínűsége annak, hogy a festő a korabeli szokáshoz híven falra vagy nagyobb keretre szegezte, feszítette a vásznat, s úgy enyvezte, majd alapozta le és festette meg művét, könnyed ecsetvonásokkal. Bizonyára önállóan komponált, mert Krisztus alakján pentimentó²⁴⁸ nyomai fedezhetők fel, megváltoztatta kéz, fej és lábtartását, valamint Szt. Rókus kezén is alakított. Ennek nyomai a tisztítás után váltak szembeütővé,

noha az átvételi állapot fényképein is jól kivehetők, de a valóságban nem figyeltem fel rá. A festmény szerintem nem a helyszínen készült, lehet, hogy feltekerve szállították ide, vagy végleges vakkeretén, mely jól megmunkált, minőséges munka volt, összehasonlítva a Stettner Sebestyén (Dorst 1699-Buda 1758) által 1741-ben festett ferences oltárképek vakkereteivel, melyeket helyi mester tákolt össze, s itt Szabadkán alapozta és festette meg képeit a művész. A felfeszítéshez kovácsoltvas szögeket használt, melyeket a restaurálás végén újra felhasználtam.

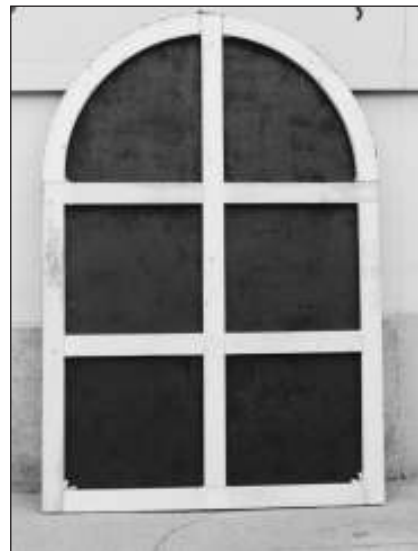
²⁴⁸ Amikor a festő maga festi át korábbi kompozíciós megoldását.

Átvételi állapot részlet / Zatečeno stanje detalj

Letisztított, kitömített állapot-részlet / Očišćeno, kitirano stanje-detalj

A restaurált kép hátoldala / Restaurirana slika poledina

A festmény tisztításával korábban is próbálkozhattak, ennek következménye a mozaikszerű pergés²⁴⁹ és a pentimentó elöbukkanása, de lehet hogy a festékréteg is áttetszőbbé vált az évszázadok folyamán. A vékonyabban festett háttérfelületeknél a vörös alapozást hozta elő e beavatkozás, melyet sötét, szemcsés átfestéssel próbáltak lefedni körben a festmény felhőábrázolásainál. Tehát, a feltárást követően egy igen hiányos és kopott felületet kellett esztétikailag helyreállítani.

Az alapozást tónusos krétamassza kittel pótoltam, majd az akvarellaláfestést követően újra átvastaltam a festményt, de nem dublítottam, mert a vászon erős, jó megtartású volt, valamint a varrás esetleges átnyomódásától is tarthattam. Az új, ékelhető vakkeretre történő felfeszítés és lakkozás után a pentimentó hiányait illesztettem be, majd az egész kopott háttérfelületet átlazúroztam, így hoztam össze a kopott és az eredeti pigmentrétegű szigeteket.

A díszkeretet eredetileg márványozással festették

fekete-piros színűre, valószínűleg enyves kötőanyagú festékekkel. A belső faragott levélszalag fényaranyozásainak csak nyomai maradtak, a felületük több helyen, leginkább a felső ívben egyenetlen, ragyás, itt pótolni kellett az alapozást is. Eredetileg a már elkészült szalagdísz beerősítették a helyére, majd összealapozták a keret anyagával, ezen illesztésnél sok hiány keletkezett az idők folyamán, melyek pótlását követően elvégeztem a márványozás kiegészítését. A díszkeretre is védőréteget vittem fel.

A festmény festészeti értékeivel, valamint márványozott díszkeretével is egyedülálló a rendházban. Remélhetőleg a jövő kutatásai írásos bizonyítékát is adják azon felfedezésnek, hogy a szabadkai ferences rendház Kremser Schmidt művét őrzi sok más értékes kultúr-történeti kincsel egyetemben mely városunk történetének korai szakaszairól mesélnek.

Köszönet Dr. Jávor Annának, a Magyar Nemzeti Galéria munkatársának önzetlen segítségéért.

A restaurált kép részlete / Detalj restaurirane slike

Részlet a váci Nepomuki Szt. János mellékoltárképről / Detalj sa sporedne oltarne pale-Sv. Ivan Nepomuk

²⁴⁹ Azonos, a teljes felületet borító repedésháló és pergési felület jellemzi az igen rossz állapotban lévő váci mellékoltárképekkel, amely azonos előkészítési és festési technikát feltételez.

A restaurált kép részlete/ Detalj restaurirane slike

A restaurált kép részlete/ Detalj restaurirane slike

A restaurált kép részlete/ Detalj restaurirane slike

Részlet a váci Golgota főoltárképről / Detalj sa glavne oltarne pale-Raspeće, u Vacu (Mađarska)

A restaurált kép részlete / Detalj restaurirane slike

Részlet a váci Nepomuki Szt.János mellékoltárképről /Detalj sa sporedne oltarne pale-Sv.Ivan Nepomuk

Irodalom:

1. Boda Zsuzsanna. Martin Johann Schmidt váci főoltárképéről. Művészettörténeti értesítő XLVIII. 1-4. Budapest. 1999.
2. Cvekan, Paškal. Subotički franjevački samostan i crkva. Subotica. 1977.
3. Feuchtmüller, Rupert. Der Kremser Schmidt. Innsbruck-Wien. 1997.
4. Feuchtmüller, Rupert. Kremser Schmidt in Ungarn. Acta Hist.Art.Hung. Budapest. 1989.
5. Garas Klára. Barokk művészet Közép-Európában. Budapest. 1993.
6. Grünwald, Michael. Der Maler M.J.Schmidt und

seine Kunsttransporte (Fridrich polleross: Reiselust und Kunstgenuss). Petersberg. 2004.

7. Lochner, Peter. Martin Johann Schmidt, The large son of the daring RAM country. www.region. 2001.
8. Reparić-Braun, Mirjana: Silazak duha svetoga Kremser Schmidta u kapucinskoj ckvi Sv.Jakova u Osijeku (Rad. Inst.povij. umjet. 23/1999). Zagreb. 1999.
9. Reparić-Braun, Mirjana. Barokno slikarstvo... Franjevački provincija i Institut za povijest umjetnosti Zagreb. 2004.
10. Sekulić, Ante: Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici Virovitica 1980

SAŽETAK

Slika sv. Roka od Kremsera Šmita (Kremser Schmidt) iz franjevačkog samostana u Subotici restaurirana je 2005/2006 godine. Oltarna pala je verovatno naručena 1773. godine tokom obnove kapele sv. Roka u Subotici, a

iste godine j epovučena u samostan zbog predaje plebanijata svetovnom kleru. Rad potvrđuje autorstvo visoko kvalitetne oltarne pale, upoznaje čitaoca sa opusom Kremsera Šmita i opisuje restaurisanje.

ZUSAMMENFASSUNG

Restauration des Sankt Rochus Altarbildes im franziskaner Kloster

Im franziskaner Kloster in Subotica befindet sich ein Sankt Rochus Gemälde von Kremser Schmidt, das in Jahren 2005-6 restauriert wurde. Das Altarbild ist wahrscheinlich im Jahre 1773. anlässlich der Erneuerung der Sankt Rochus Kapelle bestellt. Das Gemälde ist aber wegen der Übergabe

des Pfarrhauses der Pfarre Sankt Therese ins Kloster zurückgebracht. Im Text wird der Wert des Altarbildes nachgewiesen, das Gesamtwerk von Kremser Schmidt vorgestellt und der Restaurationsvorgang beschrieben.

A ljubljanski Nemzeti Galerija Angyali üdvözlete / Blagovesti iz ljubljanske Nacionalne Galerije

Време транзиције и заштита архивске грађе

(Из рада Службе заштите архивске грађе ван архива Историјског Архива Суботица)

САЖЕТАК: У раду је указано на одређене моменте из рада Службе заштите архивске грађе ван архива (Историјски архив Суботица) која делује на подручју Севернобачког округа (Општине Суботица, Бачка Топола и Мали Иђош). Рад, на примеру једне регистратуре, има за циљ да скрене пажњу на свакидашње напоре Службе заштите у томе да се руковање архивским и регистратурским материјалом који је расут по регистратурама, а изложен свакодневном пропадању и ерозији у тренутном процесу транзиције, води на прописан начин и који ће да га сачува од пропадања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: архивска грађа, регистратурски материјал, заштита архивске грађе ван архива, транзиција

Увод

Служба заштите архивске грађе ван архива Историјског архива Суботица (у даљем тексту ИАСу) која делује на подручју Севернобачког округа (Општине Суботица, Бачка Топола и Мали Иђош) улаже свакодневне напоре у циљу заштите архивске грађе, која је на жалост, у последњој декади изложена великим изазовима транзиције, али и отежаним спољним и унутрашњим радом предузећа. Рад на примеру једне регистратуре има за циљ да скрене пажњу на свакидашње напоре Службе заштите у томе да се руковање архивским и регистратурским материјалом који је расут по регистратурама, а често изложен несавесном руковању, па чак и пропадању, заштити и доведе у сређено стање и у крајњем циљу сведе на вођење архиве на прописан начин.

Рад Службе заштите архивске грађе ван архива на примеру једне регистратуре

Службеним дописом бр. 16-38 од 17. јануара 2007. године, регистратура **Нафтна индустрија Србије - Огранак НИС ТНГ Елемир - Регионални центар**

Суботица обратила се ИАС-у ради прегледа регистратурског материјала којем је истекао рок чувања и који је припремљен за излучивање.²⁵⁰ Материјал је претходно издвојен и пописан према постојећој Листи категорија регистратурског материјала са роковима чувања која је у употреби у Нафтној индустрији Србије (у даљем тексту Огранак НИС) и одобрена од стране надлежног архива, у овом случају Историјског архива Суботица.

По примљеном допису који је упутио директор предузећа, Служба заштите архивске грађе ван архива обавила је следеће поступке: завела је допис у Попису аката (бр. 30-10/16 од 18. јануара 2007.), потом се упознала са садржајем досијеа НИС-а (односно списима који су вођени у оквиру досијеа предузећа - у овом случају бр. дос. 447 и под ранијим називом РО Нафтагас „ГАС“ Нови Сад ООУР „Гас-промет“), што подразумева упознавање са последња два-три надзорна прегледа регистратуре, са свим претходним излучивањима безвредног регистратурског материјала, са Листом категорија регистратурског материјала са роковима чувања и најпосле са архивском књигом регистратуре.

Стање је било следеће:

- последњи обилазак је обављен 1996. године, када је архива била у сређеном стању;
- последње излучивање је извршено 1998. године;
- Листа категорија регистратурског материјала са роковима чувања донета у НИС-у одобрена је од стране Историјског архива у Суботици 1979. године.

Пажљивим ишчитавањем свих појединачних уписа уочени су недостаци у вођењу архивске књиге, као и недостаци и материјалне грешке у Листи категорија регистратурског материјала са роковима чувања. На пример: под редним бројем 12. пише: „Интерна и сва остала преписка“ и бр. 13. „Преписка“ је стављена са роком чувања пет односно три године. Интерна преписка је категорија привременог рока чувања, али како се сва друга службена преписка води уз деловодник, како налаже канцеларијско пословање, то је ова врста документације трајног рока чувања!

Потом је Служба заштите изашла на терен да би на лицу места проверила своје налазе, дала стручна упутства за исправљање уочених недостатака и довела

²⁵⁰ Историјски архив у Суботици (у даљем тексту ИАСу), Досије регистратуре бр. 447, 35/3

регистратуру у стање у каквом би требало да се налази.

Најпре је обављен разговор са директором предузећа, који је детаљно упознат са обавезама према архивском материјалу, са Законом о културним добрима²⁵¹ из кога те обавезе произилазе, и надлежностима Историјског архива Суботица. Директор се сложио са нашим стручним мишљењем и исказао спремност да се архива и убудуће води у складу са постојећим законским одредбама, као и стручним упуштвима Службе заштите архивске грађе.

Потом су се са запосленим радницима, који су задужени и за послове вођења архиве, исправиле грешке у вођењу архивске књиге (исправљење су

уочене грешке у називу докумената и у исказаним количинама – јединицама паковања и дужним метрима...), те се указало на све недостатке Листе категорија са роковима чувања. Скренута је пажња да се у овом тренутку, док се не изради нова Листа, морају примењивати постојећи законски прописи који се тичу архиве и руковања архивским материјалом и његовим роковима чувања (Закон о ПДВ, Закон о рачуноводству...), а извршен је и преглед архиве.

По обављеном прегледу издвојеног безвредног регистратурског материјала који је био предложен за излучивање, сачињен је записник којим се одобрава поднети захтев. Он гласи:

ЗАПИСНИК

О ИЗЛУЧИВАЊУ БЕЗВРЕДНОГ РЕГИСТРАТУРСКОГ МАТЕРИЈАЛА

Састављен по основу члана 37. став 2. Закона о културним добрима (Сл. гласник Републике Србије бр. 71/1994) дана 16. фебруара 2007. године у вези са излучивањем безвредног регистратурског материјала у просторијама Имаоца: **НИС а.д. Нови Сад – Огранак НИС – ТНГ Елемир – Регионални центар Суботица** из Суботице, улица: Чантавирски пут бб.

Присутни су чланови Комисије за ИЗЛУЧИВАЊЕ БЕЗВРЕДНОГ РЕГИСТРАТУРСКОГ МАТЕРИЈАЛА (у даљем тексту: Комисија) именоване од стране Имаоца архивске грађе и регистратурског материјала:

1. Марија Евтовић
2. Дезидер Пеић
3. Силвија Мере

и овлашћени службеници Историјског архива Суботица:

1. Бранислав Егић и
2. Зоран Вељановић

Комисија Имаоца сачинила је и доставила надлежном Историјском архиву списак безвредног регистратурског материјала предложеног за излучивање, са захтевом да се излучивање одобри.

Овлашћени радници Историјског архива Суботица и Комисија констатују да је регистратурски материјали из којег се врши излучивање безвредног дела настао у раду: **НИС а.д. Нови Сад – Огранак НИС – ТНГ Елемир – Регионални центар Суботица** из Суботице у временском периоду од 1994. до 2001. године. Након извршеног увида констатује се да међу издвојеним регистратурским јединицама НЕМА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ коју треба трајно чувати.

ОДОБРАВА се излучивање и уништавање безвредног регистратурског материјала уписаног у АРХИВСКУ КЊИГУ Имаоца под следећим бројевима: 297, 298-307, 312-328, 330-339, 341, 342, 349, 350 и 351.

Комисија након датог одобрења у архивској књизи код сваког броја који је излучен у рубрици: „Број и датум записника“ убележава реч „ИЗЛУЧЕНО“ као и број и датум овог записника.

Укупна количина безвредног регистратурског материјала излученог по овом записнику износи = 45,08 дужних метара.

За Историјски архив Суботица

За Имаоца архивске грађе и
регистратурског материјала

Бранислав Егић – реф. Сл. заштите

Марија Евтовић

Зоран Вељановић, реф. Сл. заштите

Дезидер Пеић

Силвија Мере²⁵²

²⁵¹ Службени гласник Републике Србије бр. 71/94.

²⁵² ИАСу, Досије регистратуре бр. 447, 35/3.

Такође је сачињен записник о прегледу регистра-
туре у којем је детаљно описано стање архивске
грађе и регистратурског материјала, те су наложене

мере за отклањање уочених недостатака, као и рок у
којем би то требало да се учини. Он гласи:

ЗАПИСНИК

О НАДЗОРНОМ ОБИЛАСКУ РЕГИСТРАТУРЕ

Састављен дана 21. фебруара 2007. године у Суботици по извршеном надзорном обиласку (на основу члана 76. став 1. тачка 1. Закона о културним добрима - Сл. гласник Републике Србије бр. 71/1994) над архивирањем, чувањем, стручним одржавањем регистратурског материјала и архивске грађе, као и одабирањем архивске грађе која настаје у раду: НИС а.д. Нови Сад - Огранак НИС - ТНГ Елемир - Регионални центар Суботица; у присуству овлашћених службеника Историјског архива у Суботици - Бранислава Егића и Зорана Вељановића као и представника регистратуре - Марије Еветовић, Дезидера Пеића и директора Михајла Мандића.

1 УТВРЂЕНО СТАЊЕ:

Након што је регистраура поднела Историјском архиву Захтев за излучивање са списком безвредног регистратурског материјала, који се пледлаже за излучивање, представници Историјског архива извршили су надзорни обилазак Регионалног центра НИС-а у Суботици, којом приликом је утврђено следеће:

Излучивање регистратурског материјала којем је истекао рок чувања последњи пут је извршено 1998. године, тако да се у просторијама регистратуре налазила знатна количина безвредног регистратурског материјала који је непотребно заузимао ионако недовољан простор за одлагање архивског материјала. Из тог разлога регистратура је поднела горе поменути Захтев за излучивање, на који је Историјски архив дао одобрење 16. 02. 2007. године под бр. 03-13/9. Овим излучивањем ће се из просторија архиве уклонити 45,08 дужних метара безвредног регистратурског материјала. Међутим, прегледом пописа у архивској књизи утврђено је да постоји још знатна количина документације којој је такође истекао рок чувања, углавном из ранијих година. Део овог материјала доспева за излучивање и по основу промене законских прописа који су скратили рокове чувања неких од категорија регистратурског материјала. У вези предстојећег излучивања представнику регистратуре дата су и конкретна стручна упутства.

Нормативни акт којим се регулишу питања евидентирања, класификације, архивирања, чувања, одабирања, излучивања и преузимања регистратурског материјала НИС а.д. Регионални центар Суботица поседује, али је овај акт донет и одобрен од стране Историјског архива у Суботици још 1979. године, те у том смислу има одређених недостатака, нарочито у погледу неких рокова чувања. Поред тога, од тог времена извршено је више статусних промена, које према нашим досадашњим сазнањима нису праћење изменом Правилника о архивирању, као и законским променама рокова чувања са којима није усклађена постојећа Листа категорија регистратурског материјала. С обзиром да Регионални центар у Суботици није правно лице и да се централа НИС-а налази у Новом Саду, Регионални центар није ни у могућности да донесе одговарајући општи акт којим би се регулисала горе наведена правила архивирања као и рокови чувања документације. Поред тога, ни Историјски архив у Суботици није надлежан за давање сагласности на овакав нормативни акт, већ само Архив на чијој територији се налази централа НИС-а. Због свега тога, представнику регистратуре је препоручено да се обрати својој Централни у Новом Саду, како би се утврдило да ли такав акт постоји, те ако постоји да се достави Регионалном центру у Суботици.

Архивска документација регистратуре смештена је у посебној, издвојеној и кључем обезбеђеној просторији гаражног типа, која не задовољава основне услове за заштиту и чување архивског материјала. Просторија се не може у потпуности заштитити од глодара, нити од атмосферских утицаја; опремљена је дрвеним полицама, али због своје недовољне величине није у стању да прими сав материјал доспео за архивирање. Због тога се део документације налази у канцеларијама. Према изјави директора Регионалног центра у плану је изградња нове просторије за одлагање архиве. Када њена изградња буде завршена представници регистратуре обратиће се Историјском архиву за стручну помоћ у погледу њеног техничког опремања. Нову архивску просторију би требало обезбедити и технички уредити пре него што се приступи предстојећем сређивању архиве. Али ако се покаже да то није могуће учинити у релативно кратком времену, сређивање архиве регистратуре мора отпочети у постојећој просторији, водећи при томе рачуна да се може архивирати (средити и пописати) само онолико материјала колико садашња архива може да прими.

НИС а.д. Нови Сад - Огранак НИС-ТНГ Елемир - Регионални центар Суботица располаже архивском грађом и регистратурским материјалом од 1962. до 2006. године. Документација је евидентирана у архивској књизи за период од 1962-2002. године, а преписи архивске књиге достављени су Историјском архиву за назначени период од бр. 1 до бр. 358. На основу прегледа архивске књиге може се констатовати да постоје мањи недостаци у евиденцији у погледу рачунања количина у дужним метрима када се не ради о регистраторима као јединицама паковања (на пример: код књига, „хербаријума“ - односно фасцикли и сл.), у погледу непотпуног одређивања назива архивског материјала, као и у вези са роковима чувања (овај последњи недостатак проистиче из чињенице да Регионални центар нема Листу категорија регистратурског материјала са роковима чувања достављену од стране своје Централе, а која је усклађена са најновијим законским прописима). Осим тога, документација из периода од 2003-2005. године није преузета из канцеларија, те није сређена и пописана у архивској књизи. Поред тога, део архивског материјала углавном трајног рока чувања из ранијег времена, који се налази у архиви, такође није пописан у архивској књизи (пре свега техничке службе). С обзиром да ни јединице паковања нису обележене редним бројевима из архивске књиге, а материјал није сложен на полице по радоследу пописа, неопходно је извршити ревизију у архиви како би документација била сложена према архивистичким принципима.

На основу постојеће архивске књиге није могуће пронаћи материјал у архиви, што представља једну од њених основних намена. Због ове чињенице, документација се проналази по сећању лица које води архиву, што је неприхватљиво. Уколико се покаже да се поредак архивског материјала на полицама не може реконструисати према постојећем попису, неопходно је извршити поновни попис комплетне документације у нову архивску књигу и њено обележавање редним бројевима из архивске књиге, као и осталим прописаним ознакама (неки називи на регистраторима су избледели, а поједини су недоречени и непрецизни). Мања количина материјала није одложена у адекватне регистраторске јединице, те је материјал или недовољно заштићен (његова заштита даје основни смисао одлагању документације у одговарајуће јединице паковања) или је у „ринфузи“.

Укупна количина архивске грађе и регистратурског материјала у регистратури прецизно ће се утврдити након што се исправе уочени недостаци у архивирању и ажурира постојећа евиденција.

II На основу члана 77. став 1. тачка 2. Закона о културним добрима налажу се МЕРЕ ЗА ОТКЛАЊАЊЕ УТВРЂЕНИХ НЕДОСТАКА у погледу заштите архивске грађе и регистратурског материјала:

1. да се обезбеди и технички опреми одговарајући простор за смештај архивске грађе и регистратурског материјала у којем би се могла сместити комплетна документација доспела за архивирање и који би обезбедио њену адекватну заштиту;

2. да се ступи у контакт са Централом НИС-а у Новом Саду како би се утврдило да ли постоји нормативни акт који регулише питања архивирања и рокове чувања архивског материјала, а који је усклађен са најновијим законским прописима; док се ово питање не реши Архив ће регистратури доставити огледни примерак општег типа Правилника о архивирању и Листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања, који су усклађени са законом и који ће олакшати представницима регистратуре сналажење у погледу свих правила и процедура код архивирања, као и у вези са роковима чувања;

3. да се у складу са упутствима стручних лица Архива и према уобичајеној процедури изврши још једно излучивање берзвредног регистратурског материјала, које би обихватило и категорије доспеле за излучивање након 01.01.2007. године, затим оне којима је рок чувања скраћен у складу са најновијим законским прописима, као и друге које су пропуштене да се излуче у претходном периоду;

4. да се ажурира попис у архивској књизи евидентирањем количина и дужним метрима код свих категорија регистратурског материјала које архивска књига садржи, исправкама рокова чувања у складу са најновијим законским прописима и прецизирањем назива који су недоречени;

5. да се упореди постојећи попис са поретком архивске грађе и регистратурског материјала на полицама, те архивски материјал сложи стриктно према попису, водећи при томе рачуна да се трајна архивска грађа физички одвоји од регистратурског материјала привременог рока чувања, а у оквиру те поделе материјал сложи према редним бројевима из архивске књиге;

6. да се изврши сређивање и попис архивског материјала из периода од 2003-2005. године, као и друге документације из ранијег периода која до сада није обухваћена пописом;

7. да се у одговарајуће заштитне јединице паковања одложи мањи део архивске документације која се налази ван прописаних регистратурских јединица, те да се оне обележе свим неопходним ознакама;

8. уколико се покаже да је немогуће реконструисати поредак на полицама према постојећем попису (како је то назначено у тачки 5.) неопходно је сачинити поновни попис комплетног архивског материјала у нову архивску књигу, чију фотокопију затим треба послати Историјском архиву;

9. да се регистратурске јединице целокупне архивске документације обележе редним бројевима из архивске књиге;

10. да се Архиву доставе подаци о организационим променама (све копије решења о регистрацији, промене назива и делатности).

(Напомена: у свим фазама предстојећег ажурирања архиве неопходно је консултовати стручне раднике Историјског архива)

Рок за извршење наложених радњи је: 15. август 2007.

За Историјски архив Суботица

Бранислав Егић - реф. Сл.заштите

Зоран Вељановић, реф. Сл. заштите²⁵³

За Имаоца архивске грађе и
регистратурског материјала

мр Михајло Мандић - директор

Архива у несређеном стању

Крајем септембра, и поред одласка у пензију два лица из НИС-а која су била задужена за архиву,²⁵⁴ посао на сређивању архиве се приближио крају, те су наложене мере извршене чиме је обухваћено следеће:

Архива у одговарајућем поретку након регистратурског сређивања

Комплетан материјал који је приспео за архивирање пренет је у архиву. Материјал у расутом стању је упакован у одговарајуће јединице паковања, на којим су исписане одговарајуће ознаке. Извршено је

²⁵³ ИАСу, Досије регистратуре бр. 447, 36/1.

²⁵⁴ Проблем технолошког вишка радника у предузећима у периоду транзиције, те њиховог договорног одласка у пензију или једноставног отпуштања, веома се лоше одразио на вођење архива, те укупно стање сређености архива на терену. На тај начин у великом броју предузећа „стари“ архивари замењени су новим лицима којима је рад са архивом био потпуно непознат, а у често случајева и терет. Тако се дешавало да се у регистратурама чије су архиве годинама добро вођене, у периоду транзиције то стање промени на горе. Случај НИС-а не спада у такве регистратуре, што показује и овај рад.

излучивање безвредног регистратурског материјала којем је истекао рок чувања. Архива је сређена по годинама и врстама и означена видљивим редним бројевима из архивске књиге. Сачињен је, најпре привремени попис, а потом и упис у архивску књигу која је фотокопирана и чији је примерак достављен Служби заштите архивске грађе. Такође, Служби заштите архивске грађе, достављени су (у виду фотокопија) подаци о организационим променама предузећа.

Након завршетка послова на сређивању регистратуре, стручна лица Службе заштите архивске грађе ван архива, изашла су на лице места и после увида, сачинила записник којим се констатује да је архива у сређеном стању, те да су извршене мере које су наложене записником од 21. фебруара 2007. године.

Епилог

Архивска грађа и регистратурски материјал у предузећу Нафтна индустрија Србије – огранак НИС

ТНГ Елемир – Регионални центар Суботица кроз обострану сарадњу регистратуре и Службе заштите архивске грађе ван архива, у периоду транзиције и поред свих тешкоћа која она проузрукује, доведена је у сређено стање и прописани поредак.²⁵⁵

Лицима које су задужена за послове вођења архиве, те лицима која раде у рачуноводству и по природи свог посла предају доспели материјал за архивирање, дата су неопходна стручна упуста пре и током рада на сређивању. Такође, дата су и упуста за даље вођење архиве.

У Служби заштите архивске грађе ван архива, у административном делу посла, цео поступак је вођен по устаљеној номенклатури послова, што значи да су дописи, записници (о излучивању безвредног регистратурског материјала, о надзорном обиласку регистратуре), подаци о организационим променама предузећа, огледни примерци Правилника о архивирању и Листе категорије регистратурског материјала са роковима чувања, заведени у попису аката, досијеу регистратуре, картотеци регистратуре (образац бр. 2) и извршен је унос података у ЈАИС (Јединствен архивистички информативни систем).

ÖSSZEFOGLALÓ

A TRANZICIÓ ÉS LEVÉLTÁRI ANYAG LEVÉLTÁRON KÍVÜLI VÉDELME

A munka bemutatja a levéltári anyag levéltáron kívüli védelmi szolgálatának bizonyos szempontjait az Észak-Bácska régió területén (Szabadka, Topolya és Kishegyes községek). Egy irattár példáján láthatjuk, hogy a szolgálat a tranzíció

jelenlegi időszakában is az előírásoknak megfelelően működik és igyekszik az irattárban levő anyagot megvédeni a tönkremenéstől.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE GESELLSCHAFTLICHE TRANSITION UND DIE VERHÜTUNG DES ARCHIVMATERIALS AUßER DES ARCHIVS

Die gesellschaftliche Transition und die Verhütung des Archivmaterials außer des Archivs

Im Text werden einige Aspekte der archivalischen Tätigkeit der Verhütung des Archivmaterials beschrieben, und zwar in der Region von Nord-Batschka (Subotica, Bač-

ka Topola und Mali Idoš). Am Beispiel einer Registratur kann man sehen, da? das Archiv auch in diesen Zeiten der Transition gesetzmäßig funktioniert und das Archivmaterial außer des Archivs möglichst am besten von Vernichtung zu verhüten versucht.

²⁵⁵ У раду је за обраду узета регистратура која је, може се рећи, типична за оне архиве које су „огранак“ тј. имају своју централу ван Суботице. И поред тога она се уклапа у већи број уобичајених регистратура, мада се на терену могу срести и оне које су саме за себе специфичне у сваком погледу и захтевају посебан третман.

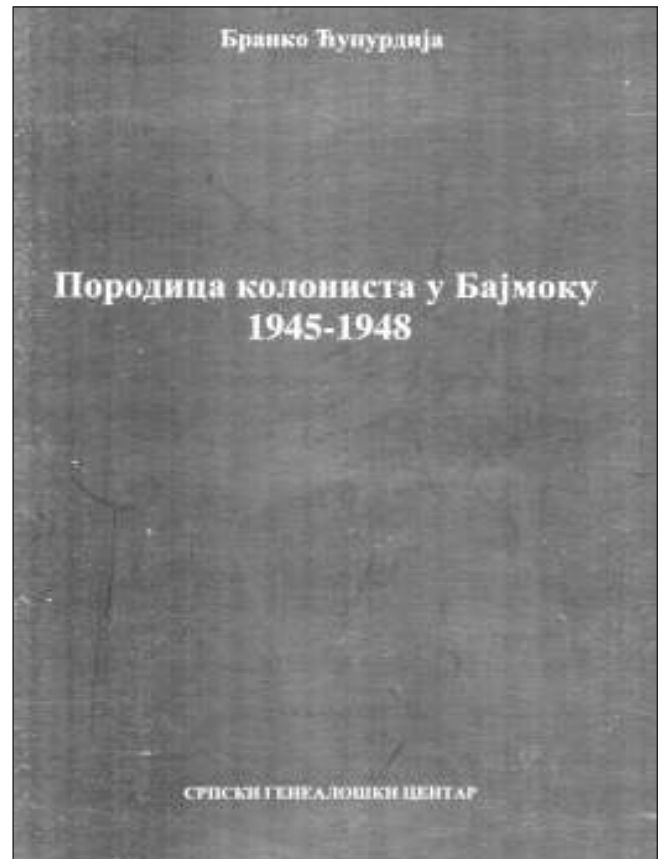
Породица колониста у Бајмоку 1945–1948, Београд 2005.

У времену између два броја часописа „Ex Pannonia” из штампе је изашла научна студија „Породица колониста у Бајмоку 1945–1948”, аутора др Бранка Ђупурдије, редовног професора на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Издавач првог издања књиге, која је штампана у 500 примерака је Српски генеалогички центар из Београда.

Бранко Ђупурдија је рођен у Бајмоку 1951. године у породици колониста, где је завршио основну школу. Гимназију похађа у Суботици, а факултетску диплому стиче у Београду на Филозофском факултету, група за етнологију. Дело, које је аутор стварао готово целу деценију, представља тек малени делић у расветљавању суботичког етнологичког мозаика, који своје корење „вуче” још из времена палеолита. Богатство тема којима наш крај обилује (бројне миграције, материјална култура, друштвени живот, религијска шароликост, фолклор и друго) привлаче Ђупурдију још из студентских дана. Свој дипломски рад „Друштвени живот на салашима у околини Суботице” одбранио је 1975. године на Филозофском факултету у Београду. Рад „Аграрна магија у Срба” био је магистарска теза на истом факултету 1977. године. Бранко Ђупурдија, данас редован професора на катедрама антропологије друштва и антрополошким теоријама, докторирао је 1982. године, одбранивши рад „Антрополошки садржаји обредних поворки у традиционалној култури Срба”. На Интердисциплинарној антропологији, 1986. године, одбранио је магистарску тезу „Стамбена архитектура суботичких салаша и мајура 1867–1985”.

Књигу „Породица колониста у Бајмоку 1945–1948”, Ђупурдија посвећује: „Људима који су населили Бајмок и свима који са њима у слози живе.”

У делу аутор објашњава и приказује процес насељавања Бајмока у времену после завршетка Другог светског рата, објашњава разлоге, за чије објашњење изворе проналази у актима тадашњих власти на савезним, покрајинским и републичким разинама. Без обзира на различите информације у службеним изворима, професор Ђупурдија покушава да установи тачан број људи и породица које су у те четири календарске године настанили на северу Бачке. Први колонисти стигли су у Бајмок између 16. и 20. новембра 1945. године, а тај процес је окончан 24. априла 1948. године, када је укинута Комисија за аграрну реформу

и колонизацију при Влади ФНРЈ, односно 20. маја исте године, када је укинута Главна комисија за насељавање бораца у Војводини. Маниром доказаног научног радника аутор представља најважније изворе за проучавање породице колониста, проучава њену привредну, националну, верску, социјалну и идеолошку основу, предвојеност и деобу породице, ратом изазвана одступања од уобичајеног живота породице и тип породице. На крају, Ђупурдија обзнањује најважније збирне документе о породици колониста и етнографски их коментарише и тако указује на „могућности и домете етнографског читања архивске грађе”.

Књига „Породица колониста у Бајмоку 1945–1948” писана је јасним језиком, разумљивим и простом читаоцу и као таква представља неизоставну подлогу за научна дела која ће у будућности бити написана, а теме ће им бити инспирисане етнографским опусом наше регије, а и шире.

Зоран Вукелић

Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca, Subotica 2006, 2007.

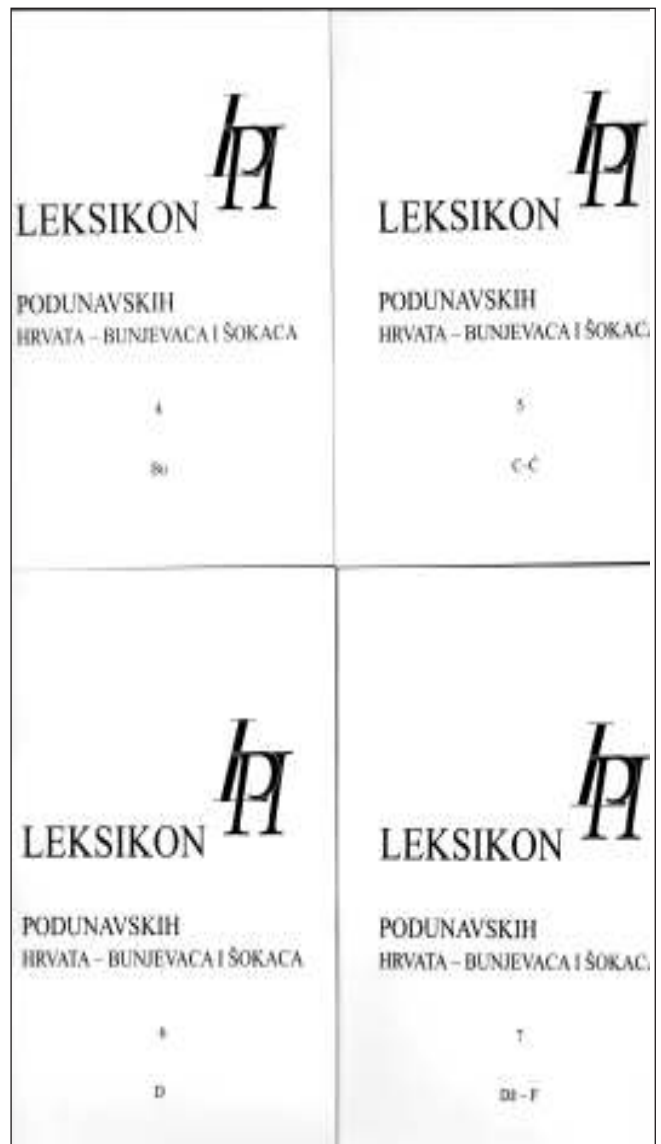
(Četvrti, peti, šesti i sedmi svezak)

Prvi svezak Leksikona podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca pojavio se 2004. godine, a do polovice 2007. godine izašlo je sveukupno sedam svezaka. Ovim prvim svescima obuhvaćeno je prvih deset slova abecede (od A do J), a pojedinačno, pošto ovim prikazom želimo obuhvatiti četvrti, peti, šesti i sedmi svezak, obuhvaćena su slova od B do F. U svih sedam svezaka obrađeno je oko 800 leksikografskih pojmova, s više od 60 uputnica i s preko 350 ilustracija. Opseg zanimanja Leksikona podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca međuriječje je Dunava i Tise, od Budimpešte do Novog Sada, a najveći se broj pojmova odnosi na područje Subotice kao središte bunjevačkih Hrvata u Bačkoj. Značaj leksikografskih jedinica ovoga Leksikona stoji u brojnim podacima koje one sadrže, koje su rezultat novih istraživanja, te koji su dopuna ili čak i ispravka onih podataka kojima se do sada raspolagalo.

Četvrti, peti, šesti i sedmi svezak tiskani su tijekom 2006. i 2007. godine. Sadržaj četvrtoga sveska obuhvata natuknice s početkom na **Bu** (od *Bublja* do *Buzov*, *Mati-ja*). Zanimljive su i osobito značajne natuknice koje obrađuju termine s početkom na **Bunj** (*Bunja*, *Bunjevac*, te brojne pojave, udruge, tiskovine, institucije čiji naziv započinje s Bunj, kao npr. *Bunjevačke novine*, *Bunjevačko-srpski narodni odbor*, *Bunjevačka kasina* i sl.). Sadržaj petoga sveska obuhvata natuknice s početkom na **C** (*Cajg*) pa do **Č** (*Čurdija*), šestoga sveska natuknice na **D** (od *Dada* do *Dužijanca*, a među ostalim i prikaz istaknutih ličnosti-pripadnika brojne bunjevačke obitelji Dulić, bunjevačko-hrvatskih udruga čiji naziv započinje s riječju *Društvo*, i dr.), te sedmoga sveska natuknice na **Dž** (od *Džankutaran* do *Furkač*). Sva ova četiri sveska sadrže mnoštvo podataka o pojavama i osobama značajnim za kulturno-povijesni razvitak podunavskih Bunjevaca i Šokaca.

U izradi *Leksikona* surađivalo je preko osamdeset autora iz Srbije, Hrvatske i Mađarske, od kojih su većina članovi Hrvatskoga akademskog društva sa sjedištem u Subotici. *Leksikon* obuhvata suradnike različitih struka i generacija, a koji nisu samo pripadnici bunjevačko-hrvatske zajednice, već i drugi zainteresirani za ovaj leksikografski uradak.

Hrvatsko akademsko društvo, kao izdavač *Leksikona*, priredilo je brojna predstavljanja javnosti svakoga pojedinačnog sveska i to na cjelokupnome njegovom interesnom području: u Subotici, Somboru, Tavankutu,

Durđinu, Starom Žedniku, Bačkom Brijegu, Sonti, Zagrebu, Vinkovcima, Vukovaru, Segedinu...

Navedeni svesci *Leksikona podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca* tiskani su uz podršku Pokrajinskog tajništva za propise, upravu i nacionalne manjine, Pokrajinskog tajništva za znanost i tehnološki razvoj, Vlade Republike Hrvatske, Skupštine općine Subotice, te Saveznog ministarstva nacionalnih i etničkih zajednica.

Ljubica Vuković Dulić

Gordana Prčić Vujnović, Viktorija Aladžić, Mirko Grlica

GRADOTVORCI II

subotički stambeni objekti od baroka do moderne

VÁROSTEREMTŐK II.

szabadkai lakóépületek barokktól modernizmusig

Subotica/Szabadka, 2006.

U 2006. godini iz štampe je izašla knjiga pod nazivom „Gradotvorci II“ o subotičkim stambenim objektima od baroka do moderne. Knjiga je izašla kao drugi tom istoimene knjige istih autora. Izdavač knjige je Gradski muzej iz Subotice, a urednik je Mirko Grlica. Autori knjige su arhitekta Gordana Prčić Vujnović i Viktorija Aladžić i istoričar Mirko Grlica.

Knjiga „Gradotvorci II“ predstavlja svojevrsni nastavak i zaokruživanje celine o subotičkim stambenim objektima koji je započet pisanjem prvoga toma knjige. Napisani tekst govori o graditeljstvu u Subotici u periodu od sredine 18. pa do početka 20. veka. Dat je prikaz graditeljske strukture kroz ceo ovaj period. Knjiga je zbir dokumentacije graditeljskog razvoja Subotice. Ona pruža obilje podataka o urbanističkom razvoju kroz uporedne pokazatelje, važnije datume i istorijske događaje.

Značaj knjige se ogleda u tome što obrađuje stalno prisutnu temu izgradnje stambenih zgrada obuhvatajući istorijat njihovog nastanka, projektante, stilove u kojima

su izgrađene i njihove vlasnike.

Knjiga je nastala na osnovu korišćenja originalnih arhivskih dokumenata i projekata koji se čuvaju u Istoriskom arhivu u Subotici i šire, dokumentima Gradskog muzeja, objavljene literature i knjiga, kao i štampe koja je izlazila u prošlom vremenu. Napisani tekst obogaćuju priče, a zanimljivim ga čine legende ili predanja koja su nastajala kako su kuće građene.

Iz sadržaja knjige se vidi :

- sadržaj
- beleška čitaocu
- sedamdeset priča o isto toliko stambenih objekata (si sudbina njihovih vlasnika) koji zauzimaju južni deo Subotice
- indeks imena koji je napisan za obe knjige Gradotvoraca I i II
- izjave zahvalnosti i
- o autoru

Na preko 300 strana u luksuznom povezu modernije forme, bogato je ilustrovana sačuvanim planovima građanskih kuća koje su građene od sredine 18 veka, fotografijama kuća na kojima se vidi njihov izgled nekada i sada, prikazima i opisima najkarakterističnijih detalja kuće, kao i fotografijama vlasnika kuće i članova njihovih porodica.

Knjiga sadrži mnogo podataka o samim građevinama, ali takođe i istoriju Subotice i njenih građevina.

Postoji mnogo napisanih knjiga iz oblasti arhitekture, građevinarstva i urbanizma o pojedinim građevinama ili stilovima u Subotici, ali ni jedna od njih ne daje sveobuhvatan prikaz kao što to čine knjige „Gradotvorci“ I i II. Ovo je knjiga koja se može čitati u celini ili u delovima. Svaka opisana građevina je priča za sebe, a zajedno čine celinu. Knjiga govori o istoriji graditeljstva od šireg značaja, o identitetu i prepoznatljivosti, o gradu, ljudima i njihovim sudbinama. Knjiga je napisana za Subotičane ali i za one koji to nisu, za svakoga ko želi da upozna ovaj grad, za mlade generacije arhitekata i urbanista koji mogu iz nje puno da nauče. Napisana je i kao putokaz za dalja istraživanja.

Tatjana Segedinčev

Gordana Prčić Vujnović Viktorija Aladžić Mirko Grlica

Nikolaus Hartmann, Osvald Hartmann, Ronald Hartmann, Stevan Mačković, Pál Károly:

Istina, na primeru Sekića, Die Warhenheit am beispiel von Sekitsch, Az igazság Szikics példáján

JP Forum, Újvidék 2007.

Još jedan otkriveni deo istine

Izdavačka kuća Forum je objavila trojezičnu knjigu o našoj prošlosti u kojoj se autori bave delom prošlosti koja postaje sve udaljenija od nas, ali koja je ipak veoma složeno pitanje. Zapravo se u knjizi publikuju četiri teksta koja se razlikuju stilom i formom, ali su zato autori odlučni u tome da prikažu deo prošlosti Lovćenca (Sekitsch/Szikics) i da odgovorno pišu o čemu se dosad nije dovoljno govorilo.

Dr Roland Hartman (Hartmann) je napisao istoriju sela od doseljavanja Nemaca (švapskih doseljenika) do njihovog iseljavanja. Iako je taj opis kratak, studija je sadržajna. Dr Nikolaus Hartman (Hartmann) opisuje period od dolaska partizana do iseljavanja Nemaca iz Sekića. Ovaj tekst je zapravo jedno veoma dobro napisano sećanje sa tačnim imenima i brojevima kuća spomenutih osoba. Treći tekst je delo Stevana Mačkovića, koje predstavlja temeljitu historiografsku studiju čija su osnova arhivski dokumenti. Na kraju se može pročitati prikaz Karolja Pala (Pál Károly) o tome kako je počeo dijalog između proteranih i kolonizovanih zajednica. Ovo je aktivno potpomagao i sam autor, koji je član lokalne političke elite već duže vreme. Delo je znači proizvod dobre volje dveju zajednica, rada autora i podrške lokalne politike. Nije autor posebnog teksta, ali se njegovo pismo uvrstilo u zadnji deo knjige, tako da je Osvald Hartman (Oswald Hartmann) koautor knjige.

Iz prvog teksta saznajemo kako je prostor pustare Sekić (Szekity Puszta) (koja je za vreme ratova sa Osmanlijama opustela), naseljen na inicijativu Josifa II evanđelističkim stanovništvom, što nije bio čest slučaj, jer su većinom nemački doseljenici bili katolici ili pripadnici reformatorske crkve. Početak naseljavanja je bio 4. maja 1776. godine kada se pojavio odbor za naseljavanje iz Sombora. Naseljavanje je bilo veoma dobro organizovano: doseljenici su dobili dobre kuće sa drvenim podovima i precizno izmerene parcele. Uz kuću su dobijali još krave i konje, pa i novac i alate. Čak su dobili i seme za setvu koje su vraćali posle žetve. Sve u svemu, nisu žalili ni novac ni vreme za naseljavanje (to je koštalo 80.000-85.000 forinti). Naselje su nazivali sa više imena: Sekić-pusta (Szekity-Puszta), Segheđ (Szeghegy), Sikeč (Szikets), Sekić (Szekits).

Selo se brzo razvijalo i 1850. godine se broj kuća povećao sa 200 na 336, a 1885. godine ih je već bilo 668.

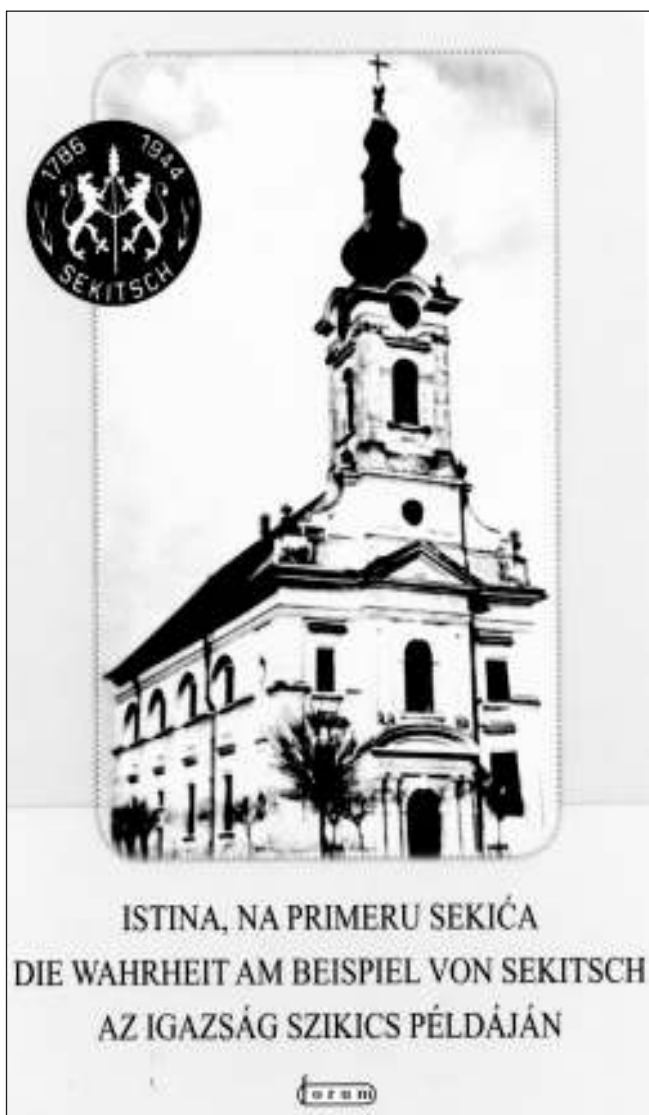
Kraj Prvog svetskog rata je doneo izvesne poremećaje, ali su to meštani prebrodili. Selo je bilo dobro organizovano o čemu govore primeri koje navodi autor. Tekst je čitljiv, ali je i sadržajan, bez nagomilavanja podataka.

Autor drugog teksta je bio lekar logora u Sekiću, pa je dobro poznao i stanovništvo i dešavanja. Najvrednije je u njegovom tekstu to što je mogao da prenese sva ta svoja iskustva, koje je samo on mogao steći. Tu i tamo u tekstu ima nekoliko emocionalno obojenih ili suviše uopštenih tvrdnji, ali je osnovna karakteristika teksta da je on objektivn a autor teksta disciplinovan.

Autor govori o tome kako su naivno verovali radiju koji je govorio o poredama nemačke vojske, a njihovo verovanje se nije pokolebalo ni kada su već čuli topove sa istoka. Inače su meštani tada bili zauzeti berbom. Oni koji su ipak bili oprezni krenuli su već 9. oktobra 1944. godine, ali je ipak većina ostala. Tako da je meštane šokiralo kada su 18. oktobra stigle SS trupe, čija je posada bila uglavnom iz Bosne, a samo su komandanti bili Nemci. Istog dana su stigli i Sovjeti. Posle manjih puškaranja su zaposeli selo, a onda je počela pljačka i silovanje žena. U selu su postavili sovjetsku bolnicu, koja je tamo ostala još otprilike mesec dana. Posle Sovjeta su stigli partizani i sa njima „svi koji su u okolini bili na lošem glasu i koji su mahom bili besposličari.“ (23. st.) Nemci su naivno očekivali isti tretman sa ostalim jugoslovenskim manjinama prilikom dolaska mađarske vojske, ali su se prevarili, jer su ih tretirali mnogo lošije. Jednog dana su ih sve postrojili, a onda internirali. Dečaci su morali da pešače do Bačke Topole. Dok su pešačili jednog od njih su ubili jer nije mogao da drži tempo, a drugi je umro tokom pešačenja. U selu su iz zabave pucali u stomak jednom žitelju i nisu dali da mu pomogne lekar, tako da je čovek umirao u velikim mukama.

„Logor Sekić pod naročitim režimom“ su postavili tako što su prvo iz istočnog dela proterali stanovništvo u zapadni, pa posle iz zapadnog u istočni deo. U međuvremenu su sve pokrali što su našli, a na kraju su od žitelja uzeli sve što su poneli sa sobom. Posle toga su zlostavljali stanovništvo, što autor opisuje sa ne suviše mnogo detalja. Možda je najbolnije bilo to da ih nisu pomagale nekadašnje komšije (manji deo stanovništva sela nisu bili Nemci i njih nisu internirali).

Primanje novih kolonista je bilo anarhično. U dobijenim kućama nije bilo skoro ničega više, a ono što je ostalo nisu mogli da koriste zato što često nisu znali kako da

to koriste. Ali ni oni nisu hteli da budu poslušni rekavši da su borci i da njima niko ne treba da zapoveda. U istočnom delu logora su žitelji gladovali. Desilo se da su neki pobjegli da nabave hranu, ali ako su pri tom bili uhvaćeni, teško su ih kažnjavali. U međuvremenu su stigli i novi internirci.

Iz opisa se vidi da su se u logoru dosta dobro organizovali unatoč lošim uslovima (npr. organizovali su porodilište, a njihov lekar je lečio i koloniste). Najteža je bila za logoraše 1945. godina. U prosečnim godinama je umrlih u selu bilo 70-80, ali te godine ih je umrlo 354. U oktobru su preselili stanovnike logora koji nisu mogli da rade u druge logore, a 1946 godine, kao što autor kaže, bila je godina „robovlasničkih” odnosa. Naime, pojedinci iz okoline su mogli da plate radnu snagu logoraša i odvodili su ih da rade na njihovim njivama. To je bilo bolje logorašima, jer je tamo njihova ishrana bila bolja, a i mogli su da pobjegnu u Mađarsku što je nekima sačuvalo život.

Treći tekst je istoriografski rad i daje sliku logora na osnovu sačuvanih dokumenata. Najveći deo tih dokumenata su iz Istorijskog arhiva Subotica. Za razliku od teksta ispred njega, ne piše se na osnovu doživljaja, nego na osnovu statistika i brojeva. Ali je slika koju daje gotovo istovetna, jer su oba autora težila objektivnosti. Na

početku autor daje statističke podatke o razvoju sela, a takođe nam daje osnovne parametre tog seoskog društva.

Od događaja koji su prethodili dešavanjima, opisuje rad Kulturbunda i Folksbunda (Volksbund). Iako je uticaj ovih organizacija bio velik, nije im se pridružio svaki Nemac. Pri kraju rata, posle velikih poraza, Nemci su isplanirali kako da isele svoje stanovništvo, ali iz Banata se nije iselilo oko 120 000, a iz Bačke oko 80 000 Nemaca.

Pod vodstvom Ivana Rukavine su uveli Vojnu upravu 17. oktobra 1944. godine (a 22-og su to objavili u časopisu Slobodna Vojvodina). Glavni zadatak je bilo „rešavanje” pitanja Nemaca. Njih su internirali u logore, jer kako kažu, nisu zaslužili da žive u našoj zemlji”. Tokom 103 dana vojne uprave donete su brojne represivne uredbe, a osnovali su 41 logor. Tretman manjina su određivale vojne uredbe, a jedan od lokalnih centara je bio u Sekiću. Po dokumentima se isto vidi da se u Sekiću od 18. oktobra 1944. godine počinje sa organizovanjem logora. Izdaju se brojne uredbe i naredbe tih dana. Autor navodi detaljne podatke i statistike o logoru, takođe daje informacije o glavnim događajima i imena onih koji su vodili logor. Karakteristično je da je bilo više inspekcija u vezi discipline i švercovanja. Zdravstveno stanje logoraša se pogoršalo (i tu se slažu sećanje i dokumenti).

Život logoraša je tekao po krutom dnevnom redu. Budili su se u zoru u 5.00 sati, doručkovali su do 5.30, a u šest sati su krenuli na rad. Radili su do 12.30 sati kada su ručali, a na spavanje su polazili u 21 sat. Radna sposobnost, tj. zdravstvena sposobnost logoraša se toliko pogoršala da 11. septembra 1945. godine nisu mogli pronaći ni jednog koji bi mogao da radi u Kudeljarskoj zadruzi.

Rasformiranje logora je naređeno 3. oktobra 1945. godine. Mesec dana je trajalo odvođenje onih koji nisu bili sposobni za rad. Broj logoraša se smanjio sa 7000 na 1559 i njih su mogli da unajme privatnici. Najveći deo žitelja je preseljen blizu Sombora u Kruševlje. Interesantno je da je bilo konflikata između lokalne milicije i čuvara logora. Ime logora se promenilo u „Civilni logor Sekić”, ali ova promena nije bila samo u imenu, nego se i poboljšao položaj logoraša. Nisu bili toliko skućeni, a i hrana je postala bolja. Ipak vaški je bilo i dalje, a u selu se i dalje pljačkala „narodna imovina”. Logor u Sekiću je bio rasformiran septembra 1946. godine. Logoraše su prebacili u Suboticu. U samom Sekiću su trebali da reše pitanje tzv. „divljih kolonista” koji su se samoinicijativno naselili iz Like i Korduna, dok su vlasti htele da nasele koloniste iz Crne Gore. „Divlji doseljenici” razbijali su prozore kuća i nadali su se tome da će pronaći u njima nešto vredno. Kolonisti su isto požurivali rasformiranje logora, jer su im trebale kuće. (Interesantno bi bilo obraditi tok naseljavanja kolonista, jer verovatno ni njima nije bilo lako započeti život na novom nepoznatom prostoru.)

Sve logore u Jugoslaviji su rasformirali 1948. godine. U opštini Bačka Topola ostalo je od 8000 Nemaca 59, a celoj zemlji 26 294, od kojih je 80% napustilo zemlju šezdesetih godina. Nemci u Sekiću su bili prisutni pet generacija, a na njihovo mesto su se doselili Crnogorci.

Četvrti tekst nam daje informacije o međusobnom pomirenju ljudi i o mirenju sa istorijom. U Jugoslaviji nije bilo moguće postići to da se razume nastala situacija u Drugom svetskom ratu. Svi Nemci su bili izjednačeni sa nacistima, ali se 2000. godine pokazala nova prilika za pomirenjem.

U svemu ovome je glavnu ulogu imao Osvald Hartman. On je posetio selo u vezi maturskog sastanka, jer je on napustio zamlju tek 1968. godine. Nije samo zbog ovog dobro poznao meštane, nego i zbog toga što mu je otac bio poštovani seoski doktor. Takođe je bio predsednik Domovinske zajednice Sekić u Behingenu (Böchingen). Tako da je samo trebalo da sa ličnih kontakata pređu - veoma oprezno - na saradnju sa lokalnim institucijama.

Druga veoma važna stvar je bila ta da su se iseljenici

postavili veoma tolerantno, imajući u vidu da su iseljenici i doseljenici bili instrumenti iste politike. Preme tome ni jedna nacionalna zajednica nije odgovorna za tadašnja dešavanja (a i inače kolektivna odgovornost ne postoji!). Tako da su odnosi unatoč istorijskih trauma krenuli normalnim tokom i budućnost im zavisi od današnjih i nekadašnjih meštana. Isto je jako važno da lokalna politika obezbeđuje podršku tolerantnoj atmosferi. Veoma je to važno u sadašnjim uslovima pošto smo svi podložni histeričnoj propagandi. Lokalna politička elita može da učini mnogo da se obezbede trezvenost i objektivnost, a da se u isto vreme ne bagatelizuje ničija teška sudbina, pa da se kaže i da se sasluša ono što se treba reći i saslušati. Sama knjiga sadrži taj pozitivni duh.

Zoltan Mesaroš

Život i delo Franca Ajzenhuta (1857–1903)

Eisenhut Ferencz élete és művészete (1857–1903)

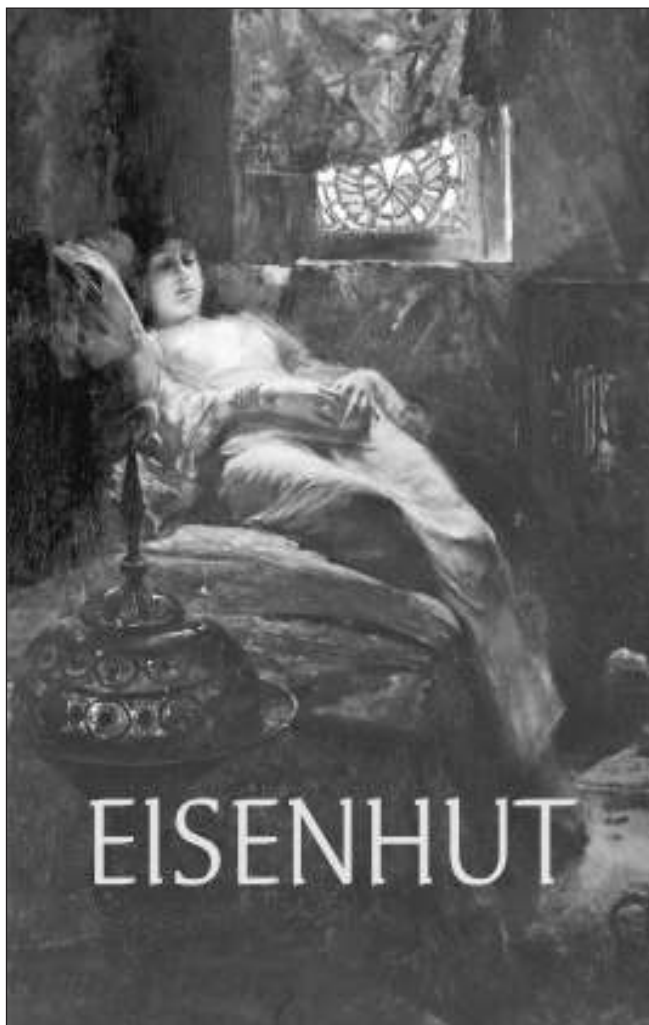
Kunst und Leben von Franz Eisenhut (1857–1903)

Gradski muzej, Subotica, 2007.

Knjiga *Život i delo Franca Ajzenhuta (1857–1903), Povodom 150. godišnjice rođenja umetnika*, Olge Kovačev Ninkov, svojevrsna je završnica niza manifestacija koje kao da svojom brojnošću žele nadoknaditi ono vreme u kome je delo ovog slikara bilo neopravdano skrajnuto. Četiri retrospektivne izložbe organizovane u Senti, Subotici, Somboru i Novom Sadu, i knjiga pred nama deo su realizacije projekta koji je započeo pre pet godina. Za tadašnjeg upravnika Galerije Matice srpske, u čijem se fondu čuva najveći broj dela Franca Ajzenhuta, mr Leposavu Šelmić (1944–2002) potpuno je bila primerena odluka da obradu dela ovog umetnika ponudi stručnjaku Gradskog muzeja u Subotici – ustanove koja se institucionalizovano, a od 1973. godine i ozvaničeno, bavi izučavanjem mađarske umetnosti u Vojvodini. Za autora knjige je u stručnom smislu značajan podstrek stigao i iz kruga mađarskih istoričara umetnosti, pre svega kroz podršku dr Julije Sabo (1939–2004). Bez institucionalne saradnje širih razmera, projekti ove vrste danas su nezamislivi. Pored već pomenutih glavnih aktera Gradskog muzeja Subotice i Galerije Matice srpske u Novom Sadu, potrebno je pomenuti Centralni muzej podunavskih Švaba u Ulmu, mađarsku Nacionalnu galeriju u Budimpešti, Narodni muzej u Beogradu, Muzej Mora Ferenc u Segedinu, Muzej Janus Panonijus u Pečuju... Likovno – grafički urednik ovog vrednog izdanja je restaurator subotičkog Gradskog muzeja Žužana Pap Korhec. Ona je uoči serije izložbi posvećenih Ajzenhutu, restaurisala crteže i neke od uljanih dela velikog formata Galerije Matice srpske, osim koje su u impresumu knjige navedene dvadeset i četiri druge ustanove sa kojima je saradivano i brojna imena stručnjaka raznih profila, čiji rad je takođe uložen u finalnu pripremu knjige.

Već činjenica da pred sobom vidimo trojezično izdanje, a da su to jezici kojima je i sam umetnik vladao, govore o jednom pozitivnom naporu priređivača, da rezultati jednog značajnog istraživačkog napora postanu deo svesti celokupnog kulturnog prostora na kome su Ajzenhutova dela već prisutna više od jednog veka. Pred nama je studija monografskog tipa, koja, po rečima samog autora obuhvata pre svega građu o Ajzenhutovom životu i delu, koju je do ovog trenutka bilo moguće prikupiti. Dakle u knjizi se prvi put u jednom značajnom obimu publikuje biografija, arhivska građa, kataloški popis dela sa reprodukcijama i bibliografija. Kao posebno značajan segment knjige ističe se materijal, vezan za delovanje

ovog umetnika, koji potiče iz zaostavštine Adalberta Bele Milera (1896–1976), koji je svojim poreklom i delovanjem takođe u vezi sa Bačkom. Već na samom početku ove studije, u poglavlju koje se bavi mestom i vremenom rođenja Franca Ajzenhuta, autor donosi nove činjenice, a čitaocu postaje jasno da je detaljno izučavanje postojeće arhivske građe osnovni princip kojim se rukovodi istraživač. Za približavanje vremena i okolnosti u kojima je Ajzenhut započeo svoje umetničko formiranje kao značajan izvor poslužilo je pisanje savremenika Tamaša Sana. Iz njegovog pera saznajemo za veoma rane slikarske aktivnosti četrnaestogodišnjeg dečaka koga su pohvale, dobijene za rad na oslikavanju kulisa peštanskog pozorišta, učvrstile u nameri da postane slikar. Naravno, ništa od toga ne bi bilo materijalizovano bez tadašnje „institucije dobrotvora”, u konkretnom slučaju prepoznavanjem talenta i finansijskoj pomoći dva ugledna žitelja Palanke – advokata Karolja Mezeija i apotekara Harlekovića. Obrazovanje započeto 1875. godine na Mađarskoj zemaljsko-kraljevskoj školi za crtanje, a nastavljeno na Bavarskoj kraljevskoj likovnoj akademiji u Minhenu, trajalo je skoro u kontinuitetu čitavih osam godina. Za razumevanje razvojnog procesa, u ovom periodu obrazovanja, posebnu vrednost dobija mnoštvo prikupljenih i reprodukovanih dela u ovoj publikaciji, čime je po prvi put omogućen uvid u načine na koje je Ajzenhut usvajao poduke svojih učitelja. Svi slikari od kojih je učio pripadali su pravcu akademskog realizma, a njegovi radovi iz ovog perioda su pre svega izraz dobro naučenih lekcija anatomske tačnosti i naturalističke izrade detalja. Svojevrsna potvrda njegovog uspešnog savladavanja slikarske veštine je srebrna medalja Akademije kojom je nagrađen 1882. godine. Kao posebna novina u komunikaciji sa publikom u ovom periodu ističe se pojava reprodukcija u časopisima, a objavljivanjem Ajzenhutovog crteža „Parna skela na Dunavu između Palanke i Iloka” 1880. godine on se svrstava u vizuelne hroničare određenog vremena i prostora. Prvo putovanje na istok, neposredno po završetku školovanja, i uspeh slika koje su nastale inspirisane njime, odredile su Ajzenhuta kao slikara prevashodno orijentalnih motiva. Na slici „Izlečenje Kuranom”, koja je izlagana na jesenjem salonu 1883. god. u Pešti onovremena kritika ističe „stvarno doživljenu atmosferu Istoka”. Putovanja u prostore drugačijih motiva, boja i svetlosti su ostala prisutna kao neprestana potreba u njegovom radu pod-

staknuta zahtevima umetničkog tržišta, ali u kojoj treba videti i potragu za umetničkim razvojem.

Detaljno i iscrpno prikupljena građa stvara veoma bogatu i slojevituu sliku, ne samo o aktivnostima i stvaralaštvu jednog umetnika, već u velikoj meri ocrtava kretanja i stanje u umetnosti umetničkih centara Minhena i Budimpešte, ali i njihove odjeke na ovim prostorima. Kroz poglavlje o Ajzenhutovoj slici „Bitka kod Sente” veoma je dokumentovano prikazano na koji način su opsežne i detaljno planirane pripreme za proslavu milenijuma uticale na podizanje nivoa umetničko-društvene aktivnosti manjih sredina kakve su bila tadašnja sedišta županija. Posebna vrednost ovog dela je činjenica da je sam autor Olga Kovačev Ninkov u velikoj meri sagledala i definisala domete svoga rada: „Ovaj rad je stanica u procesu otkrivanja i valorizacije celokupnog stvaralaštva Franca Ajzenhuta i za prvenstveni zadatak zacrtava rekonstrukciju biografije, kao podloge za interpretaciju i dublju percepciju njegovog dela i određenog perioda evropske istorije umetnosti, a u njoj naše kulturne baštine i identiteta. Ovim želimo dati doprinos i istraživanju orijentalizma, te istorijskog slikarstva XIX veka, vezama likovnih scena, ali i inovacijama tehnološkog karaktera, kojima se slikar služio. Knjiga sadrži sociološke aspekte, jer otkriva Franca Ajzenhuta ne samo kao slikara, već i kao čoveka, putnika i interpretatora, organizatora, dobrotvora, porodičnog čoveka i prijatelja.”

(Tekst sa promocije knjige u Narodnoj biblioteci Bačke Palanke, 19. oktobar 2007.)

Marija Marić Jerinić, kustos Narodnog muzeja u Beogradu

Sto godina od rođenja Ljudevita Vujkovića Lamića Moce, 12. 8. 1907. - 27. 2. 1972.

Subotica, 2007.

Ljudevit Vujković Lamić mlađi piše u nevelikoj knjizi na hrvatskom jeziku o svome ocu Ljudevitu Vujković Lamiću Moci (1907-1972). Knjigu je izdao sam autor i obnovljena „Pučka kasina 1878.“ (u tristo primeraka) u Subotici 2007.godine.

Prvi predgovor emotivno piše sam autor posvećujući ovo delo svojoj deci i unucima, a drugi predgovor piše novinar Živojin Inić.

Ljudevit Vujković Lamić Moco rođen je u seoskoj porodici. Završio je gimnaziju u Subotici, a potom je pohađao Pravni fakultet u Zagrebu i Subotici. Počeo je da radi 1932. godine u Gradskom poglavarstvu Subotice. U ratu i posle njega porodicu izdržava radeći na finansijskim poslovima. Pred rat je postao član Hrvatske seljačke stranke.

Sportom se bavio još iz gimnazijskih dana. U međuratnom je periodu bio član Sportskog kluba „Bačka“ i HAŠK-a (Hrvatski akademski športski klub) iz Zagreba, kao i član sokolskog pokreta (učlanjen u Hrvatskog katoličkog orla u Subotici). Kao atletičar aktivno se i uspešno takmičio u zemlji i inostranstvu, a učestvovao je na Olimpijskim igrama u Berlinu 1936. godine. Sarađivao je sa brojnim imenima iz sveta sporta. Predočeno nam je pismo koje mu je uputio Jovan Mikić Spartak po kome se danas zove stadion i sportsko društvo u Subotici. U poratnom je vremenu Lj. Vujković Lamić bio predsednik atletske sekcije i trener, a potom funkcioner u trenerskoj i sudačkoj organizaciji. Bio je i savezni fudbalski sudija i sudija u rukometu. Za svoj rad u sportu (kao sudija, trener i sportski radnik) nagrađivan je nizom nagrada, a najveća je bila Orden sa zlatnim vencem predsednika SFRJ 1972. godine.

Oprobao se i kao sportski novinar u vremenu između dva svetska rata pišući za beogradsko „Vreme“, zagrebački „Jutarnji list“ i „Sportske novosti“, te za „Subotički sportski list“. Šezdesetih godina sarađuje i na pripremi „Enciklopedije fizičke kulture“ u izdanju Leksikografskog zavoda u Zagrebu.

Njegov društveni angažman se proširuje radom u Bunjevačkom momačkom kolu, Hrvatskoj kulturno prosvjetnoj zajednici, Željezničkom gimnastičkom društvu, Planinarskom savezu, Filatelističkom društvu Subotice, a jedan je od inicijatora i organizatora žetelačkih svečanosti Dužijance od 1968. godine. U časopisu „Klasje naših ravni“ je i saradnik na književnom polju. Od rane mladosti piše poeziju i objavljuje pesme u nizu

časopisa, a zastupljen je svojim radom u antologijama poezije i proze bunjevačkih Hrvata. U ovoj knjizi su objavljene njegove pesme : „Drugačiji očenaš“, „Majci“, „Na grobu svog druga“ i „Za imendan Marti“.

Sledi popis njegovih objavljenih i neobjavljenih dela: popis medalja, plaketa i spomen obeležja, te biobibliografija.

Umesto epiloga u knjizi njegovi prijatelji i saradnici iznose svoja mišljenja o Lj. Vujković Lamiću Moci.

Na kraju knjige su brojne porodične fotografije, uspomene, diplome, priznanja i plakete, koje kako kaže u predgovoru Inić „vizuelno podupiru to što je napisano“.

Smilja Prodanović

jenog Marka despota Srbije, pošto je tražio razgovor, ubio Amurata. I posle toga kao da je njegova ruka izljubljena, tako su nas nazad ka suprotnom zidu povukli, kako ne bismo njegova leđa ili bilo koji zadnji deo tela opazili. Tada je saslušao što sam rekao da želim. Ali kada njegova očekivanja to nije zadovoljilo (naime, želje Kralj. Veličanstva bila su puna dostojanstva i slobode, i stoga od njega, koji nije smatrao da išta treba da negira, primljene su manje ravnodušno) kao da se gadio, ništa drugo nije odgovorio, nego Giusel, Giusel, što znači, lepo, lepo. Tako su nas pustili kući.”

Zanimljiv je sledeći opis na strani 58: „Preuzete iz njegove ruke je primakao starešina stola. Tako je sto ili od toga više tacni bez gužve stalo na stolu (da tako kažem). Kako su završili, njemu su se mladi gosti klanjali i u istom redu kao što su dolazili su odlazili, samo što su oni, koji su poslednji bili, u odlasku imali prvo mesto, a koji su stolu najbliže stajali sada su se u istu gomilu skupili. Iz tog razloga i ostalo su uneli na sto. Dotle se Turcima, kad se ticalo i malih stvari, sviđalo da bude red, koji mi zapos-

tavljamo u stvarima bez obzira kako važnim. Ne baš jako daleko od stola govornika gostili su se njegovi drugari i Turci. Pošto je sklopljen mir sa Persijanjcima (kao što kažu).”

Malo dalje na istoj strani: „Tako sam se ponovo predstavio prvaku. Dodali su mi dve tunike, široke, do članka, jedva da sam bio dovoljno velik da ih nosim. A sve moje robinje dobile su svilene haljine raznih boja, u kojima su me pratile. Prolazim u toj pompi kao Agamemnon ili poput nekoga ko će nastupiti u tragediji, a prvaka sam pozdravio, uhvaćen njegovim pismom, koje je bilo zlatnom tkaninom presvučeno i zapečaćeno. Preko robinja na višem položaju poslao sam mu pozdrav. Potom, pošto sam i Paše slično pozdravio, otišao sam od Amazija sa jednim kolegom dan posle junskih kalenda. Naime, običaj je bio da govornicima, koji su odlazili, na Divanu prirede ručak (tako su oni nazivali mesto gde su Paše izricali presudu), ali samo prijateljima. Naše stvari još nisu bile grešne.”

Rita Fleis, bibliotekar Gradske biblioteke u Subotici

Bliže izvorima

U jesen 2005. godine se prvi put formulisala ideja da Filološka gimnazija „Deže Kostolanji“ (Kosztolányi Dezső Nyelvi Gimnázium) i Istorijски arhiv Subotica započnu saradnju da bi učenici upoznali rad Arhiva, te da nauče kako da koriste arhivsku građu. Program je prihvaćen od strane pokrajinskog Izvršnog veća u proleće 2006. godine, a započet je u školskoj 2006/2007. godini kada su učenici počeli da posećuju Arhiv. Ovde treba spomenuti da Istorijски arhiv Subotica uspešno saraduje i sa osnovnim školama.

Na zajednički projekat se prijavilo petnaest učenika iz razreda 1N, 1A, 2N i 3N. Tokom 2006. godine su se upoznavali sa prostorijama arhiva, sa njegovom funkcijom i radom, a dobili su neke informacije o istorijatu Arhiva i arhivske teorije. Prošetali su se arhivskim depoima, upoznali su osnovne tipove dokumenata, dobili informacije o radu pojedinih delova arhivske građe, naučili su kako da naruče knjige iz arhivske biblioteke i dokumente iz depoa. Upoznati su i sa pravilima korišćenja istih. Pošto se učinilo da je za srednjoškolce najinteresantnija arhivska građa o srednjim školama, ona im je ponuđena za istraživanje. U grupama od dve do četiri osobe su obavljali istraživački rad na školskim fondovima.

O smislu programa – Kriza nastave istorije, manjak nove paradigme

Fraza je da se istorija piše na osnovu izvora (pisanih i usmenih, a u najnovije vreme i na osnovu filma i digitalnih izvora). Ali je pitanje kako se istorija naučava i da li može drugačije. Na ovo pitanje su tražili odgovor Istorijски arhiv Subotica i Gimnazija „Deže Kostolanji“.

Razmatrajući sadašnje probleme nastave istorije možemo da zaključimo da se ona od svojih početaka jedva promenila. Đaci treba da nauče tekst i da ga reprodukuju, a u još gorem slučaju da ga „nabubaju“ ili da ispunе neki test. U proteklim godinama se promenila samo količina i kvalitet tekstova. U početku je rasla količina teksta za učenje, ali se pri kraju 20. veka ispostavilo da se ona ne može povećavati u beskraj. Počelo se razmišljati o tome kako da se to smanji, ali se nije pronašao odgovor na osnovno pitanje kako da se promeni naučavanje istorije. Sva ova pitanja karakterišu situaciju i u Srbiji. Iako su nova izdanja udžbenika sa lepim slikama, to ne menja situaciju da se mora naučiti tekst. U Mađarskoj su nagomilavanje podataka i njihovo ispi-

vanje doveli do maksimuma da se jedva može izdržati. I ništa ne menja na stvari što su propisali tzv. „kompetencije“; čak štaviše, sa time su još više iskomplikovali celu stvar. Nasuprot tome u Americi i Zapadnoj Evropi istorija se sve manje izučava u školama i polako nestaje iz nastavnih programa, jer je transfer znanja stečenog na časovima istorije teško ostvariv. Interesantno je da se uprkos tome pojavljuju knjige u kojima se na originalan način govori o istoriji, a bogatstvo podacima je veće nego ikada pre. Pogledajmo samo knjige Kigena (Keegen) i Dejvisa (Davies)! Ovoliko bogatstvo podataka implicuje i to da se one ne mogu popamtiti, ali u isto vreme nam postavlja pitanje kako rasporediti podatke i kako se služiti njima. I zaista bi trebalo naći neko rešenje, jer nije dobar pravac da se istorija potpuno eliminiše iz škola.

Nove knjige i dokumentarna dela programa BBC-a, Discovery-ja i drugih televizijskih emisija su sve interesantnija, a imaju čak elemente igranih filmova. One su sve bolje osmišljene, ali je problem da se u njima informacije samo „serviraju“. Takođe je njihov manjak da im podaci nisu uvek reprezentativni, potpuni i sveobuhvatni, a čak su i podređene nameri da budu zabavne. One su dobre da se kraj njih dobro provede vreme, ali se na njima ne može graditi temeljito znanje iako pobuđuju interesovanje. Vratimo se na obrazovanje. Ubeden sam da udžbenik, bilo kako da je dobro napisan i ilustrovan - učenici ne mogu voleti, jer se kroz udžbenike manifestuje prisila njihovog reprodukovanja. Ja ovu pojavu zovem Ostrogorski paradoks. Mislim da se svako sreo sa nekim izdanjem poznate knjige Georgija Ostrogorskog (Georgije Ostrogorsky): Istorija Vizantije (Prosveta, Beograd, 1967.). Kada se iz nje trebalo pripremati za ispit na fakultetu, verovatno ju je većina smatrala teškom i dosadnom, ali posle položenog ispita su se rado vraćali da u njoj provere neki podatak koji im je bio potreban. Sigurno je da su potrebne ovakve knjige, ali da li su potrebne u osnovnim i srednjim školama? A osnovno je pitanje kako motivisati đake da požele uzeti knjigu poput knjige Ostrogorskog ili čak i izvorne dokumente.

Zaboravljeni izvor energije u nastavi istorije – kreativnost

Unapred pripremljeni podaci su dakle važni, ali nisu uvek i prijatni učenicima. Zapravo mislim da je puno

ИЗЛОЖБА - АРХИВ И ШКОЛА

16.05. - 30.05.2007.

IZLOŽBA - ARHIV I ŠKOLA

13⁰⁰ VESTIBIL GRADSKE KUĆE

A LEVÉLTÁR ÉS AZ ISKOLA - KIÁLLÍTÁS

2007.05.16.-30.

Iz arhiva

Kosztolányi Dezső Nyelvi Gimnázium tanulói

Nosilac projekta: Историјски архив Суботица, Historijski arhiv Subotica, Történelmi Levéltár Szabadka

Glavni pokrovitelj: ПОКРАЈИСКИ СЕКРЕТАРИЈАТ ЗА ОБРАЗОВАЊЕ I КУЛТУРУ, NOVI SAD

interesantnije pisati i uređivati udžbenike, nego ih čitati ili ih „bubati napamet“ (od ovoga zadnjeg je sve interesantnije!). Zapravo i održati čas je interesantnije nego učiti, jer ni nastavnik ni pisac udžbenika nisu lišeni mogućnosti da budu kreativni – dok sama situacija učenja i reprodukcija u velikoj meri onemogućava da učenik koristi svoju kreativnost. Napisati nešto ili održati čas nije lako, ali pošto se energije unose u proces pridružuju kreativnosti, to donosi radost. Bilo kako dobro da je napisana jedna knjiga, ma koliko da je dobar čas, rezultat je isti. Materijal treba da se nauči i reprodukuje u čemu skoro da nema nikakve kreativnosti, a to naveliko umanjuje zadovoljstvo nakon rada. Dakle, ako je moguće, treba aktivirati đacku kreativnost, a za to može izvanredno da posluži Arhiv.

Saradnja Istorijskog arhiva Subotica i Filološke gimnazije „Deže Kostolanji“

Kada je program krenuo septembra 2006. godine, petnaest učenika je moglo učestvovati u njemu jer u jednom arhivu nije bilo moguće pokrenuti masovniji program. U prvih nekoliko meseci, na prva tri druženja učenici su se zajednički upoznavali sa arhivom. Bilo im je veoma interesantno prošetati se arhivskim depoima, a stare spise su gledali sa velikim poštovanjem. Sve ovo su radili van nastave. Može da se zamisli koliko bi bili motivisani da su to mogli da rade na časovima. Važno je bilo i ovako stečeno iskustvo. Videlo se koliki prostor zauzimaju izvori iz kojih se može napisati istorija Subotice. Imajući u vidu ceo program, poseta depoima je bilo najlepše iskustvo. Opuštena atmosfera ju je učinila sasvim drugačijom od školskih časova.

Pošto svaki projekat mora da ima neki rezultat, zato smo – imajući u vidu ceo program – veoma ambiciozno zacrtali tri cilja. Svakako smo hteli organizovati izložbu, pored ovoga hteli smo čak inspirisati za istraživački rad čiji bi rezultat bio pisanje studije, i kao treće, mislili smo da bi bilo interesantno da napišu svoje doživljaje u formi eseja vezano za susret sa arhivom. Imajući u vidu ceo projekat ova poslednja ideja je donela najviše uspeha. Napisali su kako ih je ošamutio miris depoa i kako ih je šokirala ogromna količina arhivske građe. Iz ovih eseja se videlo kako nisu znali šta je Arhiv, a i to koliko poštuju i koliko im je čudno što se ta količina dokumenata može držati u nekom poretku.

Sledeći korak je bio da učenici aktivno koriste arhivsku građu. Radi ovoga smo predložili da istražuju škole starih vremena, a pošto je bilo reči o gimnazijalcima, prirodno je bilo da to budu gimnazije i druge srednje škole. Rasporedili smo učenike u grupe i dali im zadatke.

U Istorijskom arhivu Subotica se čuva više fondova o srednjim školama :

1. F:019. Gimnazija „Moša Pijade“ – Subotica (1795–); 1852-1977:). Tu se nalaze svi njeni prethodnici u pravnom smislu, pa se zbog toga sačuvalo i najviše građe u ovom fondu.

2. Pravni naslednik Gimnazije koja je ukinuta reformom školstva je Škola za zajedničko srednje vaspitanje

i obrazovanje „Moša Pijade“. To je poseban fond (F:330. Škola za zajedničko srednje vaspitanje i obrazovanje „Moša Pijade“ OOUR, zajednička srednja škola „Bratstvo“ Subotica (1977–1983); [1973]1977–1983 [1984]:).

3. Istorijski Arhiv Subotica čuva i dokumentaciju Gimnazije „Bratstvo-Jedinstvo“ iz Bačke Topole (F:356. Gimnazija „Bratstvo-Jedinstvo“ – Bačka Topola (1965–1977); 1965–1977 [1979]:).

Postoje fondovi i o nekim davno ugašenim školama koje su se isto istraživale:

4. A Magyar tanyelvű gimnázium je postojala između 1946. i 1956. godine (F:331. Potpuna mešovita gimnazija sa mađarskim nastavnim jezikom – Subotica (1946–1956); [1944]1946–1956:).

5. Piaristička gimnazija, Szabadkai Városi Katolikus Gimnázium je postojala između 1942. i 1944. godine (F:332. Piaristička gimnazija - Subotica (1942-?); 1942–1944:).

6. Škola Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola Szabadka (F:042. Državna viša ženska škola - Subotica (1907–1920); 1907–1920:) je postojala između 1907. i 1920. godine. Učenici su je isto istraživali.

7. Takođe je postojala Állami Leánygimnázium (F:044. Potpuna ženska gimnazija – Subotica (1925–1950); 1925–1950[1951]:).

Učenici Filološke gimnazije su istraživali sve ove fondove. Fond F:19. je istraživalo pet učenika, pošto je fond o toj školi najveći. U drugoj grupi su dva učenika istraživala dva mala fonda : F:42. i F:332. Tri učenika su istraživala F:330. Srednju školu „Moša Pijade“ koja je pravni naslednik Gimnazije. Četvrta grupa je istraživala F:44, a peta F:331. i F:356.

Organizovanje izložbe je bio najatraktivniji deo projekta. Ali zbog tehničkih uslova i korišćenja tehničkih sprava, na ovom projektu je radilo više arhivista. Da bi učenici u ovom delu mogli da uzmu veće učešće potrebno je više vremena. A očekivanja u vezi izložbe, usklađenost u njenom postavljanju i reprezentativnost izložbe treba svesti na minimum, a uz to celi zadatak treba da se prepusti učenicima.

Rezultati

Možemo da zaključimo da je pisanje studija bio najmanje uspeli deo rada. Ni najbolji đaci nisu mogli da napišu studiju jer nisu bili nikada obučavani u školi za to da tačno opišu i osmisle delo nalik studiji. Ali i ovo iskustvo je vredno, jer sa jedne strane ukazuje na to da nije dovoljno da se učenici uče pisanju samo na časovima materinog jezika. Treba da se razjasni da je potrebno naučiti pisati i drugačije stvari osim sastavaka. Ali takođe vrednost pisanja studija ne određuje samo rezultat, nego i kako su učenici stigli do rezultata.

Đaci su iskusili šta znači sakupljati podatke, kako se oni mogu iskoristiti a da se ne izgube, a takođe su stekli iskustvo kako je moguće na osnovu podataka napisati tekst. Iako je pisanje studije bilo za njih veliko iskušenje, donelo je i koristi.

Izložba je bila kruna celog projekta, ali je učešće đaka moglo da bude veće, dok je pisanje eseja bio bez dvoumljenja potpuni uspeh.

Iskustva i mogući razvoj projekta

Možemo da kažemo da je čak i u srednjim školama važno da učenici stiču praktična znanja, a ne samo puku teoriju. Mislim da bi se svaki gimnazijalac trebao sresti sa nekom arhivskom ustanovom, ako ni za šta drugo, barem za to da oseti miris arhivskih depoa. A svaki učenik koji se interesuje za društvene nauke, a pogotovo istoriju, treba da nauči kako funkcioniše jedan arhiv, da vidi kakvi su izvori i kako se oni mogu ispitivati. Ovo bi pomoglo da budući odrasli osete potrebu za trezveno tretiranje istorijskih i društvenih pitanja, jer način rada arhiva to podržava. Sa druge strane Arhivu je važno da građani što više saznaju o njegovom radu i da što više njih oseti potrebu za istraživanjem.

Sledeće je iskustvo da istraživanje nije interesantno svim učenicima koje interesuje opšte upoznavanje sa arhivima. Zato treba ostaviti mogućnost da oni napuste

program, a treba se koncentrisati na one đake koji se odluče za istraživanje. Ovo bi se moglo uraditi sa pretpostavkom da u početak programa bude uključeno više učenika. Najodanijima bi trebalo obezbediti sve uslove za istraživanje, a pisanje studija bi trebalo da im pomažu sa velikom empatijom i ulaganjem iskusni arhivisti. Iskustvo pokazuje da je pisanje studija ostvarivo samo u slučaju kada se radi o malom fondu ili o dobro izabranoj građi nekog velikog fonda.

Rad u grupi takođe ne donosi uvek uspehe. Bilo je grupa gde su samo pojedinci radili ozbiljno, dok su im drugi jedva nešto pomagali. Zbog ovog bi isto bilo svrsishodno da učenici spontano stvore istraživačke grupe, a da svako od njih ima mogućnost da odluči sa kime želi da saraduje, a i to da svako ima mogućnost da odluči da li možda želi da radi sam.

Sve u svemu, susret sa arhivom je bio svakome interesantan doživljaj. Onima koji se interesuju treba obezbediti mogućnost da se edukuju, a onima koji su odlučni da pišu treba maksimalno pomoći u pisanju studija. Pri svemu ovome treba date rokove tretirati blago, da bi proradila đacka kreativnost.

Zoltan Mesaroš